

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI**

BEKTEMIROV A., OMONOV A.A., XAYDAROV Z.SH., NIYOZOV Z.D.

**TIJORAT BANKLARI AKTIV VA PASSIVLARINI
BOSHQARISH**

O‘QUV QO‘LLANMA

SAMARQAND-2020

UO‘K:

KBK:

I-

Bektemirov A., Omonov A.A., Xaydarov Z.Sh., Niyozov Z.D. “Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish” fanidan o‘quv qo‘llanma. – Samarqand: SamISI, 2020. 240 bet.

O‘quv qo‘llanmada tijorat banklarda aktiv va passivlarni boshqarishni nazariy, metodologik va huquqiy-me‘yoriy asoslari yoritilgan. O‘quv qo‘llanmada tijorat bankining aktiv va passivlarini samarali boshqarishni tashkil etish va baholashning ilg‘or shakllari va usullari keltirilgan. Zamonaviy boshqaruv usullaridan foydalangan holda strategik yo‘nalishlarni belgilash va tabiiq qilish usullari batafsil yoritib berilgan. Har bir bobdan so‘ng qisqacha xulosalar, tayanch so‘zlar va iboralar, o‘z-o‘zini nazorat qilish uchun savollar keltirilgan.

O‘quv qo‘llanma oliy o‘quv yurtlari 5A230701-Bank ishi (faoliyat turlari bo‘yicha) mutaxassisligi magistrantlari uchun mo‘ljallangan. Qo‘llanmadan shu soha professor-o‘qituvchilari va barcha bank sohasi rahbarlari, mutaxassislari foydalanishlari mumkin

V uchebnoy posobii opisaniy teoreticheskoye, metodologicheskoye i pravovoye osnovy upravleniya aktivami i passivami v kommercheskix bankax. V to je vremya predstavleny sovremennyye formy i metody effektivnoy organizatsii i osenki aktivov i passivov kommercheskogo banka. Podrobno opisaniy metody opredeleniya i prodvijeniya strategicheskogo napravleniya s ispolzovaniyem sovremennykh metodov upravleniya. Za kajdoy glavoy sleduyut kratkiye vyvody, klyuchevyye slova i frazy, a takje voprosy dlya samokontrolya.

Uchebnoye posobiya prednaznachen dlya magistrrov po spetsialnosti 5A230701 - Bankovskoye delo (po vidam deyatelnosti). Posobiye mojet byt ispolzovano prepodavatelyami v etoy oblasti, a takje vsemi rukovoditelyami i spetsialistami banka.

The manual describes the theoretical, methodological and legal foundations of asset and liability management in commercial banks. At the same time, modern forms and methods of effective organization and valuation of assets and liabilities of a commercial bank are presented. The methods for determining and promoting a strategic direction using modern management methods are described in detail. Each chapter is followed by brief conclusions, keywords and phrases, as well as questions for self-monitoring.

The manual is intended for masters in the specialty 5A230701 - Banking (by type of activity). The manual can be used by teachers in this field, as well as all the leaders and specialists of the bank.

Taqrizchilar:

Toshnazarov S.N. – i.f.d., dosent;

Shermatov A.M. – “**Ipak Yo‘li**” aksionerlik innovatsion tijorat banki “Umar” Mintaqaviy filiali bosh hisobchisi.

KIRISH

Respublikamiz bank-moliya tizimini isloh qilish va mustahkamlash bo'yicha ko'rilayotgan chora-tadbirlar banklarning kapitallashuv darajasini oshirish, iqtisodiyotni kreditlash ko'lamini kengaytirish, ko'rsatilayotgan bank xizmatlari turlarini ko'paytirish va shu bilan birga, mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda bank tizimining rolini oshirishini ko'zda tutilmoqda.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev 2019-yil uchun mo'ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida «...**Bugungi kunda bank tizimidagi eng asosiy muammo – ular kapitalining asosiy qismi, ya'ni, 83 foizi davlatga tegishli ekanidir. Bu, o'z navbatida, bank sektorida sog'lom raqobatga to'siq bo'lib, xizmat ko'rsatish sifatiga salbiy ta'sir qilmoqda.**

Hukumat va Markaziy bank xalqaro moliya institutlari ko'magida bank-moliya tizimini rivojlantirish bo'yicha uzoq muddatli strategiya ishlab chiqishi lozim.

Bunda bank tizimiga xususiy va xorijiy kapital kirib kelishi hisobidan biz davlat banklari ulushini bosqichma-bosqich kamaytirib boramiz. Bu esa sohada raqobat muhitini yaxshilashga, tijorat banklari faoliyatini, kreditlash sifati va madaniyatini har tomonlama oshirishga xizmat qiladi...»¹,- degan dolzarb masalalarni qo'ydi. Bu, o'z navbatida, tijorat banklari faoliyatidagi holat, ularning aktiv va passivlarini qay darajada samarali boshqarilayotganligini o'rganish, tahlil qilish va boshqarish usullarini takomillashtirishni taqozo etadi.

Soha mutaxassisi tijorat banklarining aktiv va passivlarini boshqarish usullarini mukammal bilagandagina bank faoliyatini samarali boshqara oladi. Bu borada «Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish» fani soha mutaxassislari uchun dasturulamal vazifasini bajaradi.

“Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish” fanining asosiy maqsadi – tijorat banklari aktiv va passivlarini shakllantirish, samarali boshqarishni tashkil

¹ Ш.Мирзиёевнинг 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Т.2019 й.

etish, tijorat banklarining aktiv va passivlari monandligini (adekvatligini) taʼminlash, likvidlilik va rentabellikni boshqarish usullarini tadbiq qilish, tijorat banklari aktiv va passivlarini operativ va strategik rejalashtirish, innovatsion xizmatlarni tadbiq qilish masalalarini oʻrgatish boʻlib hisoblanadi.

“Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish” fanining vazifasi – tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarishda depozit siyosati va uni takomillashtirish, tijorat banklari aktiv va passivlarini strategik boshqarish va tijorat banklari resurslari va ulardan samarali foydalanish yoʻllari, tijorat banklari kapitalini boshqarish, qarz majburiyatlarini muomalaga chiqarish, banklararo kredit resurslari bozori va passivlarini jalb qilish mexanizmi, tijorat banklari oʻz mablagʻlari va ularning tarkibi, jalb qilingan mablagʻlar va ulardan samarali foydalanish, bank aktiv va passivlarini boshqarish metodlari, bank aktivlari va passivlarini boshqarishning direvativ qurollari, tijorat banklari resurslari bilan bogʻliq risklarni boshqarish haqida nazariy-amaliy bilimlarni oʻrgatishdan iborat.

1-BOB: "TIJORAT BANKLARI AKTIV VA PASSIVLARINI BOSHQARISH FANINING PREDMETI, METODI VA VAZIFALARI"

§ 1.1. “Tijorat banklarining aktiv va passivlarini boshqarish” fanining predmeti, tarkibi va yo‘nalishi

§ 1.2. Fanning maqsad va vazifalari, boshqa fanlar bilan aloqadorligi

§ 1.1. “Tijorat banklarining aktiv va passivlarini boshqarish” fanining predmeti, tarkibi va yo‘nalishi

Bozor iqtisodiyoti qonun qoidalaridan kelib chiqib, barcha sohalar kabi bank-moliya tizimiga ham bozor munosbatlari nuqtay nazardan yondashish talab qilinadi. Zero, bugungi kunda bank-moliya tizimida bunday yondoshuvda ba‘zi bo‘shliqlar borligi, ya‘ni bozor tomoyillariga mos kelmaslik holatlari mavjudligi ko‘rinib qolmoqda. Shu bois mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2019-yil uchun mo‘ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida alohida to‘xtalib:, “**...Bugungi kunda bank tizimidagi eng asosiy muammo – ular kapitalining asosiy qismi, ya‘ni, 83 foizi davlatga tegishli ekanidir. Bu, o‘z navbatida, bank sektorida sog‘lom raqobatga to‘siq bo‘lib, xizmat ko‘rsatish sifatiga salbiy ta‘sir qilmoqda.**

Hukumat va Markaziy bank xalqaro moliya institutlari ko‘magida bank-moliya tizimini rivojlantirish bo‘yicha uzoq muddatli strategiya ishlab chiqishi lozim. Bunda bank tizimiga xususiy va xorijiy kapital kirib kelishi hisobidan biz davlat banklari ulushini bosqichma-bosqich kamaytirib boramiz. Bu esa sohada raqobat muhitini yaxshilashga, tijorat banklari faoliyatini, kreditlash sifati va madaniyatini har tomonlama oshirishga xizmat qiladi...”², - degan edi.

“Tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarish” (TBAPB) fanining predmeti – bu pul mablag‘larini jalb qilish va ularni joylashtirishni tartibga solish

² Ш.Мирзияевнинг 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Т.2019 й.

yo'llari va usullari to'g'risida bilimlar majmuasi. Bankni foyda darajasi barqarorligini ta'minlash va ko'zda tutilmagan risklarni minimallashtirish maqsadida balansning aktivlari va passivlarini tegishli moddalarini doimo bir-biriga taqqoslab borishi zarur. Ushbu taqqoslash tijorat banklari aktivlari va passivlarini tegishli usullar, mezonlar va me'yorlarni qo'llab boshqarish orqali amalga oshiriladi.

TBAPB – bu bankning foyda darajasini pasaytirmasdan likvidlilikni ta'minlashga qaratilgan usullar va tartiblar yig'indisi bo'lib, bankning moliyaviy barqarorligi va majburiyatlarini bajarishga va uzluksizligini ta'minlashga qaratilgan tashkiliy-huquqiy jarayondir. Xalqaro va mahalliy moliya bozorlarida ro'y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar TBAPBning tashkiliy-huquqiy asoslari va usullarini doimiy ravishda takomillashtirib borishni talab etmoqda.

Bank faoliyatini boshqarishning usullarini doimiy takomillashtirimasligi oqibatida, nafaqat rivojlanayotgan mamlakatlar, balki rivojlangan mamlakatlar banklari ham iqtisodiy inqirozga yuz tutishi tabiiydir. Buga XX asrning ikkinchi yarmida Osiyo, Lotin Amerikasi, G'arbiy Yevropa, Rossiya moliya tizimi hamda, 2008-yil sentabrda AQSh moliya tizimida bo'lib o'tgan moliyaviy-iqtisodiy inqirozlar yaqqol misol bo'la oladi.

Tijorat banklarning aktiv va passivlarini boshqarishning zamonaviy vositalarini aniqlanishi va bank amaliyotiga tatbiq etilishi ularning faoliyatini samarali tashkil etish imkoniyatini beradi. Ammo keyingi yillarda bu sohada hali yechilishi lozim bo'lgan masalalar talaygina. Buning asosiy sabablari, xalqaro va mahalliy banklar amaliyotida tijorat banklarning resurslarini boshqarish masalasi yetarlicha o'rganilmaganligidadir. Bunga qator obyektiv va subyektiv sabablar mavjud.

Birinchidan, 1950–1960-yillarda iqtisodiyotda va xalqaro moliya bozorlarida arzon moliyaviy resurslarning yetarli darajada mavjudligi banklar uchun resurslarni izlab topish va ulardan samarali foydalanish bo'yicha muammolar tug'dirmagan.

Ikkinchidan, mavjud iqtisodiy sharoit tijorat banklariga mijozlar va aholining bo'sh pul mablag'larini muddatli depozitlarga past foizlar asosida jalb qilish imkoniyatini bergan. Banklar ushbu yo'l bilan jalb qilgan arzon mablag'lar hisobidan yetarli darajada daromadlarni shakllantirganlar, o'z navbatida, ularda resurslarni boshqarish ehtiyojini keltirib chiqarmagan, chunki muddatli depozitga jalb qilingan mablag'lar tijorat banklariga barqaror kredit resurslari bazasini yaratish va barqaror foyda olish uchun xizmat qilgan.

Uchinchidan, tijorat banklar hukumat va Markaziy bank tomonidan muomalaga chiqarilgan ishonchli va yuqori foizli qimmatli qog'ozlarga ega bo'lishi ularning qo'shimcha moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyojlarini zudlik bilan qondirish imkoniyatini bergan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy o'sishga erishishda banklarning resurslarini samarali boshqarish muhim o'rin tutadi. Tijorat banklarni moliyaviy barqaror resurslar bilan ta'minlash muammosi bank resurslarini boshqarish zaruriyatini keltirib chiqargan asosiy omillardan biri hisoblanadi.

“Tijorat banklarining aktiv va passivlarini boshqarish” fani bo'yicha yaratilgan ushbu o'quv qo'llanmada tijorat banklarning aktiv va passivlarini boshqarishning ilmiy-nazariy va metodologik jihatlarini o'z aksini topgan. Fanning metodologiyasi o'quv qo'llanmaning kelgusi boblarida yondashuvlar, prinsiplar, yo'nalishlar tushunchalar orqali batafsil o'z aksini topgan. Unda tijorat banklarning aktiv va passivlarini boshqarishning amaliy jihatlarini yoritishga alohida e'tibor qaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi 4947-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan “2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi”da bank tizimini isloh qilishni chuqurlashtirish va barqarorligini ta'minlash, banklarning kapitallashtirish darajasi va depozit bazasini oshirish, ularning moliyaviy barqarorligi va ishonchliligini mustahkamlash, istiqbolli

investitsiya loyihalari hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini kreditlashni yanada kengaytirish kabi vazifalar qo'yilgan.

“Tijorat banklarining aktiv va passivlarini boshqarish” fani ikki yo'nalishdan iborat, moliyaviy resurslarni jalb etish va ularni samarali joylashtirish. Ushbu resurslarni joylashtirishda uchta mezon inobatga olinadi; 1- foyda, 2- likvidlilik, 3- risk.

Shuningdek, o'quv qo'llanma mazkur fanning tijorat banklari faoliyatini boshqarishni tashkil qilishning umumiy asoslari, tijorat banklarning moliyaviy resurslari va ularni tashkil qilishning umumiy jihatlari, tijorat banklarning kapitalini boshqarish, bank majburiyatlarini boshqarish, tijorat banklarning kredit portfelini boshqarish, tijorat banklarning resurslari bilan bog'liq risklar va ularni boshqarish, tijorat banklarni moliyaviy resurslarini strategik boshqarish, tijorat banklarning resurslari va ulardan samarali foydalanish yo'llari kabi masalalarini o'zida qamrab olgan.

§ 1.2. Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish fanining maqsad va vazifalari, boshqa fanlar bilan aloqadorligi

“2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi” da bank tizimini isloh qilishni chuqurlashtirish va barqarorligini ta'minlash, banklarning kapitallashuv darajasi va depozit bazasini oshirish, banklarning moliyaviy barqarorligi va ishonchliligini mustahkamlash, istiqbolli investitsiya loyihalari hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini kreditlashni yanada kengaytirish vazifalari qo'yilgan.

Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-sentabrdagi PQ-3270-sonli “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida”gi qarorida tijorat banklari faoliyatiga umum e'tirof etilgan zamonaviy me'yorlar, standartlar va baholash ko'rsatkichlarini joriy qilish, bank-moliya tizimini xalqaro reyting tashkilotlari baholashi asosida baholash ko'rsatkichlarini yanada takomillashtirish, bank nazoratining xalqaro prinsiplari asosida tijorat banklari kapitalining yetarliligi,

likvidiligi va barqarorligi bo'yicha talablarni bajarilishini ta'minlash, Bazel qo'mitasining talablarini hisobga olgan holda bank risklarini baholash va boshqarish tizimini takomillashtirish vazifalari qo'yilgan.

Yuqorida qayd etilgan holatlar "Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish" fanini o'qitishga nisbatan talablarni kuchaytirishga xizmat qiladi.

"Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish" fanining asosiy maqsadi – tijorat banklari aktiv va passivlarini shakllantirish, samarali boshqarishni tashkil etish, tijorat banklarining aktiv va passivlari monandligini ta'minlash, likvidlilik va rentabellikni boshqarish usullarini tadbiq qilish, tijorat banklari aktiv va passivlarini operativ va strategik rejalashtirish, innovatsion xizmatlarni tatbiq qilish va ushbu yo'nalish bo'yicha yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashdan iborat.

Fanning asosiy vazifalari quyidagilardir:

1. Tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarishning ilmiy-nazariy va metodologik asoslarini o'rgatish.
2. Tijorat banklari aktivlarini boshqarish prinsiplari va usullarni o'rgatish;
3. Banklar majburiyatlarini boshqarish prinsiplari va usullarini o'rgatish;
4. Tijorat banklari kapitalini boshqarish prinsiplari va usullarini o'rgatish;
5. Bank risklarini baholash va boshqarishni o'rgatish;
6. Tijorat banklarining likvidliligini boshqarishni o'rgatish;
7. Tijorat banklarining daromad va xarajatlarini boshqarishni o'rgatish;
8. Tijorat banklari foydasini taqsimlashni o'rgatish.

"Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish" fani magistratura mutaxassisligida o'qitiladigan "To'lov tizimi va bank xafsizligi", "Bank risklari", "Monetar siyosat", "Xalqaro valyuta operatsiyalari va hisob kitoblar" va umum metodologik fanlarning uzviy davomidir.

"To'lov tizimi va bank xafsizligi" fanida tijorat banklari aktivlari va passivlarining shakllanishida to'lovlar va ularning xafsizligi, ulardan foydalanish samaradorligini baholash yo'llari, banklarning kredit va foiz siyosati, tijorat

banklarining likvidiligi va uni ta'minlashda bank xafsizligining yo'llari o'rganiladi

“Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish” fani “Xalqaro valyuta operatsiyalari va hisob kitoblar” fani bilan uzviy bog'liqdir. Buning sababi shundaki, hozirgi davrda bank ishi yuqori darajada rivojlangan uch markazning mavjudligi yaqqol ko'zga tashlanib qoldi. Bular: AQSh, Yaponiya va G'arbiy Yevropa. Mazkur markazlarning tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish borasidagi tajribasini o'rganish O'zbekiston bank tizimini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi.

“Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish” fani “Monetar siyosat” fani bilan uzviy bog'liqdir. Chunki, “Monetar siyosat” fanida Markaziy bank tomonidan tijorat banklari faoliyatini monetar siyosat instrumentlari orqali tartibga solishning nazariy va amaliy jihatlari o'rganiladi. Jumladan, tijorat banklarining likvidililigiga majburiy zahira va ochiq bozor siyosatlari orqali ta'sir etish, banklarni qayta moliyalash siyosati doirasida kreditlash masalalari chuqur o'rganiladi.

“Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish” fani “Bank risklari” fani bilan chambarchas bog'liqdir. Xususan, tijorat banklarining aktiv operatsiyalari bilan bog'liq bo'lgan risklarni baholash va boshqarish usullari “Bank risklari” fanida batafsil o'rganiladi. Holbuki, tijorat banklari aktivlarining daromadliligi va risk darajalari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash “Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish” fanining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Qisqacha xulosalar

“Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish” fani bakalavriat ta'lim yo'nalishida o'qitiladigan “Bank ishi” fanining uzviy davomidir va banklarning aktivlari va passivlarini boshqarish prinsiplari, usullari va ulardan foydalanish amaliyoti chuqur o'rganiladi.

Tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarish (TBAPB) – bu pul mablag'larini jalb qilish va ularni joylashtirishni tartibga solish yo'llari va

usullaridir. Bankning foyda darajasi barqarorligini taʼminlash va koʻzda tutilmagan risklarni minimallashtirish maqsadida balansning aktivlari va passivlarining tegishli moddalari doimo bir-biriga taqqoslab borilishi zarur. Ushbu taqqoslash tijorat banklari aktivlari va passivlarini tegishli usullar, mezonlar va meʼyorlarni qoʻllab boshqarish orqali amalga oshiriladi.

TBAPB – bu bankning foyda darajasini pasaytirmasdan likvidlilikni taʼminlashga qaratilgan usullar va tartiblar yigʻindisi boʻlib, bankning moliyaviy barqarorligi va majburiyatlarini bajarishning uzluksizligini taʼminlashga qaratilgan tashkiliy-huquqiy jarayondir. Xalqaro va mahalliy moliya bozorlarida roʻy berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar TBAPBning tashkiliy-huquqiy asoslari va usullarini doimiy ravishda takomillashtirib borishni talab etmoqda.

Tayanch soʻz va iboralar

Aktiv, passiv, likvidlilik, tartiblar, moliyaviy barqarorlik, resurslar; daromad, xarajat, depozit, bank resurslari, xalqaro talablar, standartlar, bank kapitali.

Oʻz-oʻzini nazorat qilish va muhokama uchun savollar

1. “Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish” fanining predmeti va yoʻnalishlari.
2. Fanning maqsad va vazifalari.
3. Fanning boshqa fanlar bilan aloqasi.
4. Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarishning asosiy mezonlari.
5. TBAPB ning zamonaviy vositalarini aniqlanish va bank amaliyotiga tatbiq etilishidagi obyektiv va subyektiv sabablar.

2-BOB: TIJORAT BANKLARI AKTIV VA PASSIVLARINING TARKIBIY TUZILISHI VA ULARNI BOSHQARISH ZARURLIGI

§ 2.1. Tijorat banklari aktivlarining tarkibiy tuzilishi

§ 2.2. Tijorat banklari passivlarining tarkibiy tuzilishi

§ 2.3. Tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarishning zarurligi

§ 2.4. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish va rivojlantirishning zamonaviy bosqichida tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarishni takomillashtirish bo‘yicha belgilangan vazifalar va chora-tadbirlar

§ 2.1. Tijorat banklari aktivlarining tarkibiy tuzilishi

Tijorat banklarining aktivlari likvidlilik darajasiga ko‘ra quyidagicha tarkiblanadi:

1. Kassali aktivlar
2. Qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalar
3. Kreditlar
4. Asosiy vositalar

Kassali aktivlarning tarkibi:

1. Kassadagi naqd pullar
2. Bankning Markaziy bankdagi “Nostro” vakillik hisobraqamidagi pul mablag‘lari
3. Bankning boshqa banklardagi “Nostro” vakillik hisobraqamlaridagi pul mablag‘lari
4. Inkassatsiya jarayonidagi pul mablag‘lari (flout)

Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta‘minlashda asosiy e‘tibor yuqori likvidli aktivlar bilan yuqori daromadli aktivlar o‘rtasidagi nisbatning oqilona darajasini ta‘minlash lozim. Tijorat banklari aktivlarining optimal tarkibini shakllantirishda yuqori likvidli aktivlar bilan riskli aktivlar o‘rtasidagi nisbatning oqilona darajasini ta‘minlash lozim, degan xulosani shakllantiradi.

Qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarning quyidagi to'rt shaklini ajratib ko'rsatish lozim:

- a) Hukumatning qimmatli qog'ozlari;
- b) Boshqa banklarning depozit sertifikatlari;
- v) Tijorat qimmatli qog'ozlari;
- g) Investitsion jamg'armalar.

Tijorat qimmatli qog'ozlariga qilingan bank investitsiyalarini yuqori likvidli aktivlar qatoriga kiritish mantiqan to'g'ri emas. Chunki tijorat qimmatli qog'ozlari aniq moddiy kafolatga ega emas, ayniqsa, respublikamiz sharoitida ko'plab korxonalarining qimmatli qog'ozlar bo'yicha to'lovsizlik muammosi mavjud. Bunday holatlarni "O'zsanoatqurilishbank" ATBda, TIF Milliy bankida va boshqa tijorat banklarida kuzatish mumkin. Ana shu fikr va mulohazalardan kelib chiqqan holda, tijorat qimmatli qog'ozlariga qilingan bank investitsiyalarini yuqori likvidli aktivlar tarkibidan chiqarib tashlash zarur deb hisoblaymiz.

Yuqori likvidli aktivlar tarkibiga kassali aktivlardan tashqari tijorat banklarining balansidagi Markaziy bankda qayta hisobga olinadigan trattalarni ham kiritilishi lozim.

Tijorat banklarining likvidli aktivlarining miqdorini depozitlarning nobarqaror qismiga nisbatan emas, balki joriy depozitlar va jamg'arma depozitlariga nisbatan belgilash maqsadga muvofiqdir. Chunki aynan shu depozitlarning nobarqarorlik darajasi yuqori bo'lib, tijorat banklarida likvidlilik riskini doimiy tarzda yuzaga keltiradi. Fikrimizcha, depozitlarning barqaror qismining jami depozitlarning 75 foizi miqdorida shakllanishi rivojlangan xorijiy davlatlarning amaliyotiga xos bo'lgan holat hisoblandi. Mazkur mamlakatlarda moliya bozorlarining rivojlanganligi, moliyaviy holati barqaror bo'lgan mijozlarning ko'pligi, Markaziy bank monetar siyosatining maqsadi va vazifalarini aniq hamda shaffofligi, korxonalarining soliq yukini mo'tadil darajaga keltirilganligi va boshqa omillar xo'jalik yurituvchi subyektlarning pul oqimining barqaror darajasini ta'minlashga zamin yaratadi. Rivojlanayotgan davlatlarda esa, moliya bozorlari rivojlanmaganligi, Markaziy bankning monetar siyosatida

noaniqliklarning mavjudligi, soliq siyosatining takomillashmaganligi va boshqa omillar xo‘jalik subyektlarining moliyaviy holatiga nisbatan salbiy ta‘sirni yuzaga keltiradi. Bu holatlar, pirovard natijada, xo‘jalik subyektlari pul oqimining barqarorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Buning natijasida tijorat banklaridagi talab qilib olinadigan depozitlar va jamg‘arma depozitlari qoldiqlarining nobarqarorligi kuchayadi.

Bazel standartiga ko‘ra, tijorat banklarining aktivlari risk darajasiga ko‘ra to‘rt guruhga bo‘linadi.³

I daraja. 0% risk darajasiga ega bo‘lgan aktivlarga, ya‘ni risksiz aktivlarga quyidagilar kiradi:

- 1) tijorat bankining kassalaridagi naqd pullar;
- 2) bankning Markaziy bankdagi «Nostro» vakillik hisob raqamidagi pul mablag‘lari;
- 3) Markaziy bankda qayta hisobga olinadigan trattalar;
- 4) tijorat banki tomonidan hukumatning 90 kungacha muddatga chiqarilgan qimmatli qog‘ozlariga qilingan investitsiyalar (O‘zbekiston Respublikasida tijorat banklari tomonidan hukumatning qimmatli qog‘ozlariga qilingan investitsiyalar, ularning muddatidan qat‘i nazar, risksiz aktiv hisoblanadi);
- 5) hukumat va O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri talablar va bu emitentlar tomonidan chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar;
- 6) Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga (IHTT) kiruvchi mamlakatlar hukumatlari va markaziy banklari tomonidan chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar, shuningdek, bu mamlakatlar hukumatlari va markaziy banklariga qo‘yiladigan boshqa talablar;
- 7) aktivlar yoki ularning IHTTga kiruvchi mamlakatlar milliy valyutalariga denominasiya qilinib, naqd pul bilan ta‘minlangan hamda bankda alohida cheklab qo‘yilgan depozit hisobraqamda saqlanayotgan qismi.

II daraja. 20% risk darajasiga ega bo‘lgan aktivlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

³ Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг 2015 йил 14 июлда “Тижорат банкларида активлар сифатини таснифлаш ва активлар бўйича эҳтимолий йўқотишларни коплаш учун захиралар шакллантириш ҳамда улардан фойдаланиш тартиби тўғрисидаги” Низоми

– tijorat bankining boshqa banklardagi «Nostro» vakillik hisobraqamlaridagi pul mablagʻlari;

– hukumatning 90 kundan ortiq muddatga chiqarilgan qimmatli qogʻozlariga qilingan investitsiyalar;

– flout (inkassasiya jarayonidagi pul mablagʻlari);

– IHTT mamlakatlarida roʻyxatdan oʻtgan banklar va boshqa depozitar institutlarning kreditlari, kafolatlari bilan taʼminlangan kreditlar va boshqa aktivlar yoki ularning qismi;

– bankning xalqaro kredit tashkilotlariga bergan kreditlari va boshqa talablari, shuningdek, ushbu tashkilotlarning qimmatli qogʻozlari bilan taʼminlangan talablar.

III daraja. 50% risk darajasiga ega boʻlgan aktivlarga quyidagilar kiradi:

– ipoteka kreditlari;

– IHTT davlatlarida roʻyxatga olingan depozitar institutlarga nisbatan talablar, shu jumladan, qarzar va pul bozori vositalari;

– IHTT davlatlarida roʻyxatga olingan depozitar institutlarning kreditlari bilan taʼminlangan boshqa barcha aktivlar;

– bankning IHTT davlatlari mahalliy hokimiyat organlariga nisbatan talablari, shuningdek, ular tomonidan kafolatlangan bank aktivlari. Bu talablar va kafolatlar boʻyicha toʻlovlar alohida loyihalar boʻyicha tushumlardan emas, balki yuqorida koʻrsatilgan tashkilotlar budjeti hisobidan amalga oshiriladi.

– bankning xalqaro kredit tashkilotlariga nisbatan talablari, shuningdek, bu tashkilotlar tomonidan kafolatlangan bank aktivlari;

– joriy bozor qiymatida baholangan va xalqaro kredit tashkilotlari tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qogʻozlar bilan taʼminlangan aktivlar va ularning qismlari;

– bankning IHTTga aʼzo boʻlmagan mamlakatlarning milliy valyutalariga denominatsiya qilingan va milliy valyutadagi majburiyatlar bilan qoplangan, IHTTga aʼzo boʻlmagan davlatlar Markaziy hukumatlari va markaziy banklariga nisbatan talablari. Milliy valyutaga denominatsiya qilinmagan va milliy valyutada

moliyalashtirish summasidan oshib ketgan aktivlar qismi risk darajasi yuqori (100 foiz) boʻlgan aktivlar qatoriga kiritiladi.

IV daraja. Tijorat banklarining 100% risk darajasiga ega boʻlgan aktivlariga quyidagilar kiradi:

- korporativ qimmatli qogʻozlarga qilingan investitsiyalar;
- mijozlarga berilgan kreditlar;
- asosiy vositalar;
- boshqa aktivlar.

Quyidagi balansdan tashqari aktivlar yuqori riskli, yaʼni risk darajasi 100 foizga teng boʻlgan aktivlar hisoblanadi:

- bank tomonidan mijozlarning foydasiga ochilgan taʼminlanmagan akkreditivlar;
- bank tomonidan berilgan kafolatlar;
- forvard transaksiyalari;
- bank tomonidan berilgan opsionlar va fyucherslar.

Bazel-1 tizimiga binoan risk darajasini oʻlchash standart koeffisientlari aktivlarning keng toifalariga, chunonchi: davlat (suveren), bank va korporativ aktivlarga beriladi. Masalan, korporativ riskni qoplash uchun qarz oluvchining kredit sifatidan qatʼi nazar kapitalga 8% (yaʼni, riskni oʻlchash koeffisientining 100% degan holda) miqdorida ajratmalar (zahira) qilish nazarda tutiladi.

Bazel-II standartiga koʻra 150% risk darajasiga ega boʻlgan aktivlar paydo boʻldi:

- sud jarayonidagi aktivlar;
- bankning balansiga olingan, ammo 2 yil ichida sotilmagan aktivlar;
- VV - dan (toʻlov qobiliyati past boʻlgan daraja) past reyting darajasiga ega boʻlgan mijozlarga berilgan kreditlar.

Tijorat banklari aktivlari va majburiyatlari muddatiga koʻra quyidagicha turkumlanadi:

- 1) Muddatsiz;
- 2) 1 kundan 30 kungacha muddatdagi;

- 3) 31 kundan 180 kungacha muddatdagi;
- 4) 181 kundan 365 kungacha muddatdagi;
- 5) 365 kundan ortiq muddatdagi aktivlar va majburiyatlar.

§ 2.2. Tijorat banklari passivlarining tarkibiy tuzilishi

Tijorat banklarining passivlari talab qilib olinish darajasiga ko'ra quyidagi tarkibiy qismlarga bo'linadi:

- 1) talab qilib olinadigan depozitlar;
- 2) boshqa banklarning "Vostro" vakillik hisobraqamidagi pul mablag'lari;
- 3) muddatli depozitlar;
- 4) jamg'arma depozitlar;
- 5) bankning qimmatli qog'ozlarini sotishdan olingan mablag'lar;
- 6) boshqa banklardan olingan kreditlar;
- 7) regulyativ kapital.

Transaksion depozitlardan resurs sifatida foydalanish tijorat banklarining likvidliligiga jiddiy ziyon yetkazadi. Respublikamiz tijorat banklarida transaksion depozitlardan to'g'ridan to'g'ri, ya'ni muddatli depozit shartnomasi tuzmasdan turib, resurs sifatida foydalanish hollari mavjud. Buning natijasida, tijorat banklarining faoliyatidagi likvidlilik va kredit riski kuchaymoqda. Chunki transaksion depozit nobarqaror passiv hisoblanadi va shu sababli, istalgan vaqtda hisobraqam egasi tomonidan talab qilib olinishi mumkin. Kredit esa, muddatli bo'lib, uni muddatidan oldin qaytarib olish mumkin emas. Bundan tashqari, transaksion depozitlardan resurs sifatida foydalanish tijorat banklarining depozit bazasiga salbiy ta'sir qiladi.

Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bozorida ishtiroki:

1. Emitent sifatida;
2. Investor sifatida;
3. Vositachi sifatida.

Tijorat banklari emitent sifatida quyidagi qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqaradi:⁴

1. Emission qimmatli qog'ozlar (aksiyalar, obligatsiyalar, opsiya)
2. Noemission qimmatli qog'ozlar (depozit sertifikatlari, jamg'arma sertifikatlari)

Qimmatli qog'ozlarni emissiya qilish 5 bosqichdan iborat:

1. Qimmatli qog'ozlarni joylashtirish to'g'risidagi qarorni qabul qilish
2. Qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risidagi qarorni tasdiqlash
3. Chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish
4. Qimmatli qog'ozlarni joylashtirish
5. Qimmatli qog'ozlarni chiqarish yakunlari to'g'risidagi hisobotni davlat ro'yxatidan o'tkazish.

Tijorat banklariga qimmatli qog'ozlarni chiqarishga ruxsat beradigan organlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki
2. O'zbekiston Respublikasi Davlat raqobat qo'mitasi huzuridagi Qimmatli qog'ozlar bozorini muvofiqlashtirish va rivojlantirish markazi.

Tijorat banklari ustav kapitalini shakllantirish uchun oddiy va imtiyozli aksiyalarni muomalaga chiqaradi.

Bankning barcha aksiyalari tartib raqami va chiqarilgan vaqtdan qat'i nazar bir xil nominal qiymatga ega bo'lishi shart.

Muomalaga chiqarilgan aksiyalar to'liq sotib bo'linmagunga qadar yangi aksiyalarni muomalaga chiqarishga ruxsat etilmaydi.

Qimmatli qog'ozlar prospekti bank Boshqaruvi tomonidan tayyorlanadi va Boshqaruv raisi hamda Bosh hisobchi tomonidan imzolanadi.

Qimmatli qog'ozlar prospektida quyidagi ma'lumotlarning bo'lishi shart:

1. Emitent to'g'risidagi ma'lumotlar
2. Emitentning moliyaviy holati to'g'risidagi ma'lumotlar

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони 2005 йил 24 апрелдаги “Акциядорлик жамиятларда замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чоралари тўғрисида”ги фармони.

3. Qimmatli qog'ozlarni oldingi emissiyasi to'g'risidagi ma'lumotlar
Sessiya – sertifikat bo'yicha talab qilib olish huquqidan boshqa shaxs
foydasiga voz kechish.

Sedent – sertifikat bo'yicha talab qilib olish huquqidan boshqa shaxs
foydasiga voz kechayotgan tomon.

Sessionariy – sertifikat bo'yicha talab qilib olish huquqini oluvchi tomon.

Bazel standartiga ko'ra, tijorat banklarining regulyativ kapitali 3 qismdan
iborat:

$$RK = K^1 + K^2 + K^3$$

Bu yerda:

K¹-birinchi darajali kapital

K²-birinchi darajali qo'shimcha kapital

K³-ikkinchi darajali kapital

“Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo'yiladigan talablar
to'g'risida” gi nizomga asosan.

Tijorat banklarining (I) darajali kapitali 2 qismga ajratildi:

1. I darajali asosiy kapital (**K¹**)

2.(I darajali qo'shimcha kapital (**K²**))

I darajali asosiy kapitalning tarkibi: (**K¹**)

1. Bankning to'liq to'langan oddiy aksiyalari.

2. Qo'shilgan kapital (oddiy aksiyalarni bozor bahosi va nominal qiymati
o'rtasidagi farq).

3. Taqsimlanmagan foyda (30905 va 30908 – hisobraqamlar olinmaydi)

4. Ozchilikning ulushi

5. Devalvatsiya zahirasi.

Birinchi darajali qo'shimcha kapital tarkibi:

1. Nokumulyativ muddatsiz imtiyozli aksiyalar

2.Qo'shilgan kapital (imtiyozli aksiyalarning bozor bahosi va nominal
qiymati o'rtasidagi farq)

3. Birinchi darajali qo‘shimcha kapitalga qo‘shilish shartlariga javob beruvchi sho‘ba korxonalarining ishtirok etish ulushi (sho‘ba korxonalari tomonidan chiqarilgan va uchinchi shaxslar ixtiyorida bo‘lgan kapitalga tenglashtirilgan vositalar).

Birinchi darajali kapitaldan chegirmalar: ($K^1 + K^2$)

* nomoddiy aktivlar;

* birlashmagan xo‘jalik yurituvchi subyektlar kapitaliga qilingan barcha investitsiyalar;

* boshqa banklarning kapitaliga qilingan investitsiyalar.

Ikkinchi darajali kapital tarkibi: (K^3)

1. Joriy yilning sof foydasi.

2. Standart kreditlarga yaratilgan zahiralarning tijorat banklari aktivlarining riskka tortilgan summasining 1,25 foizidan oshmaydigan qismi

3. Aralash turdagi majburiyatlarning I darajali kapitalning uchdan bir qismidan oshmaydigan qismi

4. Subordinatsiyalashgan qarz majburiyatlari (obligatsiyalar).

5. Qayta baholash zahirasiining 45 foizi.

§ 2.3. Tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarishning zarurligi

Tijorat banklarning aktiv va passivlarini boshqarish zaruriyati rivojlangan mamlakatlar bank tizimida 1960-yillardan keyin vujudga kelgan. Dastlab, banklarda aktivlarni o‘zaro mutanosiblikda joylashtirish, bank foydasi barqarorligini ta‘minlash, banklarda risk darajasini kamaytirish kabi masalalar ularning aktivlarini boshqarish zaruriyatini keltirib chiqardi.

1980-yillarga kelib banklarda integrasiyalashuv jarayonining chuqurlashuvi, moliyaviy resurslarning mamlakatlararo suzib yuruvchanligiga sharoitining yaratilganligi va iqtisodiyotning tobora globallasuvi bank likvidliligini ta‘minlash va zarur miqdorda foydasini shakllantirish uchun faqatgina bank aktivlarini boshqarish kifoya bo‘lmay qoldi.

Xalqaro moliya bozorlarida resurslarga bo'lgan raqobatning kuchayishi, bank riskli aktivlari va muddatli majburiyatlari o'rtasidagi nomutanosiblik holatlari, bank o'z majburiyatlarini to'liq va belgilangan muddatda bajarish bilan bog'liq masalalar bank passivlarini boshqarishga bo'lgan zaruriyatni keltirib chiqardi.

Hozirgi davrda bank aktivlari va passivlarini boshqarish faol rivojlanish bosqichiga kirdi, bugungi kunga kelib aktivlar va passivlarni boshqarish nafaqat banklarda, balki yirik kompaniya va firmalarda ham keng qo'llanilmoqda.

§ 2.4. O'zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish va rivojlantirishning zamonaviy bosqichida tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarishni takomillashtirish bo'yicha belgilangan vazifalar va chora-tadbirlar

O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha "Harakatlar strategiyasi" da tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarishni takomillashtirish bo'yicha bir qator vazifalar va chora-tadbirlarni belgiladi, jumladan **quyidagi vazifalarni:**

- 1) ilg'or xalqaro tajribada qo'llaniladigan instrumentlardan foydalangan holda pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish;
- 2) valyutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish;
- 3) bank tizimini isloh qilishni chuqurlashtirish va barqarorligini ta'minlash;
- 4) banklarning kapitallashuv darajasi va depozit bazasini oshirish;
- 5) banklarning moliyaviy barqarorligi va ishonchliligini mustahkamlash;
- 6) istiqbolli investitsiya loyihalari hamda kichik biznes va xususiy tadbikorlik subyektlarini kreditlashni yanada kengaytirish.

Quyidagi chora-tadbirlarni:

1) bank faoliyatini tartibga soluvchi zamonaviy tamoyil va mexanizmlarni joriy qilish, ularning samarali faoliyat ko'rsatishiga yo'l qo'ymayotgan to'siqlarni bartaraf etish;

2) naqdsiz hisob-kitoblar hajmi va qamrovini oshirish, shu jumladan, iqtisodiyot sohalarida to'lovlarning zamonaviy elektron shakllarini joriy qilish va tadbirkorlik subyektlarini rag'batlantirish, shuningdek, bankdan tashqari aylanmani qisqartirish;

3) bank kassalariga naqd pul tushumlarini rag'batlantirish mexanizmlarini takomillashtirish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-sentabrdagi PQ-3270-sonli "Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorida bir qator vazifalar belgilandi:

I. Tijorat banklarini ularga xos bo'lmagan funksiyalardan ozod qilish maqsadida tijorat banklarining quyidagi vazifalari bekor qilindi:

1) xo'jalik yurituvchi subyektlarining muddati o'tgan debitor va kreditor qarzdorligi shakllanishi ustidan nazorat qilish;

2) xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan olingan naqd pullarni maqsadli ishlatilishi ustidan nazorat qilish vazifalarini bekor qilish;

II. Tijorat banklari faoliyatiga umume'tirof etilgan zamonaviy me'yorlar, standartlar va baholash ko'rsatkichlarini joriy qilish, bank-moliya tizimini xalqaro reyting tashkilotlari baholashi asosida baholash ko'rsatkichlarini yanada takomillashtirish.

III. Bank nazoratining xalqaro prinsiplari asosida tijorat banklari kapitalining yetarliligi, likvidliligi va barqarorligi bo'yicha talablarning bajarilishini ta'minlash;

IV. Bazel qo'mitasining talablarini hisobga olgan holda bank risklarini baholash va boshqarish tizimini takomillashtirish;

V. Banklarning raqobatbardoshlik darajasini oshirish va banklarni ilg'or bank amaliyoti asosida faoliyat yuritadigan tizimga aylantirish;

VI. Aholining bank-moliya xizmatlari sohasida moliyaviy savodxonligini va huquqlarini himoya qilish darajasini oshirish;

VII. Aholining mamlakat bank tizimiga boʻlgan ishonchini oshirish, mijozlarning bank xizmatlariga boʻlgan ehtiyojlarining doimiy monitoringini amalga oshirish, bank xizmati koʻrsatish madaniyatini oshirish.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 13-sentabrdagi “Pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi PQ-3272-sonli Qarorida belgilangan chora-tadbirlar, xususan, pul-kredit siyosatini rivojlantirish va amalga oshirish konsepsiyasini ishlab chiqish (oʻrta muddatli); majburiy zahira talabnomalarini takomillashtirish, ochiq bozorda REPO operatsiyalarini amalga oshirish; isteʼmol baholari indeksini hisoblashni takomillashtirish; inflyatsiyaning omilli tahlilini amalga oshirish; pul-kredit siyosatining shaffofligini oshirish tadbirlarini muvaffaqiyatli amalga oshirilishi; pirovard natijada, tijorat banklari faoliyatining barqarorligini oshirish imkonini beradi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirzyoyev 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga Murojatnomasida, Oʻzbekiston bank tizimini yangi xalqaro darajaga koʻtarish uchun quyidagi strategik vazifalar belgilab berildi⁵:

1. 2020-yildan boshlab har bir bankda keng koʻlamli transformatsiya dasturi amalga oshiriladi va bu borada banklarning kapital resurs bazasi hamda daromadlarini oshirishga alohida eʼtibor qaratish.

2. Bank tizimida tadbirkorlarni qoʻllab-quvvatlaydigan “loyihalar fabrikasi” faoliyatini yoʻlga qoʻyish.

3. Banklarning xalqaro moliya bozorlariga chiqib, arzon va uzoq muddatli resurslar olib kelishini yoʻlga qoʻyish.

Yuqoridagi meʼyoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalar va chora-tadbirlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi tijorat banklari aktivlarining sifatini oshirish va passivlarining barqarorligini taʼminlash imkonini beradi.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 январдаги Олий Мажлисга Мурожатномаси. “Халқ сўзи” 2020 йил 24 январ

Qisqacha xulosalar

Tijorat banklarining aktivlari likvidlilik darajasiga ko‘ra quyidagicha tarkiblanadi: kassali aktivlar, qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalar, kreditlar, asosiy vositalar.

Tijorat banklarining passivlari talab qilib olinish darajasiga ko‘ra quyidagi tarkibiy qismlarga bo‘linadi: talab qilib olinadigan depozitlar; boshqa banklarning “Vostro” vakillik hisobraqamidagi pul mablag‘lari; muddatli depozitlar; jamg‘arma depozitlar; bankning qimmatli qog‘ozlarini sotishdan olingan mablag‘lar; boshqa banklardan olingan kreditlar; regulyativ kapital.

Xalqaro moliya bozorlarida resurslarga bo‘lgan raqobatning kuchayishi, bank riskli aktivlari va muddatli majburiyatlari o‘rtasidagi nomutanosiblik holatlari, bank o‘z majburiyatlarini to‘liq va belgilangan muddatda bajarishi bilan bog‘liq masalalar bank aktivlari va passivlarini boshqarishga bo‘lgan zaruriyatni keltirib chiqardi.

Tayanch so‘z va iboralar

Qimmatli qog‘ozlar, investitsiya, depozit, pul oqimining barqarorligi, BAZEL-1, BAZEL-2, BAZEL-3, emitent, investor, emissiya aksiya, obligatsiya, aksionlar, noemission qimmatli qog‘ozlar, depozit sertifikatlar, jamg‘arma sertifikatlar, regulyativ kapital, kapital, foyda.

O‘z-o‘zini nazorat qilish va muhokama uchun savollar

1. Tijorat banklari aktiv va passivlarining boshqarishning mohiyati, vazifalari.
2. Tijorat banklarning aktiv tarkibiy tuzilishi.
3. Tijorat banklari passivlarining tarkibiy tuzilishi.
4. Tijorat banklarining kassali aktivlari va ularning tarkibi.
5. Banklar aktivlarining risk darajasiga ko‘ra turkumlanishi.
6. Tijorat banklari aktivlarining daromad darajasiga ko‘ra turkumlanishi.
7. Tijorat banklarning regulyativ kapitalining uch qismi.

8. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish va rivojlantirishning zamonaviy bosqichida tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarish, takomillashtirish bo‘yicha belgilangan vazifalar va chora-tadbirlar.

3-BOB: TIJORAT BANKLARI AKTIV VA PASSIVLARINI BOSHQARISH PRINSIPLARI VA USULLARI

§ 3.1. Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish prinsiplari

§ 3.2. Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish usullari

§ 3.1. Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish prinsiplari

Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish aniq prinsiplarga tayanadi. Ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) aktivlarning daromadlilik va risk darajalari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash prinsipi;
- 2) aktivlar portfellarini diversifikatsiya qilish prinsipi;
- 3) to'g'ri investitsion qarorlar qabul qilish prinsipi;
- 4) pul oqimlarining yetarliligi prinsipi;
- 5) foiz stavkalari, valyuta kurslari va tovarlarning baholarini o'zgarishiga moslashuvchanlik prinsipi;
- 6) bank qimmatli qog'ozlarining investitsion jozibadorligini ta'minlash prinsipi;
- 7) depozitlarning yetarliligini ta'minlash prinsipi;
- 8) kapitalning yetarliligini ta'minlash prinsipi;
- 9) bank likvidligini ta'minlash prinsipi;
- 10) transformatsiya prinsipi;
- 11) aktiv va passivlar bo'yicha daromad va xarajatlarni nazorat qilish prinsipi;
- 12) bank resurslarining yetarliligi prinsipi;
- 13) zahiralar yaratish prinsipi;
- 14) risklarni minimallashtirish prinsipi.

Tijorat banklarining likvidligini ta'minlash prinsipi quyidagi usullardan foydalanishni taqozo etadi:

1. Tijorat banking aktivlari va passivlarining optimal tarkibini shakllantirish usuli. Bu asosiy (birlamchi) usul hisoblanadi.

2. Aktivlar va jalb qilingan resurslarning muddatlari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash usuli.

3. Aktivlar portfelini diversifikatsiya qilish usuli.

4. Risklarning maqbul darajasini ta'minlash usuli.

Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish prinsiplaridan kompleks foydalanishga salbiy ta'sir qilayotgan omillar:

1. Markaziy bank tomonidan tijorat banklarini kreditlash amaliyotining mavjud emasligi tufayli Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasini o'zgartirish yo'li pul massasiga, tijorat banklarining likvidligiga va kreditlarning bahosiga ta'sir etish imkoniyatining pastligi;

2. Markaziy bankning majburiy zahira stavkalarining yuqori ekanligi va zahira ajratmalari summasini banklarning "Nostro" vakillik hisobraqamlaridan olib qo'yilayotganligi natijasida tijorat banklarining likvidligiga va resurs bazasining barqarorligiga nisbatan salbiy ta'sirning yuzaga kelganligi;

2017-yilning 1 yanvar holatiga ko'ra, Rossiya Markaziy bankining majburiy zahira stavkalarining o'rtacha darajasi 5,6 foizni, Yevropa Markaziy bankining majburiy zahira stavkasi esa, 2,0 foizni tashkil etdi.

3. Tijorat banklarining depozit bazasida uzoq muddatli depozitlar ulushining pastligi sababli ularning investitsiya jarayonlariga qatnashishi yetarli darajada emas. 2017-yil yakunlari bo'yicha respublikamizda asosiy kapitaldagi investitsiyalar tarkibida bank kreditlari va boshqa zayom mablag'larining ulushi 26,3% tashkil qiladi va ushbu ko'rsatkich oldingi yilga nisbatan o'sgan.

4. Respublikamizda imtiyozli kredit dasturlari ko'p bo'lib, (2019-yilda 78% kredit portfellarini tashkil qildi) ular moliyaviy resurslarni joylashtirish samaradorligini pasaytiradi va bank tizimida muammolarni vujudga keltiradi. Ayniqsa, davlat investitsiya dasturlariga kiritilgan loyihalarni tijorat banklari tomonidan ma'muriy ravishda moliyalashtirilishi tijorat banklari moliyaviy holatiga salbiy ta'sir qilmoqda. Bu nafaqat tijorat banklarining kreditlash faoliyatiga, balki vakillik hisobvaraqlarida mablag'lar yetishmovchiligiga olib kelib iqtisodiyotimizda to'lovlarni vaqtida o'tishiga salbiy ta'sir qilishi mumkin.

5. Respublikamizning yirik tijorat banklarida transformatsiya riskining mavjudligi.

Transformatsiya riskining yuzaga kelganligi va chuqurlashganligi qisqa muddatli resurslar bir yilgacha hisobidan uzoq muddatli (3-5 yilgacha) kreditlarning berilganligi bilan izohlanadi.

§ 3.2. Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish usullari

TBAPBda bir necha usullari va yo‘llaridan foydalaniladi, ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

- fond usuli;
- muddatlar bo‘yicha taqsimlash usuli;
- gep-tahlili;
- xedjirlash;
- sekyuritizatsiyalash.

Aktivlar va passivlarni so‘ndirish muddatlari bo‘yicha boshqarish (fond usuli) BAPBning klassik usul hisoblanib, bank passiv operatsiyalar natijasida jalb qilingan moliyaviy resurslarni muddati bo‘yicha risksiz aktivlar va riskli aktivlarga joylashtiradi. Bank mijozdan yillik 12 foiz to‘lov asosida 50 mln. so‘mni 6 oylik muddatli depozitga, 0 foiz to‘lov asosida 40 mln so‘mni talab qilib olingunicha saqlanadigan (muddasiz) depozitga qabul qildi. Bu jarayon bank balansida quyidagi ko‘rinishda aks ettiriladi:

3.2.1-jadval

Jalb qilingan depozitlarni muddati bo‘yicha joylashtirish

Aktiv	Summa	Passiv	Summa
Kassa	40 000 000,0	Muddatsiz depozit	40 000 000,0
Bank vakillik hisob varag‘i	50 000 000,0	Muddatli depozit	50 000 000,0
Balans	90 000000,0		90 000000,0

Bank balansining passividagi 50 mln. so‘mni yillik 16 foiz to‘lov asosida 6 oy muddatga riskli aktivga joylashtirganda TBAPBning fond usuli qo‘llaniladi. Bunday holatda, TBAPBning fond usuli o‘zining ijobiy samarasini beradi, chunki

6 oy muddatga riskli aktivga joylashtirilgan 50 mln. so‘m bo‘yicha majburiyatni bajarish 6 oydan so‘ng sodir bo‘ladi.

Shu davr ichida bank 4 foiz (4=16-12) bank marjasini olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu yerda bank uchun risk darajasi unchalik yuqori emas, chunki bank kreditga bergan 50 mln. so‘mning manbasi muddatli depozit bo‘lib, bank depozitning sohibiga ushbu summani 6 oydan keyin qaytarish majburiyatini olgan.

3.2.2-jadval

Jalb qilingan depozitlarni muddati bo‘yicha joylashtirish

Aktiv	Summa	Passiv	Summa
Kassa	40 000 000,0	Muddasiz depozit	40 000 000,0
Kredit	50 000 000,0	Bank vakillik hisob varag‘i	50 000 000,0
Balans	90 000000,0		90 000000,0

TBAPBning fond usuli uzoq muddat davomida o‘zining ijobiy samarasini berdi, biroq:

- moliya bozorlarida raqobatning kuchayishi va foiz stavkalarining beqarorligi;
- banklarning tizimli to‘lov qobiliyatini yo‘qotishi;
- bank omonatchilarining kelishilgan muddatidan ilgari depozitlarni talab qilishi;
- boshqa fors-major holatlar TBAPBning fond usuli ahamiyatini yo‘qotishiga olib keldi.

3.2.3-jadval

Kredit va bankning “Nostro” vakillik hisobraqami qoldig‘ining o‘zgarishi

Aktiv	Summa	Passiv	Summa
Kredit	40 000 000,0	Kassa	40 000 000,0
Kredit	50 000 000,0	Bank vakillik hisob varag‘i	50 000 000,0
Balans	90 000000,0		90 000000,0

TBAPBning dastlabki rivojlanish bosqichida ushbu usul keng qo‘llanilgan, keyinchalik esa aktivlar va passivlar o‘rtasidagi nomutanosiblik bilan bog‘liq muammolar yuzaga kelganda boshqarishning gep-tahlil usuli keng qo‘llanilgan.

Banklarning aktivlari va passivlarini boshqarishda gep-tahlilining qoʻllanilishida uning muddatli depozit mablagʻlari va riskka tortilgan aktivlari oʻrtasidagi farq darajasiga eʼtibor qaratiladi. Masalan, bankning 12 oyga jalb qilingan muddatli mablagʻlari 100,0 mln. soʻm, 12 oyga bergan kreditlari, yaʼni riskka tortilgan aktivlari esa 120,0 mln. soʻmni tashkil etiladi. Bu holatda, bankning aktivlari va passivlarini gep-tahlili asosida boshqarganda, bankning 20,0 mln. soʻmlik majburiyatni bajarmaslik ehtimoli mavjudligi koʻrinib turibdi. Chunki, 20,0 mln. soʻm riskka tortilgan aktivlarning summasi muddatli mablagʻlar hisobidan emas, balki talab qilingan mablagʻlar hisobidan amalga oshirilgan.

Buni quyidagi misolda batafsil koʻrib chiqamiz. Masalan, balansdagi muddatsiz depozit hisobidan 40 mln. soʻm kreditni yillik 14 foiz toʻlov asosida kreditga berdi, bankning marjasi (foydasi) 14 foizni tashkil etmoqda, chunki muddatsiz depozitni qabul qilish shartida foiz toʻlovi koʻzda tutilmagan.

Albatta, ushbu operatsiya natijasida bank foydasi yuqori boʻlsa-da, muddatsiz depozit hisobidan berilgan kreditning risk darajasi ham yuqori boʻladi, chunki muddatsiz depozit sohibi kutilmagan paytda mablagʻni qaytarish talabi bilan bankka murojaat qilishi mumkin. Biroq riskli aktiv va muddatsiz depozit oʻrtasida muddatlari boʻyicha vujudga kelgan nomuvozanatlik gep-tahlili yordamida boshqariladi. Bu holat (gep-tahlili) da TBAPBning fondli usulida mavjud boʻlgan muammolardan tashqari quyidagi muammolar vujudga kelishi mumkin:

- kredit oluvchi oʻz vaqtida kredit summasini qaytara olmasligi;
- depozit sohibi muddatidan ilgari depozitni talab qilishi;
- boshqa koʻzda tutilmagan ziddiyatli holatlar yuzaga kelishi mumkin.

TBAPBning gep-tahlili usulini qoʻllaganda moliya bozorida foiz stavkalari 5-10 yillik davrga tahlil etilib, foiz stavkalarining eng past, eng yuqori, barqaror yoki tez oʻsib boradigan, yoki pasayadigan stavkalarida bir necha (odatda, 10 tagacha) ssenariylar ishlab chiqiladi.

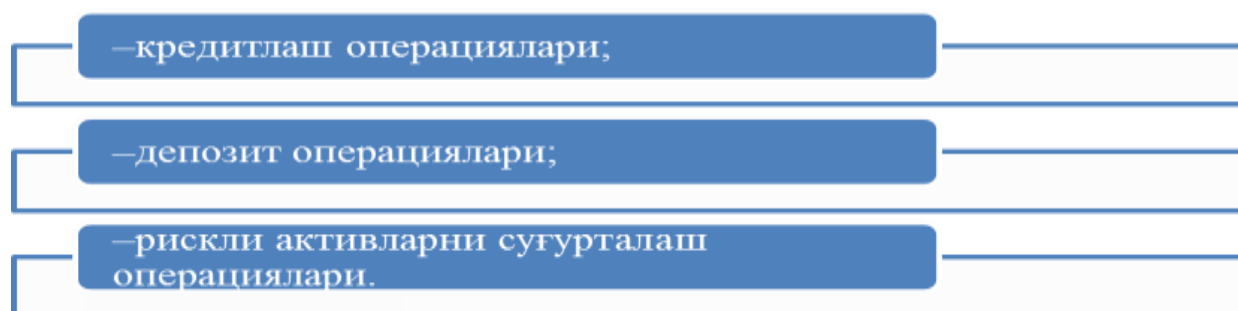
TBAPBning gep-tahlili boʻyicha ishlab chiqilgan har bir ssenariy bank balansi barqarorligi va likvidligiga taʼsir darajasi aniqlanadi. TBAPB boʻyicha

ishlab chiqilgan ssenariylarning ichida bank foyda darajasi past, risk darajasi va zarar ko'rish xavfi yuqori bo'lganlari bo'yicha bank balansi korrrektirovka qilinadi, shundan so'ng eng ma'qul ssenariy tanlanib, riskli operatsiyalarni amalga oshirish yuzasidan qaror qabul qilinadi.

TBAPBning fond va gep-tahlili usullaridan likvidlilik riskini baholashning ayrim instrumenti sifatida foydalanish mumkin. Biroq ushbu usullar likvidlilik riskini samarali boshqarish imkoniyatini bermaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, TBAPBning usullari va yo'llari hozirgi kunga kelib jiddiy o'zgarishlarga yuz tutdi. Ayniqsa, 1980-yillarda bank muassasalari TBAPBda asosan aktivlar va passivlarning bozor qiymatiga e'tibor qaratadigan bo'lsa, 1990-yillardan keyin aktiv va passivlarni bozor riski orqali boshqarishning asosiy obyektiga aylandi.

Zamonaviy sharoitda TBAPBning an'anaviy (fond usuli, aktivlarni taqsimlash usuli) usullari asosida banklarning quyidagi operatsiyalari boshqariladi:

1-chizma

TBAPBning noan'anviy usullari sifatida xedjerlash va sekyuritizatsiyalashni ta'kidlash lozim. Bozor iqtisodiyoti sharoitida TBAPBning ushbu usullari juda keng va samarali qo'llanilmoqda.

Xedjirlash – bu kelgusida bozor riski va foizlarining o'zgarish ehtimolini aniqlash va undan himoyalanih maqsadida muddatli sug'urta kontraktlarni tuzish tizimidir. Bir so'z bilan aytganda, TBAPBda vujudga kelish ehtimoli bo'lgan risklarni kamaytirish va bartaraf etish hamda moliyaviy yo'qotishlarning oldini olish maqsadida xedjerlash qo'llaniladi.

Kurslar (baho)ning o'zgarishi natijasida vujudga keladigan risklarni sug'urtalash maqsadida tuzilgan shartnoma "xedjv" bo'lib, xedjerlashni amalga

oshirayotgan xo‘jalik subyekti “xedjer” hisoblanadi. Ushbu usul mo‘tadil bahoni belgilash va daromad olish yoki mo‘ljaldagi xarajatni qilish imkoniyatini beradi. Albatta, riskli operatsiyalarni xedjerlash ular bilan bog‘liq risklarni batomam yo‘qotib yuborish imkoniyatini bermaydi, balki ushbu xedjerlashda risk transformatsiyasi yuz berib, vujudga kelishi mumkin bo‘lgan riskni vositachi o‘z zimmasiga oladi. Xedjerlashda operatsiyalarning ikkita holati inobatga olinadi: 1) *kurs (baho)larning oshishini xedjerlash*; 2) *kurs (baho)larning pasayishini xedjerlash*.

Aktivlarni boshqarishda qo‘llaniladigan sekyuritizatsiyalash mexanizmi 1990-yillarda AQShda vujudga keldi. Sekyuritizatsiyalash juda tez muddatda bank aktivlarini boshqarishda va moliya bozorlarida risklarni pasaytirishda olamshumul ahamiyatga ega bo‘ldi. Mohiyatiga ko‘ra sekyuritizatsiyalash, bankka daromad keltiruvchi aktivlarni zudlik bilan sotish imkoniyatini beruvchi obligatsiya yoki boshqa qimmatli qog‘ozlarning emissiyasi orqali likvid mablag‘larga aylantirish tartibidir.

Biroq, sekyuritizatsiyalash aktivlarni boshqarishning bevosita risk bilan bog‘liq usullaridan biri bo‘lib, risk darajasining yuqori yoki past bo‘lishi emitentning mahalliy va xalqaro moliya bozorlardagi moliyaviy holati va nufuziga bog‘liqdir.

Qisqacha xulosalar

Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish aniq prinsiplarga tayanadi. Ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin: aktivlarning daromadlilik va risk darajalari o‘rtasidagi mutanosiblikni ta‘minlash prinsipi; aktivlar portfellarini diversifikatsiya qilish prinsipi; to‘g‘ri investitsion qarorlar qabul qilish prinsipi; pul oqimlarining yetarliligi prinsipi; foiz stavkalari, valyuta kurslari va tovarlarning baholarini o‘zgarishiga moslashuvchanlik prinsipi; bank qimmatli qog‘ozlarining investitsion jozibadorligini ta‘minlash prinsipi; depozitlarning yetarliligini ta‘minlash prinsipi; kapitalning yetarliligini ta‘minlash prinsipi; bank likvidlilikini ta‘minlash prinsipi; transformatsiya prinsipi; aktiv va

passivlar bo'yicha daromad va xarajatlarni nazorat qilish prinsipi; bank resurslarining yetarliligi prinsipi; zahiralarni yaratish prinsipi; risklarni minimallashtirish prinsipi.

TBAPBda bir necha usullardan foydalaniladi, ularning asosiylari quyidagilardan iborat: fond usuli; muddatlar bo'yicha taqsimlash usuli; gep-tahlili; xedjirlash; sekyuritizatsiyalash.

Tayanch so'z va iboralar

Daromad, aktivlar portfeli, kapitalning yetarliligi, transformatsiya riski, likvidlilig, fond usuli, taqsimlash usuli, gep-taxlil usuli, xednirlash usuli, sekyuritizatsiyalash usuli, riskli va risksiz aktiv.

O'z-o'zini nazorat qilish va muhokama uchun savollar

1. Tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarish prinsiplari.
2. Aktivlar va passivlarni boshqarishning fond usuli.
3. Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarishning muddatlari bo'yicha taqsimlash usuli.
4. Tijorat banklarida aktiv va passivlarni boshqarishda gep-tahlili usulidan foydalanish.
5. Tijorat banklari aktiv va passivlarni boshqarishda xedjirlash usulidan foydalanish.
6. Tijorat banklarida aktiv va passivlarni boshqarishda sekyurizatsiya usulidan foydalanish.

4-BOB: TIJORAT BANKLARI AKTIV VA PASSIVLARINI BOSHQARISHNING ASOSIY YO‘NALISHLARI

§ 4.1. Tijorat banklari aktivlarini boshqarishning asosiy yo‘nalishlari

§ 4.2. Tijorat banklari passivlarini boshqarishning asosiy yo‘nalishlari

§ 4.1. Tijorat banklari aktivlarini boshqarishning asosiy yo‘nalishlari

Tijorat banklari aktivlarini boshqarishning asosiy yo‘nalishlari quyidagilar hisoblanadi:

1. Aktivlarning optimal tarkibini shakllantirish;
2. Aktivlarning daromadlilik va risk darajalari o‘rtasidagi mutanosiblikni ta‘minlash;
3. Pul oqimlariga bo‘lgan barcha ehtiyojlarni qondirish imkonini beradigan darajada likvidlilikni saqlash;
4. Aktivlarning foiz stavkalari va valyuta kurslarining tebranishlariga nisbatan moslashuvchanligini ta‘minlash.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”da ilg‘or xalqaro tajribada qo‘llaniladigan instrumentlardan foydalangan holda pul-kredit siyosatini takomillashtirish, shuningdek valyutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish va milliy valyutaning barqarorligini ta‘minlash, bank tizimini isloh qilishni chuqurlashtirish va barqarorligini ta‘minlash, banklarning kapitallashtirish darajasi va depozit bazasini oshirish, ularning moliyaviy barqarorligi va ishonchliligini mustahkamlash makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o‘rinish sur‘atlarini saqlab qolishning zaruriy shartlaridan biri sifatida belgilab berilganligi tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarishni sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish zaruriyatini yuzaga keltiradi⁶.

⁶Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли фармони. Ўзбекистон

“Harakatlar strategiyasi”da bank tizimi oldiga qo‘yilgan vazifalarning ijrosini ta’minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-sentabrdagi PQ-3270-sonli “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi va 2017-yil 13-sentabrdagi PQ-3272-sonli “Pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorlari qabul qilindi.

Ayni vaqtda, respublikamiz tijorat banklari aktivlarini boshqarishni takomillashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan muammolarning mavjudligi kuzatilmoqda. Xususan:

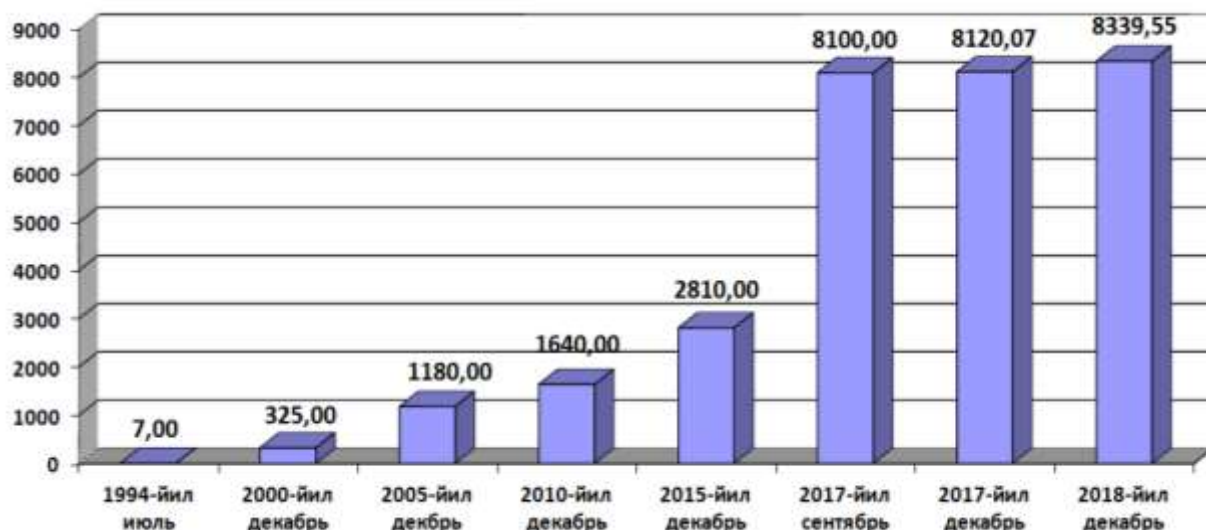
1. Tijorat banklari aktivlarining umumiy hajmida daromad keltirmaydigan aktivlarning (kassadagi naqd pullar, tijorat banklarining milliy valyutadagi va xorijiy valyutadagi “Nostro” vakillik hisobraqamidagi pul mablag‘lari) salmog‘ining nisbatan yuqori ekanligi.

Taraqqiy etgan mamlakatlar tijorat banklarining aktivlari tarkibida salmog‘iga ko‘ra ikkinchi o‘rinni (birinchi o‘rinni kreditlar egallaydi) bankning qimmatli qog‘ozlariga qilingan investitsiyalari egallaydi. O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari aktivlarining tarkibida esa, salmog‘iga ko‘ra ikkinchi o‘rinni kassali aktivlar egallaydi. Bu esa, aktivlar daromadlilik darajasining past ekanligidan dalolat beradi.

2. Muddati o‘tgan kreditlar miqdorining katta ekanligi.

Ayniqsa, davlat dasturlari doirasida berilgan kreditlar bo‘yicha muddati o‘tgan qarzdorlik miqdori katta.

3. Milliy valyutaning qadrsizlanish sur‘atining yuqori ekanligi.

4.1. 1-rasm. Milliy valyuta-soʻmning 1 AQSh dollariga nisbatan nominal almashinuv kursi, soʻm (2017-yil dekabr 8120.07 soʻm, 2018-yil dekabr 8339.55 soʻm)⁷

1-rasm maʼlumotlaridan koʻrinadiki, soʻm muomala kiritilgan 1994-yilning iyul oyidan 2017-yilning sentabr oyiga qadar boʻlgan davrda soʻmning AQSh dollariga nisbatan juda yuqori darajadagi qadrsizlanish surʼati (1157 marta!) kuzatilgan.

Bloomberg agentligi tomonidan oʻzbek soʻmi dunyo boʻyicha 2017-yilning eng qadrsiz valyutasi deya eʼlon qilindi. Oʻzbek soʻmidan oldingi oʻrinda kelgan Kongo frankining qadrsizlanish surʼati 27 foizni tashkil etdi.

§ 4.2. Tijorat banklari passivlarini boshqarishning asosiy yoʻnalishlari

Tijorat banklari passivlarini boshqarishning asosiy yoʻnalishlari quyidagilar hisoblanadi:

- 1) Passivlarning optimal tarkibini shakllantirish;
- 2) Depozitlarning yetarliligini taʼminlash;
- 3) Regulyativ kapitalning yetarliligini taʼminlash;
- 4) Passivlarning foiz stavkalari va valyuta kurslarining tebranishlariga nisbatan moslashuvchanligini taʼminlash;

⁷ ЎР МБ расмий сайти маълумотлари асосида (www.cbu.uz).

5) Bank tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlarning investitsion jozibadorligini ta'minlash.

Taraqqiy etgan mamlakatlarda tijorat banklari passivlarining umumiy hajmida salmog'iga ko'ra ikkinchi o'rinni (birinchi o'rinda depozitlar) bankning qimmatli qog'ozlarini sotishdan olingan pul mablag'lari egallaydi. O'zbekiston Respublikasida esa, tijorat banklari passivlarining umumiy hajmida salmog'iga ko'ra ikkinchi o'rinni regulyativ kapital egallaydi. Bu esa, banklarning qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan emission operatsiyalarining rivojlanmaganligi bilan izohlanadi.

Depozitlar tijorat banklarining passivlari tarkibida eng yuqori salmoqqa ega bo'lganligi sababli, uning yetarliligini ta'minlash tijorat banklarining kreditlash salohiyatini oshirish va investitsion operatsiyalarini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi.

Tijorat banklari kapitalining yetarliligini ta'minlash ularning to'lovga qobiliyatligini ta'minlashning birlamchi zaruriy sharti hisoblanadi.

Tijorat banklari Markaziy bank bilan to'g'ri REPO va teskari REPO operatsiyalarini amalga oshiradilar.

To'g'ri REPO – bu Markaziy bank tomonidan qimmatli qog'ozlarni tijorat banklariga qaytarib sotib olish sharti bilan sotishdir.

Teskari REPO – bu Markaziy bank tomonidan qimmatli qog'ozlarni tijorat banklaridan qaytarib sotish sharti bilan sotib olishdir.

Teskari REPO bitimlari tijorat banklarining likvidligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Qimmatli qog'ozlar prospekti bank Boshqaruvi tomonidan tayyorlanadi va Boshqaruv raisi va Bosh hisobchi tomonidan imzolanadi.

Qimmatli qog'ozlar prospektida quyidagi ma'lumotlarning bo'lishi shart:

1. Emitent to'g'risidagi ma'lumotlar
2. Emitentning moliyaviy holati to'g'risidagi ma'lumotlar
3. Qimmatli qog'ozlarni oldingi emissiyasi to'g'risidagi ma'lumotlar

Shuningdek, tijorat banklari mijozlarning topshirig'iga ko'ra andarrayting operatsiyalarini amalga oshiradilar.

Tijorat banki tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlarning investitsion jozibadorligini ta'minlash ularni bozor baholarida sotish imkonini beradi. Bu esa, bankning resurs bazasini mustahkamlash nuqtaiiy-nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi.

Respublikamiz tijorat banklarining passivlarini boshqarishni takomillashtirish bilan bog'liq bo'lgan muammolar:

1. Tijorat banklarining resurs bazasining yetarli emasligi.

2018-yilning 1-yanvar holatiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining jami depozitlari hajmida talab qilib olinadigan depozitlarning salmog'i 59,5 foizni tashkil etdi. Bu esa, banklarning depozit bazasini yetarli emasligini ko'rsatadi. Chunki, tijorat bankining depozit bazasi yetarli bo'lishi uchun talab qilib olinadigan depozitlarning jami depozitlardagi salmog'i 30 foizdan oshmasligi kerak.

2. Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan emission operatsiyalarining rivojlanmaganligi.

2018-yilning 1 yanvar holatiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining passivlari miqdori 84 075 trln. so'mni tashkil etdi. Shuning atiga 1,3 foizini tijorat banklarining qimmatli qog'ozlarini sotishdan olingan pul mablag'lari tashkil yetdi⁸.

3. Tijorat banklari kapitalining tarkibida devalvatsiya zahirasi va imtiyozli kreditlash fondining mablag'lari kabi nobarqaror moliyalashtirish manbalarining mavjudligi.

Bazel standartining talablariga ko'ra, devalvatsiya zahirasini tijorat banklarining kapitali tarkibiga kiritish mumkin emas. Respublikamiz tijorat banklarida esa, devalvatsiya zahirasi birinchi darajali kapital tarkibiga kiritilgan. Holbuki, birinchi darajali kapital faqat barqaror moliyalashtirish manbalaridan tashkil topgan bo'lishi kerak. Tijorat banki og'ir moliyaviy ahvolga tushib

⁸www.cbu.uz сайти маълумотлари асосида муаллифлар томонидан ҳисобланган.

qolganida, birinchi darajali kapitaldan foydalanish yo‘li bilan ana shu og‘ir ahvoldan chiqib ketishi lozim.

4. Tijorat banklarida uzoq muddatli resurslarning yetishmasligi.

Tijorat banklari resurslarining asosiy qismini (70 foizdan ortiq qismini) qisqa muddatli resurslar tashkil etadi. Bu esa, tijorat banklarining uzoq muddatli aktiv operatsiyalari hajmini oshirishga to‘sqinlik qiladi. Holbuki, 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha “Harakatlar strategiyasi” da tijorat banklarining istiqbolli investitsiya loyihalarini moliyalashtirishdagi ishtirokini kengaytirish vazifasi qo‘yilgan. Ushbu vazifani bajarish uchun esa, tijorat banklari yetarli darajada uzoq muddatli resurslarga ega bo‘lishi lozim.

Tijorat banking likvidliligi, bank tizimining likvidliligi, kapitalning yetarliligi, tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi, transformatsiya riski, resurssiz kreditlash, sof barqaror moliyalashtirish me‘yori koeffitsienti, barqaror moliyalashtirish mavjud summasi, barqaror moliyalashtirishning zaruriy summasi.

Qisqacha xulosalar

Tijorat banklari aktivlarini boshqarishning asosiy yo‘nalishlari quyidagilar hisoblanadi: aktivlarning optimal tarkibini shakllantirish; aktivlarning daromadliligi va risk darajalari o‘rtasidagi mutanosiblikni ta‘minlash; pul oqimlariga bo‘lgan barcha ehtiyojlarni qondirish imkonini beradigan darajada likvidlilikni saqlash; aktivlarning foiz stavkalari va valyuta kurslarining tebranishlariga nisbatan moslashuvchanligini ta‘minlash.

Tijorat banklari passivlarini boshqarishning asosiy yo‘nalishlari quyidagilar hisoblanadi: passivlarning optimal tarkibini shakllantirish; depozitlarning yetarliligini ta‘minlash; regulyativ kapitalning yetarliligini ta‘minlash; passivlarning foiz stavkalari va valyuta kurslarining tebranishlariga nisbatan moslashuvchanligini ta‘minlash; bank tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog‘ozlarning investitsion jozibadorligini ta‘minlash.

Tayanch so‘z va iboralar

Pul oqimlari, valyuta kursi, regulyativ kapital, passiv foiz stavkalari jozibadorligi, to‘g‘ri REPO, teskari REPO, qimmatli qog‘ozlar prospekti, nobarqaror moliyalashtirish manbalari.

O‘z-o‘zini nazorat qilish va muhokama uchun savollar

1. Tijorat banki aktivlarining optimal tarkibini shakllantirish.
2. Bank passivlarining optimal tarkibini shakllantirish.
3. Tijorat banklari aktivlarining daromadliligi bilan jalb qilingan mablag‘lar bo‘yicha xarajatlar o‘rtasidagi ijobiy farqni ta‘minlash.
4. Tijorat banklarining daromadliligi va risk darajalari o‘rtasidagi mutanosiblikni ta‘minlash.
5. Tijorat banklarida pul oqimlariga bo‘lgan barcha ehtiyojlarni qondirish imkonini beradigan darajada likvidlilikni saqlash.
6. Tijorat banklarida aktivlar va passivlarni foiz stavkalari va valyuta kurslarining tebranishlariga nisbatan moslashuvchanligini ta‘minlash.

5-BOB: TIJORAT BANKLARI LIKVIDLILIGINI TA'MINLASH VA UNI BOSHQARISH

§ 5.1. Tijorat banking likvidliligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar

§ 5.2. Tijorat banklarining likvidliligiga ta'sir etuvchi omillar

§ 5.3. Tijorat banklarining likvidliligini ta'minlash yo'llari

§ 5.4. Tijorat banklarining likvidliligini boshqarish usullari

§ 5.1. Tijorat banking likvidliligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar

Tijorat banking likvidliligi – bu bankning mijozlari va boshqa banklar oldidagi to'lov majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajara olish qobiliyatidir.

Bank tizimining likvidliligi – bu mamlakatdagi banklar orqali o'tadigan to'lovlarning uzluksizligini ta'minlash imkoniyatidir.

Tijorat banklarining likvidliligini ta'minlash banklarning mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishdagi rolini oshirish, milliy iqtisodiyotdagi to'lovlarning uzluksizligini ta'minlashning zaruriy sharti ekanligi xalqaro va milliy bank amaliyotida isbotlangan. Xususan, mamlakat bank tizimida likvidlilik muammosining paydo bo'lishi beriladigan kreditlar miqdorining kamayishiga, banklar orqali o'tadigan to'lovlarning kechikishiga va o'tmay qolishiga sabab bo'lishi amaliyotda o'zining isbotini allaqachon topgan. Shu sababli, mamlakat bank tizimining likvidliligini ta'minlash masalasi har doim tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishning asosiy masalalaridan biri bo'lib qolaveradi.

Ta'kidlash joizki, “2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi” da tijorat banklarining kapitallashuv darajasi va depozit bazasini oshirish, ularning moliyaviy barqarorligini va ishonchliligini mustahkamlash makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolishning zaruriy shartlaridan biri sifatida e'tirof etilgan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-sentabrdagi PQ-3270-sonli “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va

barqarorligini oshirishga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarorida bank nazoratining xalqaro prinsiplari doirasida tijorat banklari kapitalining yetarliligi, likvidliligi va barqarorligi bo‘yicha talablarni bajarish vazifasi qo‘yilgan.

Banklarning joriy likvidliligini baholash.

I. AQSh amaliyoti:

$$\mathbf{JLK = BZ : D}$$

Bu yerda:

JLK –joriy likvidlilik koeffitsiyenti

BZ - birlamchi zahiralalar

D - depozitlar

min: 0,10 yoki 10%

II. Yaponiya amaliyoti:

$$\mathbf{JLK = (BZ + IZ) : D}$$

Bu yerda:

JLK – joriy likvidlilik koeffitsiyenti

BZ - birlamchi zahiralalar

IZ - ikkilamchi zahiralalar

D - depozitlar

min: 0,30 yoki 30%

III. Fransiya amaliyoti:

$$\mathbf{JLK = (LA + Ya30kQA) : (JD + Ya30kTM)}$$

Bu yerda:

LA –likvidli aktivlar

Ya30kQA- yaqin 30 kun ichida qaytariladigan aktivlar

JD – joriy depozitlar

Ya30kTM – yaqin 30 kun ichida to‘lanadigan majburiyatlar

min:1,0 yoki 100%.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 26-noyabrdagi PQ-1438-sonli “2011-2015-yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishishning

ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida”gi va 2015-yil 6-maydagi PQ-2344-sonli “Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarorlarida Bazel qo‘mitasining bank nazorati bo‘yicha yangi talablarini mamlakat bank amaliyotiga joriy etish bo‘yicha aniq vazifalar qo‘yildi.

Ushbu vazifalarni bajarish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2015-yil 22-iyuldagi 19/14-sonli (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015-yil 13-avgustda 2709-sonli raqam bilan ro‘yxatga olingan) “Tijorat banklarining likvidligini boshqarishga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida”gi hamda Markaziy bankning 2015-yil 13-iyundagi 14/3-sonli (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015-yil 6-iyuldagi 2693-sonli raqam bilan ro‘yxatga olingan) “Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida”gi yo‘riqnomalari qabul qilindi.

Hozirgi davrda respublika tijorat banklarining likvidligini baholash va boshqarish O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2015-yil 22-iyuldagi 19/14-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Tijorat banklarining likvidligini boshqarishga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risida”gi nizom talablari asosida amalga oshiriladi.

Mazkur Yo‘riqnomaga ko‘ra, Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining joriy likvidligiga nisbatan iqtisodiy me‘yor o‘rnatilgan. Ushbu iqtisodiy me‘yorning eng past darajasi 30% bo‘lib, u joriy aktivlarning summasini (to‘lov muddati 30 kungacha bo‘lgan bankning likvidli aktivlari va qo‘yilmalari, bundan muddati uzaytirilgan yoki qaytarish muddati o‘tgan kreditlar mustasno) joriy majburiyatlari (talab qilib olinguncha va ijro etish muddati 30 kungacha bo‘lgan majburiyatlari) summasiga nisbati orqali aniqlanadi.

$$JLK = \frac{ЖА(ТМ30к ЛАК)}{ЖМ(ТҚО м30с М)}$$

Mazkur me‘yoriy talabning bajarilishi Markaziy bank tomonidan doimiy ravishda nazorat qilinadi va tijorat banklarining likvidligini ta‘minlashda muhim

o‘rin tutadi. Uning kamida 30% bo‘lishini ta‘minlash uchun tijorat banklari joriy likvidli aktivlar va joriy majburiyatlar o‘rtasidagi mutanosiblikni ta‘minlashlari zarur. Buning uchun esa, ular aktivlar va passivlarning optimal tarkibini shakllantirishlari zarur.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2015-yil 22-iyuldagi 19/14-sonli “Tijorat banklarining likvidligini boshqarishga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi yo‘rnomasiga asosan respublikamiz tijorat banklarining faoliyatiga sof barqaror moliyalashtirish me‘yori va likvidlilikni qoplash me‘yori ko‘rsatkichlarining kiritilishi, fikrimizcha, birinchidan, tijorat banklarining likvidligini barqaror tarzda saqlab turish imkonini beradi; ikkinchidan, banklar faoliyatida mavjud bo‘lgan transformatsiya riskiga barham beradi; uchinchidan, resurssiz kreditlash holatining yuzaga kelishiga imkon bermaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Bazeli-III standarti talablaridan kelib chiqqan holda, sof barqaror moliyalashtirish me‘yori koeffitsiyenti va likvidlilikni qoplash me‘yori ko‘rsatkichlarini aniqlash metodikalarini tasdiqladi. Unga ko‘ra, sof barqaror moliyalashtirish me‘yori koeffitsiyenti barqaror moliyalashtirishning mavjud summasini barqaror moliyalashtirishning zaruriy summasiga bo‘lish yo‘li bilan aniqlanadi. Likvidlilikni qoplash me‘yori ko‘rsatkichi yuqori likvidli aktivlarni keyingi 30 kun ichidagi jami sof chiqimga nisbati sifatida aniqlanadi.

Mazkur koeffitsiyentni joriy etilishi tijorat banklari passivlarining barqarorligini ta‘minlash bilan birga, ularning likvidlilik darajasini oshirishga ham xizmat qiladi.

§ 5.2. Tijorat banklarining likvidlilikiga ta‘sir etuvchi omillar

Banklarda likvidlilikni boshqarishga ichki va tashqi omillar ta‘sir qiladi.

Ichki omillarga quyidagilar kiradi:

- 1) Bank aktivlarining sifati (bank kredit portfeli tarkibida riskli aktivlar va ularga hisoblangan to‘lovlarning o‘z vaqtida qaytarilishi);

- 2) Jalb qilingan mablagʻlarning sifati (uzoq muddatli moliyaviy resurslar ulushining yuqoriligi);
- 3) Jalb qilingan mablagʻlar va riskli aktivlar oʻrtasida oʻzaro muvozanatning taʼminlanishi;
- 4) Bank boshqaruvini tashkil etilganligi va uning moliya bozordagi imidji.

Banklarning likvidligini samarali boshqarishga uning kapitallashuv darajasining yuqori darajada taʼminlanganligi muhim hisoblanadi. Bank kapitali tarkibida ustav kapitali va qoʻshilgan kapital miqdori va sifatining yuqoriligi bank likvidligi taʼminlashda muhim moliyaviy manba sifatida xizmat qiladi. Bank kapitalining darajasi qanchalik yuqori boʻlsa uning likvidligini taʼminlanganligi shu darajada yuqori boʻladi.

Bundan tashqari bank aktivlari (kredit portfeli)ning yuqori sifatga ega boʻlishi uning likvidligiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi. Markaziy bankning 2015-yil 14-iyulda Oʻzbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2696-son bilan roʻyxatga olingan “Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar boʻyicha ehtimoliy yoʻqotishlarni qoplash uchun zahiralarni shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi toʻgʻrisidagi” Nizomiga muvofiq aktivlar beshta mezon asosida tasniflanadi. Xususan, bank aktivlari:

- 1) Standart aktivlar;
- 2) Substandart aktivlar;
- 3) Qoniqarsiz aktivlar;
- 4) Shubhali aktivlar;
- 5) Umidsiz aktivlarga tasniflanadi.

Banklarning likvidligini boshqarishga taʼsir etuvchi tashqi omillar:

- 1) Mamlakatdagi iqtisodiy va siyosiy holat;
- 2) Banklararo va qimmatli qogʻozlar bozorining rivojlanganlik darajasi;
- 3) Markaziy bankning pul-kredit siyosati (asosan qayta moliyalash stavkasi, ochiq bozor siyosati va majburiy zahira stavkasi bevosita taʼsir qiladi);
- 4) Markaziy bank tomonidan samarali nazorat faoliyatini tashkil etilganligi.

Mamlakatdagi iqtisodiy va siyosiy holatning barqarorligi mahalliy va xorijiy jismoniy va yuridik shaxslar, investorlar va boshqa iqtisodiy hamkorlarning banklarga boʻlgan ishonchini mustahkamlashga bu esa oʻz navbatida likvidlilik holatiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi. Bu siz banklar kuchli depozit bazasini shakllantirish va yuqori rentabellik koʻrsatkichlariga erishish imkoniyatiga ega boʻlmaydi.

Mamlakatda barqaror banklararo va qimmatli qogʻozlar bozorining faoliyat yuritishi banklarning likvid mablagʻlarga boʻlgan talabini zudlik bilan qondirish imkoniyatini beradi.

Banklarning likvidligini boshqarish ularning balansidagi qoldiqlari bilan chambarchas bogʻliqdir. Bank likvidligi taʼminlangan boʻlishi uchun bank vakillik hisobvaragʻida naqdsiz pullarga, kassada tegishli miqdorda naqd pullarga ega boʻlishi zarur.

Oʻzbekiston Respublikasi tijorat banklarining likvidliligini taʼminlashga salbiy taʼsir koʻrsatayotgan omillar quyidagilardan iborat:

1. Tijorat banklarida transformatsiya riskining chuqurlashib ketganligi.

Maʼlumki, transformatsiya riski tijorat banki aktivlarining joylashtirish muddati jalb qilingan resurslar muddatidan katta boʻlishi natijasida yuzaga keladi. Ushbu riskni qisqa muddat ichida bartaraf qilinmasligi bankda balanslashmagan likvidlilik muammosining chuqurlashishiga olib keladi.

Qayd etish joizki, respublikamiz yirik tijorat banklarining barchasida transformatsiya riski mavjud.

Biz quyida AT “Agrobank”da transformatsiya riski darajasiga baho beramiz (5.2.1-jadval).

5.2.1-jadval

**AT “Agrobank” aktivlari va majburiyatlarining muddatiga koʻra tarkibi,
2017-yilning 1-yanvar holatiga koʻra**

(foizda)

№	Aktivlar	Summasi, mlrd. soʻm,%
1	Muddatsiz aktivlar	20,0
2	1 kundan 30 kungacha	4,6
3	31 kundan 180 kungacha	17,9
4	181 kundan 365 kungacha	27,2

5	365 kundan ortiq muddatdagi	30,3
Aktivlar - jami		100
№	Majburiyatlar	Summasi, mlrd. so‘m%
1	Muddatsiz majburiyatlar	36,4
2	1 kundan 30 kungacha	8,9
3	31 kundan 180 kungacha	25,9
4	181 kundan 365 kungacha	22,6
5	365 kundan ortiq muddatdagi	5,8
Majburiyatlar - jami		100

5.2.1-jadval ma‘lumotlaridan ko‘rinadiki, AT “Agrobank”da muddasiz majburiyatlar jami majburiyatlarning 36,4 foizini tashkil etgani holda, muddasiz aktivlarning jami aktivlar hajmidagi salmog‘i 20,0 foizni tashkil qilgan. Shuningdek, jami aktivlarning 30,3 foizini 365 kundan ortiq muddatga ega bo‘lgan aktivlar tashkil etgani holda, jami majburiyatlarning atigi 5,8 foizini 365 kundan ortiq muddatga ega bo‘lgan majburiyatlar tashkil etgan. Bu esa, “Agrobank” da transformatsiya riskining sezilarli darajada chuqurlashganligini ko‘rsatadi.

2. Tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlar bo‘yicha muddati o‘tgan qarzdorlik miqdorining katta ekanligi.

Kreditlar bo‘yicha muddati o‘tgan qarzdorlik muammosining chuqurlashib ketishi ushbu masalani O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-sentabrdagi PQ-3270-sonli “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirishga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarorida aks etishiga sabab bo‘ldi.

Mazkur Qarorda respublikamiz tijorat banklari tomonidan berilgan va 2017-yilning yakuniga kelib muddati tugaydigan 7220 mlrd. so‘m miqdoridagi kreditni qaytarish grafigiga qat‘i rioya qilgan holda qaytarishni ta‘minlash va 2017-yilda 290 mlrd. so‘m miqdoridagi, 2018-yilda esa, 460,4 mlrd. so‘m miqdoridagi muddati o‘tgan kreditlarni undirish talabi qo‘yilgan.

3. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banking ochiq bozor operatsiyalarining past darajada va rivojlanmaganligi.

Taraqqiy etgan mamlakatlarda Markaziy bankning ochiq bozor operatsiyalari tijorat banklarida yuzaga kelgan balanslashmagan likvidlilik muammosini hal qilishda muhim o‘rin tutadi.

Markaziy banklar banklardagi balanslashmagan likvidlilik muammosini hal qilish maqsadida teskari REPO operatsiyalaridan faol foydalanadilar.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ochiq bozor operatsiyalari mavjud emas. Buning sababi shundaki, respublikamiz Markaziy banki o‘zining ochiq bozor operatsiyalarining obyektlari sifatida faqat Hukumatning qimmatli qog‘ozlarini tan oladi. Hukumatning qimmatli qog‘ozlari esa, Davlat budjeti profisit bilan bajarilayotganligi sababli, 2013-yil 1-yanvardan boshlab emissiya juda kam miqdorda qilinyapti.

4. Respublika Markaziy bankining diskont va lombard kreditlari mavjud emas. Bu esa, Markaziy bankga qayta moliyalash siyosati orqali bank tizimining likvidliligiga ta‘sir etish imkonini bermaydi.

§ 5.3. Tijorat banklarining likvidliligini ta‘minlash yo‘llari

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining likvidliligini ta‘minlash maqsadida quyidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

1. Tijorat banklari aktivlari va majburiyatlarining muddatlari o‘rtasidagi muvofiqlikni ta‘minlash va tranzaksion depozitlarning faqat barqaror qoldig‘idan resurs sifatida foydalanishni yo‘lga qo‘yish orqali transformatsiya riskiga barham berish lozim.

Tranzaksion depozitlarda muddat mavjud emas. Buning ustiga, ularning beqarorlik darajasi juda yuqori. Shu sababli, ulardan to‘g‘ridan to‘g‘ri resurs sifatida foydalanish, aktivlar va majburiyatlarning muddatlari o‘rtasidagi muvofiqlik ta‘minlangan sharoitda ham, tijorat bankining likvidliligiga nisbatan kuchli salbiy ta‘sirni yuzaga keltirishi mumkin.

2. Tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlar bo‘yicha muddati o‘tgan qarzdorlik muammosini hal qilish maqsadida:

- a) Mijozlarning kredit to'loviga layoqatliligini baholashning xalqaro bank amaliyotida keng qo'llanilayotgan, takomillashgan metodikalarini respublikamiz banklari amaliyotiga joriy qilish;
- b) Tijorat banklarida muammoli kreditlarni "oldindan ogohlantirish" tizimini yaratish va uni takomillashtirish zarur;
- c) Hukumat kafolatlari asosida berilgan kreditlar bo'yicha muddati o'tgan qarzdorlikning o'z vaqtida undirilishini ta'minlash maqsadida (Davlat budjetida ortiqcha pul mablag'larining mavjud emasligini hisobga olib), maxsus Jamg'arma tashkil etish lozim.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 12-sentabrdagi PQ-3270-sonli "Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorida Moliya vaziriga har yilgi Davlat budjeti shakllantirilayotganda O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan xalqaro moliya institutlariga, xorijiy va mamlakat tijorat banklariga berilgan kafolatlarga xizmat qilish bo'yicha tegishli xarajatlar moddasida pul mablag'larini ko'zda tutish vazifasi yuklandi.

3. Davlat qimmatli qog'ozlaridan ochiq bozor obyektlari sifatida foydalanish bilan bir vaqtning o'zida xalqaro reyting agentliklarining (Standart & Poorts, Moods, Fitch Reytings) yuqori kredit reytingiga ega bo'lgan (kamida VV reyting bahoga) tijorat banklari va korxonalarining qimmatli qog'ozlari (depozit sertifikatlari, jamg'arma sertifikatlari, obligatsiyalari) hisobidan Markaziy bankning ochiq bozor operatsiyalarini yo'lga qo'yish lozim.

Buning uchun zarur shart-sharoitlarni ham yaratish lozim. Masalan, tijorat banklarida, Markaziy bankga, pul-kredit organi sifatida, ishonch bo'lishi lozim. Bundan tashqari, inflyatsiya va milliy valyutaning qadrsizlanishi ta'sirida qimmatli qog'ozlarning real qiymati pasaymasligi kerak.

4. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan markazlashgan diskont va lombard kreditlari berish amaliyotini yo'lga qo'yish hamda tijorat banklarini Markaziy bank tomonidan to'g'ridan to'g'ri kreditlar (overdraft, kunlik, muddatli shakllardagi kreditlar) berish uzluksizligini ta'minlash yo'li bilan qayta

moliyalash siyosatining bank tizimining likvidliligini taʼminlashdagi rolini oshirish zarur.

Markaziy bankning overdraft kreditlari tijorat banklarining milliy valyutadagi “Nostro” vakillik hisobraqamida yuzaga kelgan pul mablagʻlari yetishmasligi muammosini hal qilish maqsadida beriladi. Kunli kreditlar esa, bir operatsion kun davomida beriladi.

Dunyoning bir qator mamlakatlarida (Shvetsiya, Rossiya) kunlik kreditlar Markaziy banklar tomonidan qimmatli qogʻozlarni garovga olgan holda foizsiz beriladi va ular milliy toʻlov tizimini qoʻllab-quvvatlash maqsadida beriladi.

§ 5.4. Tijorat banklarining likvidliligini boshqarish usullari

Bank likvidligini boshqarishning asosiy elementlari quyidagilar hisoblanadi:

1. Lahzalik, joriy va uzoq muddatli likvidlilikni taʼminlash va holatini tahlil qilib borish;
2. Qisqa muddatli likvidlilik bashoratini amalga oshirish;
3. Bankning likvidligiga salbiy taʼsir qilishi mumkin boʻlgan holatlarni tahlil qilish (mahalliy va xorijiy moliya bozorlaridagi holatni oʻrganish, bank omonotchilari va qarzdorlarining moliyaviy holatlarini doimiy tahlil etib borish va boshqalar);
4. Bank likvidlilik mablagʻlari ortiqchaligi/taqchilligini aniqlash;
5. Xorijiy valyutalar bilan bogʻliq operatsiyalarning bank likvidlilik darajasiga taʼsirini oʻrganish.

Banklarda likvidlilikni boshqarishda uchta iqtisodiy (lahzalik, joriy va uzoq muddatli) meʼyordan foydalaniladi. Ular bank aktivlari va passivlarini muddatlari, summalari, turlari va boshqa jihatlari nuqtayi nazardan likvidlilikni taʼminlashda qoʻllaniladi.

Yuqori likvidli mablagʻlar bankning majburiyatlarini toʻxtovsiz, toʻliq va zudlik bilan bajarish imkoniyatini beradi. Biroq, ushbu mablagʻlar (hukumat va Markaziy bankning qimmatli qogʻozlariga joylashtirilgan mablagʻlar bundan

istisno) bankka qo‘shimcha daromad keltirmaydi, aksincha saqlash, tashish va xavfsizligi ta‘minlash bo‘yicha qo‘shimcha xarajatlarni talab etadi.

Banklarning past likvidli aktivlari zarur bo‘lganda zudlik bilan bankning majburiyatini qondirish imkoniyatini bermaydi, shuningdek, ularni yuqori likvid mablag‘lar (naqd pul)ga aylantirish jarayoni ancha qiyin bo‘lib, hatto, har doim ham buning imkoniyati bo‘lavermaydi. Banklarning past likvidli aktivlari tarkibiga quyidagilar kiradi:

- 1) Boshqa banklardagi mablag‘lari;
- 2) Berilgan kreditlar;
- 3) Investitsiya, lizinga va ijarga joylashtirilgan mablag‘lar;
- 4) Bino va inshootlar.

Bankning boshqa banklardagi mablag‘lari va berilgan kreditlarni yuqori likvidli aktivlarga aylantirish bo‘yicha ikkilamchi moliya bozorlari amal qilmaydi, depozitlarga joylashtirilgan va berilgan kreditlarning muddatlari tugagandan so‘ng bankka qaytariladi. Shundagina bank ulardan yuqori likvidli mablag‘lar sifatida foydalanishi mumkin, ayrim hollarda berilgan kreditlar va unga hisoblangan foiz to‘lovlari o‘z vaqtida qaytmasligi oqibatida bankning moliyaviy holatini battar og‘irlashtiradi.

Agar bank majburiyatlarni bajarish uchun yetarli darajada yuqori likvidli mablag‘larga ega bo‘lsa, u likvidligi ta‘minlangan hisoblanadi. Biroq bu juda murakkab jarayon hisoblanadi, buning murakkabligi shundaki, birinchidan, jalb qilingan mablag‘larning asosiy qismi likvid aktivlarga joylashtirilishi bankning likvidligini oshirishga xizmat qilsada, uning foyda darajasini pasayishiga sabab bo‘ladi.

Ikkinchidan, bank mijozlarning naqd pul va pul o‘tkazmalari bo‘yicha ehtiyojlarini to‘liq aniqlash imkoniyati mavjud emas, shuningdek, bankning vakillik hisobvarag‘iga likvid aktiv sifatida kelib tushadigan mablag‘lar hajmini aniq summasini rejalashtira olmaydi.

Banklar likvid mablag‘larni aktivlarni boshqarishning fond va taqsimlash usullari orqali ta‘minlab borishlari mumkin, biroq jamiyatda ro‘y beradigan ko‘zda

tutilmagan holatlar unga bevosita va bilvosita taʼsiri natijasida likvid mablagʻlar bilan bogʻliq turli muammolar vujudga keladi. Xususan, moliyaviy-iqtisodiy inqirozlar, mijozlarning bank tizimiga boʻlgan ishonchi va milliy valyutaning sotib olish qobiliyatini pasayishi, bank mijozlari moliyaviy barqarorligining zaiflashuvi va boshqa holatlar shular jumlasidandir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bank likvidligini taʼminlash uchun zarur boʻlgan mablagʻlar hajmini aniqlash juda qiyin. Bank likvid mablagʻlarga boʻlgan ehtiyojini baholash uchun juda yuqori aniqlikdagi bashorat koʻrsatkichlariga ega boʻlishi lozim. Ayniqsa, banklar kredit portfeli talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit mablagʻlari hisobidan shakllantirilgan boʻlsa bankning likvidligini taʼminlash masalasi yanada murakkab boʻladi.

Bu jarayonni quyidagi shartli misol yordamida koʻrib chiqamiz. Misolning tushunarli boʻlishi uchun bankning shartli bitta mijozining hisobvaragʻi boʻyicha amalga oshiriladigan operatsiyalarni olamiz⁹.

1. Bankning “A” mijozidan sotilgan tovar moddiy qimmatliklari uchun bankdagi hisobvaragʻiga 100 mln. soʻm mablagʻ kelib tushdi va quyidagi buxgalteriya yozuvi amalga oshirildi:

5.4.1-jadval

Debet	10301-«Markaziy bankdagi vakillik hisobvaragʻi – Nostro»	100 000 000,00
Kredit	20208 –«Mol sotuvchining depozit hisobraqami»	

2. Bank “B” mijoz bilan 6 oy muddatga kredit shartnomasini imzoladi, unga koʻra kredit oluvchi mijozning toʻlov topshiriqnomasiga asosan 50 mln. soʻm boshqa bankning mijoziga oʻtkazdi va quyidagi buxgalteriya yozuvi amalga oshirildi:

5.4.2-jadval

Debet	13101 –«B» mijozning ssuda hisobraqami»	50 000 000,00
Kredit	10301-«Markaziy bankdagi vakillik hisobvaragʻi – Nostro»	

⁹Абдуллаева С.А. Банкларнинг тўлов қобилиятини мустаҳкамлаш масалаларию Монография. -Т.: Иқтисод-молия, 2016. –Б. 11-13.

Yuqorida keltirilgan ikkita operatsiya bo‘yicha berilgan buxgalteriya yozuvini “T” schetlarda aks ettiradigan bo‘lsak, bankning vakillik hisobvarag‘i bo‘yicha to‘lov qobiliyati (likvidligi) bilan bog‘liq muammoli holatni vujudga kelganligini ko‘rishimiz mumkin bo‘ladi (*summalar mln. so‘mda keltirilgan*).

5.4.3-jadval

<i>DT</i> ¹⁰	<i>10301</i> ¹¹	<i>KT</i>	<i>DT</i>	<i>20208</i>	<i>KT</i>	<i>DT</i>	<i>13101</i>	<i>KT</i>
1 ¹²	100,0		1		100,0			
2		50,0				2	50,0	
<i>Oborot</i>	<i>100,0</i>	<i>50,0</i>	<i>Oborot</i>		<i>100,0</i>	<i>Oborot</i>	<i>50,0</i>	
<i>Qoldiq</i>	<i>50,0</i>		<i>Qoldiq</i>		<i>100,0</i>	<i>Qoldiq</i>	<i>50,0</i>	

1 va 2 operatsiyalarni “T” schetda aks ettirganimizda 1-operatsiya bo‘yicha vakillik hisobvarag‘ida va mol sotuvchi “A”ning hisobvarag‘ida 100,0 mln. so‘m mablag‘ vujudga keldi.

2-operatsiya natijasida vakillik hisobvarag‘ida va “B” mijoz bilan tuzilgan kredit shartnomasi bo‘yicha uning to‘lov topshiriqnomasiga binoan olingan kreditning maqsadi uchun 50,0 mln. so‘mni tovar moddiy qimmatliklari yoki xizmatlarga to‘lov sifatida o‘tkazilishi natijasida bankning ssuda hisobvarag‘ida 50,0 mln. so‘m vujudga keldi.

Bu o‘z-o‘zidan bankning jalb qilingan mablag‘lari bo‘yicha majburiyatni bajarish qobiliyatini yo‘qotishiga sabab bo‘ldi yoki boshqacha qilib aytganda, hozirgi holatida bank talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlari bo‘yicha bajarishi zarur bo‘lgan (50 mln. so‘m) likvid mablag‘larni yo‘qotadi. Agar shartli misol bo‘yicha mol sotuvchi “A”ning hisobvarag‘iga mablag‘ kelib tushgan kunining ertasiga 100,0 mln. so‘m yoki 60,0 mln. so‘mga to‘lov topshiriqnomasini taqdim etadigan bo‘lsa uni to‘lash imkoniyatiga ega bo‘lmaydi.

E‘tiborli jihati shundaki, mol sotuvchi “A”ning hisobvarag‘idagi 100,0 mln. so‘m qoldiq saqlanib turibdi, biroq bankning to‘lov qobiliyati mavjud emasligi,

¹⁰ ДТ-дебет, КТ-кредит

¹¹ Ёрдамчи китобнинг ҳисобварақлар режаси бўйича дастлабки бешта рақами

¹² Операцияларнинг кетма-кетликдаги рақами

ya'ni vakillik hisobvarag'ida 50,0 mln. so'm qolganligi oqibatida to'lovni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lmay qoldi.

Albatta, bunday jarayonda bankning mijozlarini ko'pligini e'tiborga oladigan bo'lsak, uning vakillik hisobvarag'iga boshqa mijozlardan kelib tushgan mablag'lar hisobidan to'lovni amalga oshirishi mumkin, biroq bu holat ham bankning vakillik hisobvarag'idagi mablag'larni sezilarli darajadagi miqdorini riskli aktivlarga joylashtirishi natijasida o'zining ahamiyatini yo'qotadi.

Bizning nazarimizda, muammoning yechimi sifatida mol sotuvchi "A"ning hisobvarag'idagi vaqtinchalik foydalanilmay turgan pul mablag'ini (50,0 mln. so'mini) muddatli omonat shartnomasiga ko'ra 6 oyga muddatli depozitga o'tkazishi maqsadga muvofiq. Demak, 3-operatsiya natijasida quyidagicha buxgalteriya yozuvi amalga oshiriladi:

Debet	20208 -«Mol sotuvchining depozit hisobraqami»	50 000 000,00
Kredit	20608 -"A" mijozning muddatli depozit hisobvarag'i	

Bankda "A" mijoz bilan muddatli depozit bo'yicha tuzilgan shartnomaga asosan amalga oshirilgan 3 operatsiyaning buxgalteriya yozuvi "T" schetda quyidagi ko'rinishda aks ettiriladi.

5.4.4-jadval

Dt	20208	Kt	Dt	20608	Kt
1		100,0			
3	50,0		3		50,0
<i>Oborot</i>	<i>50,0</i>		<i>Oborot</i>		<i>50,0</i>
<i>Qoldiq</i>		<i>50,0</i>	<i>Qoldiq</i>		<i>50,0</i>

Ko'rib chiqilayotgan shartli misolimizga asosan bank "A" mijoz bilan tuzilgan muddatli shartnoma asosida 3-operatsiyani amalga oshirgandan so'ng to'lov qobiliyatiga ega bo'ldi. Chunki, "A" mijozning hisobvarag'iga kelib tushgan mablag' hisobidan "B" mijozga 6 oyga berilgan kredit summasi miqdorida 6 oyga olingan muddatli depozit mablag'i mavjud.

Albatta, bank “B” mijozga bergan krediti hisobidan olgan foiz daromadining sezilarli qismini “A” mijozning omonati uchun foiz to‘lovi sifatida to‘ladi. Eng asosiysi, ushbu operatsiya natijasida bank to‘lovga layoqatli bo‘lish bilan birga, “A” mijozning bankka bo‘lgan ishonchini ortishiga va uning vaqtinchalik foydalanilmay turgan mablag‘i bo‘yicha foiz to‘lov to‘lash imkoniyatiga erishmoqda. Navbatdagi masala, bank 6 oyga bergan kredit summasi va unga hisoblangan foizlarni o‘z muddatida “B” mijozdan undirib olishi zarur bo‘ladi.

Qisqacha xulosalar

Tijorat banking likvidliligi – bu bankning mijozlari va boshqa banklar oldidagi to‘lov majburiyatlarini o‘z vaqtida va to‘liq bajara olish qobiliyatidir.

Bank tizimining likvidliligi – bu mamlakatdagi banklar orqali o‘tadigan to‘lovlarning uzluksizligini ta‘minlash imkoniyatidir.

O‘zbekiston Mamlakat bank tizimida likvidlilik muammosining paydo bo‘lishi beriladigan kreditlar miqdorining kamayishiga, banklar orqali o‘tadigan to‘lovlarning kechikishiga va o‘tmay qolishiga sabab bo‘lishi amaliyoti mavjud.

Tijorat banklari likvidligini ta‘minlash va boshqarish uchun O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Bazel-III standarti talablaridan kelib chiqqan holda, sof barqaror moliyalashtirish me‘yori koeffisienti va likvidlilikni qoplash me‘yori ko‘rsatkichlarini aniqlash metodikalarini tasdiqladi. Banklarning likvidligini samarali boshqarishga uning kapitallashuv darajasining yuqori darajada ta‘minlanganligi muhim hisoblanadi.

Mamlakatda barqaror banklararo va qimmatli qog‘ozlar bozorining faoliyat yuritishi banklarning likvid mablag‘larga bo‘lgan talabini zudlik bilan qondirish imkoniyatini beradi.

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining likvidliligini ta‘minlash va boshqarishdagi omillar quyidagilardan iborat: tijorat banklarida transformatsiya riskining chuqurlashib ketganligi; tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlar bo‘yicha muddati o‘tgan qarzdorlik miqdorining katta ekanligi; O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banking ochiq bozor operatsiyalarining past darajada va

rivojlanmaganligi; Respublika Markaziy bankining diskont va lombard kreditlari mavjud emasligi.

Tayanch soʻz va iboralar

Transformatsiya riski, resurssiz kreditlash, sof barqaror moliyalashtirish, meʼyori koeffitsiyent, barqaror moliyalashtirish, standart, substandart, qoniqarsiz, shubhali, umidsiz, aktivlarni joylashtirish muddati, jalb qilingan resurslar, balanslashmagan likvidlilik, ochiq bozor operatsiyasi, diskont va lombard kreditlari, tranzaksion depozitlar, overdraft, lombard, lahzalik, joriy.

Oʻz-oʻzini nazorat qilish va muhokama uchun savollar

1. Tijorat banki likvidliligi tushunchasi.
2. Bank likvidliligiga taʼsir qiluvchi omillar.
3. Tijorat banklarida likvidlilikni tavsiflovchi koʻrsatgichlar.
4. Banklar likvidliligini taʼminlash yoʻllari.
5. Tijorat banklari likvidliligini boshqarish usullari.
6. Tijorat banklarida likvidlilikni beshta mezon asosida tasniflash.

6-BOB: TIJORAT BANKLARI RISKLI AKTIVLARINI BOSHQARISH

§ 6.1. Tijorat banklari aktivlarining risk darajalariga ko'ra turkumlanishi

§ 6.2. Tijorat banklari riskli aktivlarini boshqarish usullari

§ 6.1. Tijorat banklari aktivlarining risk darajalariga ko'ra turkumlanishi

Bazel standartida xalqaro bank amaliyotida birinchi bo'lib, tijorat banklarining aktivlari to'rt risk darajasi bo'yicha riskka tortildi.

I. 0% risk darajasiga ega bo'lgan aktivlarga, ya'ni risksiz aktivlarga quyidagilar kiradi:

- 1.1. tijorat bankining kassalaridagi naqd pullar;
- 1.2. bankning Markaziy bankdagi «Nostro» vakillik hisobraqamidagi pul mablag'lari;
- 1.3. Markaziy bankda qayta hisobga olinadigan trattalar;
- 1.4. Tijorat banki tomonidan hukumatning 90 kungacha muddatga chiqarilgan qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar (O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari tomonidan hukumatning qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar, ularning muddatidan qat'i nazar, risksiz aktiv hisoblanadi);
- 1.5. Hukumat va O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga to'g'ridan to'g'ri talablar va bu emitentlar tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar;
- 1.6. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga (IHTT) kiruvchi mamlakatlar hukumatlari va markaziy banklari tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar, shuningdek, bu mamlakatlar hukumatlari va markaziy banklariga qo'yiladigan boshqa talablar;
- 1.7. Aktivlar yoki ularning IHTTga kiruvchi mamlakatlar milliy valyutalariga denominatsiya qilinib, naqd pul bilan ta'minlangan hamda bankda alohida cheklab qo'yilgan depozit hisobraqamda saqlanayotgan qismi.

II. 20% risk darajasiga ega bo'lgan aktivlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

2.1. Tijorat banking boshqa banklardagi «Nostro» vakillik hisobraqamlaridagi pul mablag'lari;

2.2. Hukumatning 90 kundan ortiq muddatga chiqarilgan qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar;

2.3. Flout (inkassatsiya jarayonidagi pul mablag'lari);

2.4. IHTT mamlakatlarida ro'yxatdan o'tgan banklar va boshqa depozitar institutlarning kreditlari, kafolatlari bilan ta'minlangan kreditlar va boshqa aktivlar yoki ularning qismi;

2.5. Bankning xalqaro kredit tashkilotlariga bergan kreditlari va boshqa talablari, shuningdek, ushbu tashkilotlarning qimmatli qog'ozlari bilan ta'minlangan talablar.

III. 50% risk darajasiga ega bo'lgan aktivlarga quyidagilar kiradi:

3.1. Ipoteka kreditlari;

3.2. IHTT davlatlarida ro'yxatga olingan depozitar institutlarga nisbatan talablar, shu jumladan, qarzlari va pul bozori vositalari;

3.3. IHTT davlatlarida ro'yxatga olingan depozitar institutlarning kreditlari bilan ta'minlangan boshqa barcha aktivlar;

3.4. Bankning IHTT davlatlari mahalliy hokimiyat organlariga nisbatan talablari, shuningdek, ular tomonidan kafolatlangan bank aktivlari. Bu talablar va kafolatlar bo'yicha to'lovlar alohida loyihalar bo'yicha tushumlardan emas, balki yuqorida ko'rsatilgan tashkilotlar budjeti hisobidan amalga oshiriladi.

3.5. Bankning xalqaro kredit tashkilotlariga nisbatan talablari, shuningdek, bu tashkilotlar tomonidan kafolatlangan bank aktivlari;

3.6. Joriy bozor qiymatida baholangan va xalqaro kredit tashkilotlari tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlar bilan ta'minlangan aktivlar va ularning qismlari;

3.7. Bankning IHTTga a'zo bo'lmagan mamlakatlarning milliy valyutalariga denominasiya qilingan va milliy valyutadagi majburiyatlar bilan qoplangan, IHTTga a'zo bo'lmagan davlatlar Markaziy Hukumatlari va markaziy banklariga nisbatan

talablari. Milliy valyutaga denominatsiya qilinmagan va milliy valyutada moliyalashtirish summasidan oshib ketgan aktivlar qismi risk darajasi yuqori (100 foiz) boʻlgan aktivlar qatoriga kiritiladi.

IV. Tijorat banklarining 100% risk darajasiga ega boʻlgan aktivlariga quyidagilar kiradi:

- 4.1. Korporativ qimmatli qogʻozlarga qilingan investitsiyalar;
- 4.2. Mijozlarga berilgan kreditlar;
- 4.3. Asosiy vositalar;
- 4.4. Boshqa aktivlar.

Quyidagi balansdan tashqari aktivlar yuqori riskli, yaʼni risk darajasi 100 foizga teng boʻlgan aktivlar hisoblanadi:

- 4.5. Bank tomonidan mijozlarning foydasiga ochilgan taʼminlanmagan akkreditivlar;
- 4.6. Bank tomonidan berilgan kafolatlar;
- 4.7. Forvard transaktsiyalari;
- 4.8. Bank tomonidan berilgan opsionlar va fyucherslar.

Bazel-1 tizimiga binoan risk darajasini oʻlchash standart koeffitsiyentlari aktivlarning keng toifalariga, chunonchi: davlat (suveren), bank va korporativ aktivlarga beriladi. Masalan, korporativ riskni qoplash uchun qarz oluvchining kredit sifatidan qatʼi nazar kapitalga 8% (yaʼni, riskni oʻlchash koeffitsiyentining 100% boʻlgan holda) miqdorida ajratmalar qilish nazarda tutiladi.

§ 6.2. Tijorat banklari riskli aktivlarini boshqarish usullari

Tijorat banklari riskli aktivlari ichida asosiy oʻrinni kreditlar egallaydi. Shu sababli, kredit portfelini boshqarish riskli aktivlarni boshqarish tizimida muhim, oʻziga xos oʻrin egallaydi.

Tijorat bankining kredit portfeli – bu bank tomonidan berilgan va hali qaytarilmagan barcha kreditlarning yigʻindisidir.

Kredit portfeliga muddati oʻtgan kreditlar ham, sharti qayta koʻrib chiqilgan kreditlar ham, sud jarayonidagi kreditlar ham kiradi.

Kredit portfelining sifat ko'rsatkichlari:

I. Muddati o'tgan kreditlarning normal darajasi:

(Muddati o'tgan kreditlar: Brutto kreditlar) x100%

Agar ushbu ko'rsatkichning darajasi 3 foizdan oshmasa, u holda kreditlar bo'yicha muddati o'tgan qarzdorlikning darajasi normal hisoblanadi.

II. Muddati o'tgan kreditlarning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan chegaraviy darajasi:

(Muddati o'tgan kreditlar: Brutto kreditlar)x100%

Ushbu ko'rsatkichning me'yoriy darajasi 5 foizni tashkil etadi. Agar bu ko'rsatkich 5 foizdan oshsa, bank kredit portfelining sifati qoniqarsiz deb hisoblanadi.

Shu sababli, Germaniya va Fransiya banklarida ushbu ko'rsatkich 5 foizga yetishi bilan uning 2,0-2,5% bankning balansidan o'chiriladi.

III. Kreditlardan ko'rilgan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zahira ajratmalari darajasi:

(ZAS : BAO'S) x 100%

Bu yerda:

ZAS – zahira ajratmalari summasi

BAO'S – bank aktivlarining o'rtacha summasi

Ushbu ko'rsatkichning yuqori me'yoriy darajasi 1,0 foizni tashkil etadi.

IV. 1 so'mlik kredit qo'yilmasiga to'g'ri keladigan daromad darajasi:

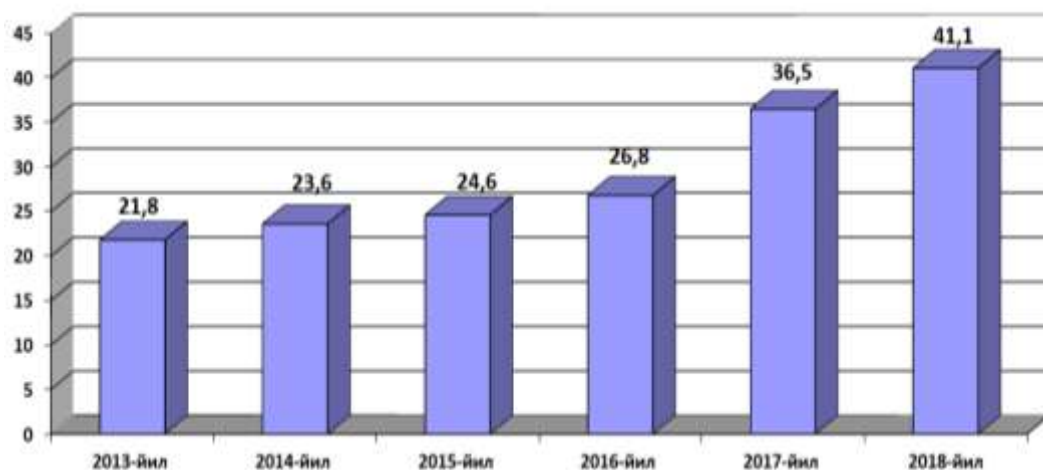
(KOFDS : KQS) x 100%

Bu yerda:

KOFDS – kreditlardan olingan foizli daromadlar summasi

KQS – kredit qo'yilmalari summasi.

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklarining kredit emissiyasi darajasini baholashda kreditlarning yalpi ichki mahsulotga nisbatan darajasi ko'rsatkichidan keng foydalaniladi. Quyidagi rasm ma'lumotlari orqali respublikamiz tijorat banklari kredit emissiyasining darajasiga baho beramiz (6.2.1-rasm):

6.2. 1-rasm. O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari kreditlarining yalpi ichki mahsulotga nisbatan darajasi, foizda (www.cbu.uz). (2017-yil 36.5, 2018-yil 41.1)¹³

6.2.1-rasm ma‘lumotlaridan ko‘rish mumkinki, 2013-2017-yillarda O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari kreditlarining YaIMga nisbatan salmog‘ining 14.7 bandga o‘shish tendensiyasi kuzatilgan. Bu esa, tijorat banklarining kredit emissiyasi ko‘lamini tobora kengayib borayotganligidan dalolat beradi.

2017-yilda tijorat banklari kreditlarining YaIMga nisbatan salmog‘ining 2016-yilga nisbatan keskin oshganligi 2017-yil sentabr oyida milliy valyutaning AQSH dollariga nisbatan almashuv kursining keskin pasayganligi natijasida dollardagi kreditlarni so‘mdagi qiymatini oshganligi bilan izohlanadi (valyuta siyosatini liberallashtirilishi munosabati bilan).

Shunisi ahamiyatliki, tijorat banklarining kreditlash amaliyotini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan davlat siyosati izchillik bilan amalga oshirilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-sentabrdagi PQ-3270-sonli “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarorida tijorat banklarining kredit portfelini shakllantirish jarayonlariga vazirliklar va idoralarning, joylardagi davlat hokimiyati organlarining rahbarlarini aralashuviga yo‘l qo‘yilmasligi belgilab qo‘yilgan.

¹³ ЎР МБ расмий сайти маълумотлари асосида (www.cbu.uz).

Shu o‘rinda qayd etish joizki, 2009-yilning sentabr oyidan boshlab O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining majburiy zahira stavkalarini tabaqalashtirilishi tijorat banklarining kreditlash salohiyatini oshirishda muhim rol o‘ynadi.

Ta’kidlash joizki, respublikamiz tijorat banklarining kapitallashish darajasining oshib borayotganligi, depozitlari miqdorining ko‘payayotganligi ular tomonidan berilayotgan kreditlar hajmining oshirishga imkon bermoqda (6.2.1-jadval).

6.2. 1-jadval

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining regulyativ kapitali, depozitlari va kreditlari hajmi, trln. so‘mda.¹⁴

Ko‘rsatkich nomi	Yillar							2018-yilda 2012-yilga nisbatan o‘zgarishi, marta
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
Regulyativ kapital	6,2	6,5	6,9	7,8	9,4	20,0	24,2	3,9
Depozitlar	22,9	26,1	28,5	35,6	44,6	59,6	70,0	3,1
Kreditlar	20,4	26,5	34,8	42,7	53,4	108,5	164,7	8,1

6.2.1-jadvalda keltirilgan ma‘lumotlar ko‘rsatadiki, 2012-2018-yillarda respublikamiz tijorat banklarining regulyativ kapitali va depozitlari hajmining o‘shish tendensiyasi kuzatilgan. Buning ustiga, 2018-yilda mazkur ko‘rsatkichlarning 2012-yilga nisbatan yuqori darajadagi o‘shish sur‘atlari kuzatilgan. Bu esa, o‘z navbatida, mazkur davrda kreditlar hajmini yuqori sur‘atlarda o‘shishini ta‘minlash imkonini bergan.

Tijorat banklarining kreditlarini boshqarishda asosiy e‘tibor kredit portfelining risk darajasini pasaytirishga va risk darajasining oshib ketishining oldini olishga qaratiladi.

V. Tijorat banklari kredit portfelining risk darajasini oshib ketishining oldini olishda sinalgan, ishonchli yo‘li bo‘lib, kredit portfelining diversifikatsiya darajasini ta‘minlash hisoblanadi.

¹⁴ ЎР МБ НИНГ Статистик бюлетени-2018 йил

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklarining kredit portfelini kreditlarning tarmoq xususiyatiga ko'ra diversifikatsiya qilish keng qo'llaniladi. Bunda me'yoriy mezon sifatida 25% olingan. Ya'ni, tijorat banki tomonidan berilgan jami kreditlarning 25 foizdan ortiq qismi bitta tarmoqda to'planib qolmasligi kerak.

VI. Shuningdek, tijorat banklarining kreditlarini boshqarishda tasniflangan kreditlar tarkibini yaxshilash usulidan ham foydalaniladi.

Bunda asosiy e'tibor tasniflangan kreditlar tarkibida shubhali va umidsiz kreditlar salmog'ini pasaytirish hisobidan yaxshi va standart kreditlar salmog'ini oshirishga qaratiladi.

Respublikamizda to'lovlarning maqsadli ketma-ketligi qo'llanilayotgan hozirgi sharoitda davlat soliq xizmatiga solishtirish dalolatnomasisiz inkasso qo'yish va soliq to'lovlarini avans tariqasida undirish huquqining berilganligining tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlarni o'z vaqtida undirishga to'sqinlik qilayotganligi bu boradagi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Shuningdek, tijorat banklari tomonidan iqtisodiyotning real sektoriga berilgan xorijiy valyutalardagi kreditlarning qaytmasligi muammosi ham mavjud.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti SH.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "xalqaro moliya institutlarining kreditlari, ayniqsa, loyihalar buyurtmachilari bo'lmish Respublika yo'l jamg'armasi va "O'zkommunxizmat" agentligi tomonidan samarasiz ishlatilmoqda. Chunki ularning faoliyatida tizim, nazorat va mas'uliyat yo'q"¹⁵.

Haqiqatdan ham, yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirishdagi xatoliklar, suiste'molliklar tijorat banklari faoliyatiga va bank infratuzilmasiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltirmoqda.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, 2017-yilning 5-sentabridan boshlab amalga oshirilgan valyuta siyosatini liberallashtirish banklar faoliyati va bank infratuzilmasiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltirdi.

¹⁵Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 28-бет.

2017-yilning 5-sentabridan boshlab, valyuta siyosatini liberallashtirish talablaridan kelib chiqqan holda, soʻmning 1 AQSH dollariga nisbatan nominal almashuv kursi 8100,00 soʻm qilib belgilandi. Bu esa, bungacha amal qilgan almashuv kursidan qariyb ikki barobar yuqoridir. Natijada, iqtisodiyotning real sektori korxonalarining importni toʻlash va xorijiy valyutalardan olingan bank kreditlarini qaytarish bilan bogʻliq boʻlgan xarajatlarning keskin oshishiga olib keldi. Oqibatda, import hajmini qisqarishi va xorijiy valyutadagi kreditlarni qaytara olmaslik ehtimoli kuchaydi.

VII. Tijorat banklarining yuqori riskli aktivlarining ikkinchi turi boʻlib, korporativ qimmatli qogʻozlarga qilingan investitsiyalar hisoblanadi.

Korporativ qimmatli qogʻozlarga qilingan investitsiyalarning risk darajasini pasaytirishning asosiy usuli qimmatli qogʻozlar portfelini diversifikatsiya qilish hisoblanadi.

Qisqacha xulosalar

Bazel standartida xalqaro bank amaliyotida riskli aktivlarni boshqarish uchun tijorat banklarining aktivlari toʻrt risk darajasi boʻyicha riskka tortildi: 0% risk darajasiga ega boʻlgan aktivlar; 20 % risk darajasiga ega boʻlgan aktivlar; 50% risk darajasiga ega boʻlgan aktivlar; 100% risk darajasiga ega boʻlgan aktivlar.

Tijorat banklari riskli aktivlari ichida asosiy oʻrinni kreditlar egallaydi. Shu sababli, kredit portfelini boshqarish riskli aktivlarni boshqarish tizimida muhim, oʻziga xos oʻrin egallaydi.

Tijorat banklari kredit portfelining risk darajasini oshib ketishining oldini olishning sinalgan, ishonchli yoʻli boʻlib, kredit portfelining diversifikatsiya darajasini taʼminlash hisoblanadi.

Shuningdek, tijorat banklarining kreditlarini boshqarishda tasniflangan kreditlar tarkibini yaxshilash usulidan ham foydalaniladi.

Bunda asosiy eʼtibor tasniflangan kreditlar tarkibida shubhali va umidsiz kreditlar salmogʻini pasaytirish hisobidan yaxshi va standart kreditlar salmogʻini oshirishga qaratiladi.

Tijorat banklarining yuqori riskli aktivlarining ikkinchi turi bo'lib, korporativ qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar hisoblanadi.

Tayanch so'z va iboralar

Nol foizli risk, risk darajasi, ellik foiz risk, riskli aktivlar, zahira ajratmalar, kredit portfelini diversifikatsiyasi, kredit portfeli, diversifikatsiyasi.

O'z-o'zini nazorat qilish va muhokama uchun savollar

1. Tijorat banklari aktivlarining risk darajalariga ko'ra turkumlanishi.
2. Bank kredit portfelining sifat kursatgichlari.
3. Tijorat banklari riskli aktivlarini boshqarish usullari.
4. Tijorat banklari faoliyatidagi risklarning darajalariga ta'sir qiluvchi ichki va tashqi omillar.

7-BOB: TIJORAT BANKLARINING KREDIT SIYOSATI

§ 7.1. Bankning kredit siyosati va unga qo‘yiladigan talablar

§ 7.2. Tijorat banklarining kredit siyosatini mezonlari

§ 7.3. Tijorat banklari kredit siyosatida kreditlarni daromadlilikini oshirish, ularni risk darajasini boshqarishga qo‘yiladigan talablar

§ 7.4. Kredit siyosatida kreditlarni garov ta‘minotiga qo‘yiladigan talablar

§ 7.1. Bankning kredit siyosati va unga qo‘yiladigan talablar

Bankni kredit siyosati-kreditlash jarayonida yuzaga keluvchi tavsakalchilikni boshqarishda bank rahbariyati tomonidan qabul qilinadigan choralar va uslublarni belgilovchi hamda bank rahbariyati bilan xodimlarini kreditlar portfeli samarali boshqarishga doir ko‘rsatmalar bilan ta‘minlovchi hujjatdir. Kreditlash bank ishining o‘zagi bo‘lib, uning sifatiga qarab bankning faoliyati to‘g‘risida xulosa chiqarish mumkin. Iqtisodchilar tomonidan jahon banklarining sinishi (bankrotlikka uchrashi) sabablarini tadqiq qilish shuni ko‘rsatadiki, banklarning sinishiga sabab – bank aktivlari sifatini (eng avvalo kreditlarni) pastligidir. Kreditning sifati kreditlash jarayonini boshqarishga bog‘liq bo‘lib quyidagi asosiy elementlardan iborat bo‘ladi:

- tijorat bankida mukammal ishlab chiqilgan kredit siyosati, kreditlashtirish jarayonini mavjudligi;
- kredit portfeli optimal boshqarishni yo‘lga qo‘yilganligi;
- kreditlarni muntazam nazorat qilishni tashkil qilinganligi;
- bank tizimida ishlaydigan xodimlarni tayyorgarlik darajasi.

“Kredit siyosati” hujjati kreditlarni boshqarish jarayonini poydevorini tashkil etadi. Tijorat banki tomonidan ishlab chiqilgan va yozma ravishda qayd etilgan “Kredit siyosati” kreditlarni oqilona boshqarishni samarali yo‘llaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Ushbu hujjat bankni kreditlashtirish faoliyatining andozalari va parametrlarini belgilab beradi. Ushbu belgilangan standartlar va parametrlarda

kredit berish, qarzlarni hujjatlashtirish va boshqarish bo'yicha ma'suliyatli bo'lgan bank xizmatchilari qo'llanma sifatida foydalanishlari lozim.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Infilatsion taregetlash rejimiga bosqichma bosqich o'tish orqali pul kredit siyosatini takomilashtirish to'g'risida"gi 2019-yil 18-noyabr PF 5877-sonli farmonida 2020-yilning 1-yanvariga qadar pul bozori foiz stavkalariga ta'sir ko'rsatuvchi bozor instrumentlari, shu jumladan Markaziy bank obligatsiyalari, overnayt depozitlar, doimiy tUSDagi depozit auksionlari, davlat qimmatli qog'ozlari va xorijiy valyuta garovi ostida kredit auksionlari va overniyt kreditlari"ni joriy etishni chora tadbirlarini ko'rsatishni ta'minlashni yuklatilgan.

Tijorat banklarini kredit siyosati kredit menejmentini samarali olib borishni asosi bo'lib hisoblanadi. Bu siyosat bank xodimlarini kredit berish, bankni kredit portfelini boshqarish bilan bog'liq, obyektiv standartlarini va mezonlarini aniqlab beradi. Kredit siyosatini to'g'ri tuzish va olib borish, barcha bo'limlar tomonidan bu siyosatni maqsadini aniq tushinilishi bank boshqaruviga kredit standartlarini to'g'ri olib borishiga, yuqori risklardan qochishga, bank imkoniyatlarini to'g'ri aniqlashga asos hisoblanadi.

Yaxshi ishlab chiqilgan kredit siyosati kredit riskini boshqarish va uni kamaytirishga (qulay) yaxshi imkon beradi.

Kredit siyosatini zarurligi shundaki, bankni katta yoki kichikligidan, unda kam yoki ko'p xodim ishlashidan qat'i nazar, bankda bu siyosat bo'lishi lozim. Chunki bu siyosat kredit bo'yicha unifikatsiyalangan umumiy qoida va tamoyillarni bajarilishini, operatsiyalar bajarilishini ketma-ketligini ta'minlaydi. Bankni kredit siyosati bankni hamma xodimlari – kichik xodimdan yoki bank boshqaruvi raisigacha bir xil bo'lishi lozim. Shuning uchun ham, kredit siyosatini oldindan belgilab olingan qoida va yechimlar to'plami deyiladi.

Kreditlash siyosati va uning samaradorligi to'g'ri kredit narxlari belgilangan sharoitda muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin.

Kredit siyosatini samarali olib borishda bank xodimlari bank mijozlarini mablag'larini kimlarga foydalanishga berish mumkinligini aniq bilishi lozim.

Bank qanday kreditlar, qancha miqdorda, kimga, qaysi sharoitlar bilan berilishini hal qilishi zarur. Biznesning shunday turlari borki, bank kredit bera turib ular bo'yicha qiyin ahvolga tushib qolishi mumkin. Shuning uchun xar bir faoliyat risk bilan bog'liq ekanligini esdan chiqarmaslik lozim. Bankni kredit siyosati uni faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavfli holatlarni oldini olishga, buning uchun depozitlar va kreditlar o'rtasidagi nisbatni, bank majburiyatlari bilan kapitali o'rtasidagi va boshqa ko'rsatkichlarni me'yorida bo'lishini taqazo etadi. Oqilona kredit siyosati beriladigan kreditlarni sifatini oshiradi. Shuning uchun kredit siyosatini asosiy maqsadi boshqaruv jarayoni, fondlarni yetarliligi, risklarni sifat darajasi bo'yicha turkumlashuvi, kredit portfelini balansi, majburiyatlarni tarkibiy qismlarini ajratish kabi elementlarini o'z ichiga olmog'i lozim.

Bank kredit siyosatini mazmuni quyidagilardan iborat:

- ✓ Bank kredit portfelini aniqlash va shakllantirish (kredit turlari, qoplash muddatlari, miqdori, sifati va boshqalar) masalalari;
- ✓ Bank raisining kredit faoliyati uchun javob beradigan o'rinbosar, kredit qo'mitasi raisi va kredit inspektoriga yuklangan vakolatlar ro'yxati (eng ko'p kredit summasi va turlari);
- ✓ Bankni kredit berish sohasidagi huquqlari va axborot taqdim etish bo'yicha jami majburiyatlari;
- ✓ Kreditlar bo'yicha arizalarni tekshirish va tegishli qaror chiqarish bayoni;
- ✓ Kredit arizasiga ilova qilinadigan zaruriy hujjatlar va kredit ishida talab qilinadigan hujjatlar ro'yxati (qarzdorning moliyaviy hisoboti, kredit shartnomasi, garov, kafolat haqida shartnoma va boshqalar);
- ✓ Kredit hujjatlarini saqlanishi va tekshirilishi uchun ma'sul xodimning javobgarligi, (kim va qanday holatda ularni olish huquqi);
- ✓ Kreditni ta'minlanganligi va uni qabul qilish, baholash va amalga oshirishni asosiy tartibi;
- ✓ Barcha kreditlarni sifatini belgilaydigan me'yorlar bayoni;

✓ Eng yuqori kredit imtiyozlarini belgilash va ko'rsatish (ya'ni kredit summalari va bank yalpi aktivlariga eng yuqori nisbati);

✓ Bank xizmat ko'rsatadigan mintaqa, kredit qo'yilmalarining asosiy qismi, joriy etiladigan tarmoq, sohasi yoki sektorlari;

✓ Muammoli kreditlar tarkibi va tahlili.

Qolgan hujjatlarda ta'qiqlanadigan yoki nomaqbul kredit turlari tavsiflanadi.

Kredit siyosati malakali tuzilib, bank rahbaridan tortib operatorgacha barcha darajalarda me'yorida amalga oshirilsa, bu bank rahbariyatiga to'g'ri qarorlar chiqarish, ortiqcha risklardan xolos bo'lish, bank kreditlarini to'g'ri baholash imkoniyatini beradi.

Bankning kredit siyosati bank resurslari, ularni joylashtirish bilan chambarchas bog'liq. Bank resurslarini asosiy qismini jalb qilingan mablag'lar, jumladan yuridik va jismoniy shaxslarni depozitlaridan tashkil topadi. Shuningdek, hozirgi kunda jalb qilingan resurslar ichida banklararo kredit xam alohida o'rinni egallaydi. Depozitlar bo'yicha belgilangan foiz stavkalari, hamda boshqa bankdan olingan kredit uchun foiz stavkalari bank tomonidan beriladigan kreditning foiz stavkalari bilan bog'liq bo'ladi. Kredit siyosatini aniq va mukammal tayyorlash va izohlash xar bir bank uchun kreditlash jarayonini ijobiy tashkil etish uchun asos bo'lib hisoblanadi. Bank tomonidan to'plangan resurslarni to'g'ri va oqilona joylashtirish bankning kredit siyosatini sifatiga bog'liq bo'ladi. Kredit siyosati sifatiga va xolatiga qarab bank jalb qilgan resurslarini to'g'ri joylashtirish va oldindan ko'zlangan daromad olish imkoniyatini beradi.

§ 7.2. Tijorat banklarining kredit siyosatini mezonlari

Har qanday tijorat bankining kredit siyosatining asosiy maqsadi quyidagilardan iborat bo'ladi: kredit qo'yilmalari hajmining o'sishini, riski yuqori bo'lgan operatsiyalarni odilona diversifikatsiyasini, o'rta va uzoq muddatli kredit qo'yilmalar hajmining ko'paytirilishini va ularning samaradorligini ta'minlashga yo'naltirilgan bo'ladi. Shuningdek, kredit siyosati investitsion kreditlar salmog'ini oshirish, imkon darajada iqtisodiyotning real sektorini kreditlash, ishlab chiqarish

korxonalarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash kabi asosiy yo‘nalishlarini ham o‘z ichiga qamrab olishi lozim.

Kredit siyosati bankning o‘ziga xos “kredit manbai”ni yaratadi va u bank faoliyati yomonlashganda hamda kredit vakolatlari va majburiyatlari o‘zgarganda bankning huquqni saqlab qolish uchun katta ahamiyat kasb etadi. Qat‘i kredit siyosati asosida berilgan bank kreditlari umumiy kreditlash faoliyatini rivojlanishi va kreditlarni samarali ishlashi uchun zamin yaratadi. Bankning kredit siyosati qoidalariga rioya etishning asosiy maqsadlari: foyda olishni ta‘minlash, risklarni boshqarish bank faoliyati me‘yorlariga rioya etishga erishish imkonini beradi.

Barcha talablar darajasida ishlab chiqilgan kredit siyosatiga rioya etish bank ssuda portfelini sifatli boshqarish uchun asos bo‘ladi. Bu esa o‘z navbatida, uning qarzdorlari va aksiyadorlari foydasini ko‘paytiradi va faravonligini oshiradi.

Tijorat bankini kredit siyosatida kredit portfelini boshqarishning asosiy yo‘nalishlari qilib quyidagilar belgilab olinadi:

- kredit risklari darajasiga ta‘sir ko‘rsatuvchi omillarni aniqlash, ularni baholash va bartaraf etish;
- qarz oluvchining kreditga layoqatlilik darajasini va uning moliyaviy axvolini aniqlash kredit riskini bashorat qilish;
- muammoli ssudalarni oldindan aniqlash va ularni so‘ndirish choralarini ishlab chiqish;
- kredit qo‘yilmalarini diversifikatsiya qilish, ularni likvidliligini va daromadliligini ta‘minlash;
- kredit olgan mijoz bilan doimo aloqada bo‘lib turish;
- kichik va o‘rta tadbirkorlikni, dehqon va fermer xo‘jaliklarni moliyaviy qo‘llab quvvatlash.

Bank tomonidan, xo‘jalik subyektlarini aylanma mablag‘lari yetishmasligi, mavjud mablag‘larni me‘yoridan ortiqcha tayyor mahsulot qoldiqlariga jalb qilinishi, mablag‘larni tayyor mahsulot sifatida qotirib qo‘yish sabablarini o‘rganib borishi, zararga ishlayotgan va bankrotlik alomatlari ko‘zga tashlanayotgan

xo‘jalik subyektlarining moliyaviy ahvolini doimiy monitoringini tashkil qilish bank kredit siyosatini ustuvor yo‘nalishlari bo‘lib hisoblanadi.

Kredit siyosatida bank tomonidan beriladigan kreditlar toifasi va turlarini aniqlash va belgilashi lozim. Masalan, kreditlash sohalari bo‘yicha: tijorat faoliyati, sanoat, qishloq xo‘jaligi, kapital qo‘ymalarni moliyalashtirish va boshqa tarmoqlarga kredit berish, kredit turlari bo‘yicha: “kredit liniyalarini ochib va ochmay” kreditlash yoki kreditlashning boshqa usullarini qo‘llashni belgilab berishi mumkin.

Kredit siyosatida kreditlarni tasniflash tizimi aniq ifodalanishi lozim, kredit xodimlari kredit portfelidagi barcha ma‘lum bo‘lgan salbiy o‘zgarishlar to‘g‘risida rahbariyatni xabardor qilishi lozim. Qarzdor yoki garovchining ahvoli yomonlashishini oldindan aniqlash ehtimoliy yo‘qotishlarni kamaytirish uchun juda muhimdir.

Kredit siyosati kreditlarning barcha toifalari bo‘yicha “to‘lovsizlik” tushunchasining aniq ifodalanishi, foizlarni o‘stirmaslik mezonlari, shuningdek, bank boshqaruvi va Kengashini tegishli hisobotlariga nisbatan talablarni o‘z ichiga olishi lozim. Kredit siyosatida qarzlarni qaytarishga doir izchil, bosqichma-bosqich chora-tadbirlar ko‘rilishini talab qilish kerak. Rahbariyat Markaziy bank tomonidan belgilangan talablarga muvofiq kreditlarni hisobdan chiqarish tadbirlarini ishlab chiqishi lozim.

Kredit siyosatini ishlab chiqish va ijro etish yuzasidan javobgarlik bank Kengashi va Boshqaruvi a‘zolariga yuklatilgan. Odatda tijorat bankini kredit siyosatining yo‘nalishlari quyidagilardan tashkil topadi:

- bankning o‘rni va obro‘sini moliyaviy-borqaror banklar singari yaxshilash;
- O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki normativlariga muvofiq darajada o‘z kapitalining yetarliligini ta‘minlash;
- bankni samaradorligi va barqarorligini qo‘llab-quvvatlagan holda uni daromadlarini maksimallashtirishni ta‘minlovchi aniq kredit va investitsiya siyosatini o‘tkazish;

•strategik jihatdan muhim bo‘lgan shahar tumanlarida yangi omonat kassalarini ochish bilan bog‘liq bo‘lgan bank tarmog‘ini kengaytirish.

Kreditlash jarayonida bank siyosati bank oldidagi majburiyatlarni bajara oladigan yangi mijozlarni kredit resurslari bilan ta‘minlash, yuqori sifat darajasidagi kreditlarni taqdim etishni kengaytirish hisoblanadi. Tijorat banki foydaliligini hisobga olgan holda xalqaro standartlar miqyosida mijozlarga sifatli kredit xizmatini taqdim etishga erishiladi. Shuning uchun bank kredit siyosatini asosiy tamoyillariga quyidagilar kiritilgan:

✓ kreditlash to‘g‘risida qarorlar qabul qilishni barcha darajalari bo‘yicha javobgarlikni taqsimlash;

✓ bank tomonidan amalga oshiriladigan kredit operatsiyalari uchun aniq belgilangan shartlarning mavjudligi;

✓ maxsus kreditlash tamoyillari – muddatlilik, to‘lovlilik, qaytarib berishlilik, ta‘minlanganlik va rentabellik asosida beriladigan kreditlarni nazorat qilish;

✓ bank boshqaruvini umumiy siyosati bilan maxsus faoliyat yo‘nalishlari siyosati (ya‘ni depozitlar bo‘yicha, investitsiya bo‘yicha, aktivlar va passivlarni boshqarish bo‘yicha va hokazo)ning uzviy bog‘liqligi.

§ 7.3. Tijorat banklari kredit siyosatida kreditlarning daromadliligini oshirish, ularning risk darajasini boshqarishga qo‘yiladigan talablar

Tijorat banklarini kredit siyosatida kreditlarning daromadliligini oshirish va ularning risk darajasini boshqarishni takomillashtirishga alohida e‘tibor qaratiladi.

Kreditlarning daromadliligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar va ularni prognoz darajalari kredit siyosatida aniq ko‘rsatilishi kerak.

Tijorat banklari kreditlarining daromadliligini baholashda quyidagi ko‘rsatkichlardan keng foydalaniladi:

1. Xar bir so‘mlik kredit qo‘yilmasiga to‘g‘ri keladigan daromad darajasi.

Ushbu ko'rsatkichni hisoblash uchun kreditlardan olingan foizli daromadlar summasi kredit qo'yilmalari summasiga bo'linadi va olingan natija 100 foizga ko'paytiriladi.

Shunisi xarakterliki, ushbu ko'rsatkichning me'yoriy darajasini mavjud emasligi. Shu sababli, uni baholash uchun moliyaviy tahlilning qiyosiy tahlili usulidan foydalaniladi. Ushbu usuldan foydalanganda, birinchidan, xar 1 so'mlik kredit qo'yilmasiga to'g'ri keladigan daromad darajasi boshqa banklarning shu ko'rsatkichi bilan taqqoslanadi; ikkinchidan, ushbu ko'rsatkichni joriy davrdagi darajasi oldingi davrlardagi darajalari bilan taqqoslanadi.

2. Tijorat banklari kredit qo'yilmalarining o'sish sur'ati bilan kreditlardan olingan foizli daromadlarning o'sish sur'ati o'rtasidagi mutanosiblik ko'rsatkichi.

Mazkur ko'rsatkichdan foydalangan holda, tijorat banklari kredit qo'yilmalarining o'sish sur'ati bilan kreditlardan olingan foizli daromadlarning o'sish sur'ati o'rtasidagi mutanosiblikni mavjudligi yoki mavjud emasligini aniqlash uchun kredit qo'yilmalarining o'sish sur'ati bilan kreditlardan olingan foizli daromadlarning o'sish sur'ati har biri tahlil davri uchun taqqoslanadi. Agar kredit qo'yilmalarini o'sish sur'ati kreditlardan olingan foizli daromadlarning o'sish sur'atidan baland bo'lsa, mazkur ikkala ko'rsatkich o'rtasidagi mutanosiblik ta'minlanmagan hisoblanadi.

3. Kreditlardan olingan foizli daromadlarni tijorat banki yalpi daromadi hajmidagi salmog'ini o'zgarishi.

Kreditlar tijorat banklari aktivlarining umumiy hajmida eng yuqori salmoqni egallaydi. Shu sababli, kreditlardan olingan foizli daromadlarni tijorat banki yalpi daromadi hajmidagi salmog'i ham yuqori bo'lishi lozim.

Odatda, kreditlardan olingan foizli daromadlarning tijorat banki yalpi daromadi hajmidagi salmog'i kreditlarning brutto aktivlar hajmidagi salmog'iga mutanosib bo'lishi shart.

Kreditlardan olingan foizli daromadlar miqdorini qisqa muddatli davriy oraliqlarda keskin tarzda o'sishi ijobiy holat sifatida baholanmaydi. Chunki, mazkur daromadlarni keskin o'sishi kreditlarning foiz stavkalarini yoki kredit qo'yilmalarini yuqori sur'atlarda o'sishi natijasida xosil bo'ladi.

Tijorat banklarini Kredit siyosatida kreditlarni daromadlilik darajasini ta'minlash masalasi kreditlarni risk darajasini boshqarish masalasi bilan birga ko'rib chiqiladi.

Kreditlarni risk darajasi va daromadliliği o'rtasida to'g'ri mutanosiblik mavjud. Ya'ni, kreditning foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, uning risk darajasi shunchalik yuqori bo'ladi.

Kredit siyosatida kredit riskini baholash mezonlari va boshqarish usullari o'zining aniq ifodasini topgan bo'lishi kerak.

Xalqaro bank amaliyotida kredit riski darajasiga baho berish uchun quyidagi uch ko'rsatkichdan keng foydalanilmoqda:

1. Muddati o'tgan kreditlarni brutto kreditlar hajmidagi salmog'i.

Ushbu ko'rsatkichning yuqori me'yoriy darajasi 3% qilib belgilangan.

Agar muddati o'tgan kreditlarni brutto kreditlar hajmidagi salmog'i 3 foizdan oshmasa, u holda, berilgan kreditlar bo'yicha muddati o'tgan qarzdorlik me'yoriy hisoblanadi.

2. Muddati o'tgan kreditlarni yo'l qo'yish mumkin bo'lgan chegaraviy darajasi.

Ushbu ko'rsatkichni yuqori me'yoriy darajasi 5% qilib belgilangan.

3. Kreditlardan ko'rilgan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zahira ajratmalari darajasi.

Ushbu ko'rsatkichni hisoblash uchun kreditlardan ko'rilgan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zahira ajratmalari summasi tijorat banki aktivlarining o'rtacha summasiga bo'linadi.

Mazkur ko'rsatkichning yuqori me'yoriy darajasi qilib 1% belgilangan.

Respublikamiz tijorat banklarini kreditlash amaliyotidagi ayrim muammolarni mavjudligi ko'zga tashlanmoqda. Xususan, mamlakatimiz bank tizimida kreditlash shakllaridan to'laqonli tarzda foydalanilmayotganligi, mijozlarni kreditga layoqatliligi baholash tizimida sezilarli kamchiliklarni mavjudligi, tijorat banklari kredit siyosatini tadqiqot qilishini, kredit siyosati asosida kreditlash jarayonini olib borish asoslarini o'rganishini, kredit riski va uni boshqarish, kreditlash jarayonidagi boshqa mavjud kamchiliklarni aniqlash xamda ularni bartaraf etish yo'llarini amalda qo'llagan xolda

banklar tomonidan beriladigan kreditlarni samaradorligini oshirish mumkinligini taqazo etadi .

Ikkinchi guruhga, kreditlash jarayonida mijozning kreditga layoqatligini aniqlashdagi tashkiliy va iqtisodiy muammolarni kiritish mumkin. Tashkiliy muammolarga kredit oluvchini kreditga layoqatligini aniqlashda kredit ta'minotining obyekti va uning likvidligini aniqlashdagi muammolarni kiritish mumkin. Aksariyat holatlarda bank mutaxassisleri mijozning to'lovga qodirligini kredit ta'minotining mavjudligini inobatga oladi. Biroq, kredit ta'minotini kreditni qaytishini asosiy omili ekanligini inobatga olmaydilar va uning likvidligini kredit muddatiga nisbatan aniqlamaydilar. Natijada mijoz kreditni qaytara olmasa bank tomonidan kredit ta'minotining musodara qilinishi tijorat banki uchun o'ziga xos unumsiz sarflarni keltirib chiqaradi.

Ushbu muammolar natijasida tijorat banklarini kreditlar hisobidan olingan daromadlarni tushishiga, daromadni pasayishi natijasida bank likvidliligiga salbiy ta'sir qilishi, muammoli kreditlarni ko'payishi natijasida tijorat bankini nosog'lom bank maqomini olishiga xam olib keladi.

§ 7.4. Kredit siyosatida kreditlarning garov ta'minotiga qo'yiladigan talablar

Kredit siyosatida kreditlarning garov ta'minotiga qo'yilgan talablar hamda beriladigan kredit summasi va garov obyektining qiymati o'rtasidagi marjinal qiymat aniq aks ettirilgan bo'lishi kerak.

1. Qimmatli qog'ozlar garovi.

Qimmatli qog'ozlarni garovga olishda ularning barcha rekvizitlari shartnomada qayd qilinishi lozim (emitent, narxi, chiqarilgan vaqti va boshqalar).

Agar, garovga qo'yiladigan qimmatli qog'ozlar naqd shaklda bo'lsa, garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlarni saqlash uchun bankka topshiriladi, naqdsiz shaklda bo'lgan qimmatli qog'ozlar bankni depozitariyadagi "Depo" hisobvarag'iga o'tkaziladi.

Garov sifatida qabul qilingan qimmatli qog'ozlar kredit bo'yicha foizlari va kreditni asosiy summasi to'liq so'ndirilgandan so'ng qaytariladi. Kreditning qaytmagan qismi bo'lsa, garovga olingan qimmatli qog'ozlarni qisman qaytarib berilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Qimmatli qog'ozlarni garovga olishda, agarda bank uni garovga qo'yish huquqiga shubha qilmasa, shartnomani notarial tasdiqlamasdan rasmiylashtirilishi mumkin.

Qimmatli qog'ozlarning garov obyektini holatidagi sifat mezonlari:

1. Oson sotilishi.
2. Emitentning moliyaviy holati.

Ushbu mezonlardan kelib chiqqan holda, qimmatli qog'ozlar quyidagi marjinal qiymatda garovga olinadi:

- davlat qimmatli qog'ozlari – 95 foizgacha;
- korxonalarining aksiyalari – 80-85%;
- tijorat veksellari – 75-80%.

2. Qimmatbaho buyumlar garovi.

Qimmatbaho buyumlar (taqinchoqlar) garovga olinishida bunday boyliklar sifati va haqiqiyliги bo'yicha ekspertiza qilinishi hamda baholash huquqiga ega bo'lgan tashkilot tomonidan baholash xulosasi asosida garovga olinishi mumkin.

Qimmatbaho buyumlar umumiy mulk (masalan, oila mulki) hisoblanishi mumkin bo'lgan hollarda bu shartnoma notarial tasdiqlanishi shart.

3. Garov obyektini baholash.

1. Garov obyektini bozor bahosida baholanishi kerak.

Ammo bank garov obyektini sotayotganda uning bozor bahosi o'zgarishi mumkin. Yoki bozor bahosida sotib oladigan xaridor topilmaydi. Natijada bank garov obyektini bozor bahosidan past narxda sotishga majbur bo'ladi.

2. Garov obyektini davriy ravishda qayta baholanib turilishi lozim.

3. Garov obyektini qiymatini baholash tegishli malakaga ega bo'lgan mutaxassislar tomonidan amalga oshirilishi kerak.

4. Garovni baholashda uni baholash va sotish xarajatlari hisobga olinishi kerak.

4. Ko'chmas mulkni baholash usullari.

4.1. Xarajat usulida yer uchastkasini sotib olish va kelgusida amalga oshiriladigan qurilish xarajatlari hisobga olinadi. Bunda investor oladigan daromad miqdori ham hisobga olinadi. Aniqlangan qiymatdan eskirish summasi ayirib tashlanadi.

4.2. Bozor usulida kuchmas mulkni bozorda sotilish bahosi hisobga olinadi. Lekin bunda bozor bahosiga o'zgartirishlar kiritiladi. Chunki, birinchidan, bir-biriga 100% o'xshaydigan obyektlar juda kam; ikkinchidan, mulkni haqiqiy bozor bahosini faqat uni sotganda bilish mumkin.

4.3. Daromad usulida ushbu ko'chmas mulkni kelgusida foydalanish natijasida olinadigan sof daromad miqdori hisobga olinadi.

Ushbu usuldan foydalanishda quyidagi ma'lumotlarga e'tibor qaratiladi:

- xuddi shunday obyektни ijaraga berishdan olinayotgan daromad;
- obyektning bekor turib qolishi natijasida ko'riladigan yo'qotishlar;
- obyektни boshqa maqsadlarda ishlatish natijasida olinadigan daromadlar.

5. Kafolat xati va sug'urta polisi.

Bank ajratilgan kreditning qisman yoki to'lig'icha qaytarilmasligining oldini olish yuzasidan to'lov qobiliyatiga ega bo'lgan moliyaviy barqaror sug'urta kompaniyalarining sug'urta polisini qabul qilishi mumkin. Bank, Qarzdor va Sug'urta kompaniyasi o'rtasida tuzilgan Sug'urta shartnomasida kredit qaytarilmagan taqdirda Sug'urta kompaniyasining majburiyatlari aniq ko'rsatilgan bo'lishi lozim.

Bundan tashqari, qarzdor O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining hamda to'lov qobiliyatiga ega bo'lgan tijorat banki va Sug'urta kompaniyalarining kredit qaytarilishini ta'minlovchi Kafolat xatini taqdim etishi mumkin. Tijorat banki tomonidan taqdim etilgan kafolat xati ushbu tijorat bankining Boshqaruv raisi yoki u vakolat bergan o'rinbosarlari hamda bosh muhosibi tomonidan imzolangan va muhrlangan bo'lishi shart. Agar, kafolat berish xuquqi filial

vakolatiga berilgan bo'lsa, u holda bunday vakolat beruvchi hujjat nusxasi bilan filial boshqaruvchisi va bosh muhosibi tomonidan imzolangan va muxrlangan kafolat xati qabul qilinishi mumkin.

Qisqacha xulosalar

Bankning kredit siyosati - kreditlash jarayonida yuzaga keluvchi tavsakalchilikni boshqarishda bank rahbariyati tomonidan qabul qilinadigan choralar va uslublarni belgilovchi hamda bank rahbariyati bilan xodimlarining kreditlar portfelini samarali boshqarishga doir ko'rsatmalar bilan ta'minlovchi hujjatdir. Kreditlash bank ishining o'zagi bo'lib, uning sifatiga qarab bankning faoliyati to'g'risida xulosa chiqarish mumkin.

“Kredit siyosati” hujjati kreditlarni boshqarish jarayonining poydevorini tashkil etadi. Tijorat banki tomonidan ishlab chiqilgan va yozma ravishda qayd etilgan “Kredit siyosati” kreditlarni oqilona boshqarishning samarali yo'llaridan biri bo'lib hisoblanadi. Ushbu hujjat bankning kreditlashtirish faoliyatini andozalari va parametrlarini belgilab beradi. Ushbu belgilangan standartlar va parametrlarda kredit berish, qarzlarni hujjatlashtirish va boshqarish bo'yicha ma'suliyatli bo'lgan bank xizmatchilari qo'llanma sifatida foydalanishlari mumkin.

Kredit siyosati malakali tuzilib, bank rahbaridan tortib operatorgacha barcha darajalarda me'yorida amalga oshirilsa, bu bank rahbariyatiga to'g'ri qarorlar chiqarish, ortiqcha risklardan xolos bo'lish, bank kreditlarini to'g'ri baholash imkoniyatini beradi.

Bankning kredit siyosati qoidalariga rioya etishni asosiy maqsadlari: foyda olishni ta'minlash, risklarni boshqarish, bank faoliyati me'yorlariga rioya etishga erishish imkonini beradi.

Tayanch so'z va iboralar

Kredit siyosati, kreditlash, kredit portfeli, andozalar, parametrlar, qarzlarni hujjatlashtirish, kredit faoliyatini maqsadi, kredit siyosatining zarurligi, kredit

ta'minoti, muammoli kredit, kredit risklari, kreditga layoqatlilik, kafolat xati va sug'urta polisi.

O'z-o'zini nazorat qilish va muhokama uchun savollar

1. Bankning kredit siyosati tushunchasi.
2. Bank kredit siyosatining ustuvor yo'nalishlari.
3. Banklarning kredit siyosatiga qo'yilgan talablar.
4. Tijorat banklarini kredit siyosatining mezonlari.
5. Tijorat banklari kredit siyosatida kreditlarning daromadlilikini oshirish.
6. Banklari kredit siyosatida kreditlarning risk va daromadlilik darajalari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash masalalari.
7. Tijorat banklari kredit portfelini diversifikatsiya qilish mezonlari.
8. Universal va ixtisoslashgan tijorat banklari kredit siyosatining o'ziga xos xususiyatlari.
9. Kredit siyosatida kreditlarning garov ta'minotiga qo'yiladigan talablar.
10. Kredit siyosatida kreditlarning monitoringiga qo'yiladigan talablar.
11. Tijorat banklari kredit siyosatining samaradorligini baxolash.

8-BOB: TIJORAT BANKINI KREDIT PORTFELINI BOSHQARISH

§ 8.1. Tijorat bankining kredit portfeli tushunchasi va uning tashkil etilishi

§ 8.2. Kredit portfelining sifatini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar

§ 8.3. Kredit portfelini diversifikatsiya qilish zarurligi

§ 8.4. Muammoli ssudalar va ularni boshqarish

§ 8.5. Kreditlar bo‘yicha ehtimoliy yo‘qotishlar zahirasi tashkil qilish tartibi

§ 8.6. Tijorat banklarining kredit portfelini boshqarish usullari

§ 8.1. Tijorat bankining kredit portfeli tushunchasi va uning tashkil etilishi

Tijorat bankining kredit portfeli – bu bank tomonidan berilgan va hali qaytarilmagan barcha kreditlarni yig‘indisidir.

Kredit portfeliga muddati o‘tgan kreditlar ham, shartlari qayta ko‘rib chiqilgan kreditlar ham, sud jarayonidagi kreditlar ham kiradi.

Tijorat banklari tomonidan berilgan barcha kreditlar uning kredit portfelida o‘z ifodasini topadi. Tijorat banklari o‘z mijozlariga turli kurinishdagi kreditlar berishi mumkin. Avvalambor, qarz oluvchilarning asosiy guruhlarini bo‘yicha:

- ✓ xo‘jalikka;
- ✓ aholiga;
- ✓ hukumatga va davlat organlariga berilgan kreditlarga bo‘linadi.

Yo‘nalishi bo‘yicha kreditlar quyidagicha:

- ✓ iste‘mol;
- ✓ sanoat;
- ✓ savdo;
- ✓ kishlok xo‘jaligi;
- ✓ investitsion;
- ✓ budjet.

Kreditlarni foydalanish muddatlari bo'yicha:

- ✓ qisqa muddatli;
- ✓ uzok muddatli kreditlarga bo'linadi.

Mikdori bo'yicha kreditlar:

- ✓ yirik;
- ✓ o'rta;
- ✓ kichik kreditlarga bo'linadi.

Ta'minlanganlik buyicha:

- ✓ ta'minlanmagan (ishonchli) kreditlar;
- ✓ ta'minlangan kreditlarga bo'linadi.

O'z navbatida, taminlangan kreditlar ta'minlanish xarakteriga ko'ra:

- ✓ garovli;
- ✓ kafolatlangan;
- ✓ sug'urtalangan kreditlarga bo'linadi.

Bank kreditlarining maqsadi bo'yicha:

- ✓ ipoteka ssudalari;
- ✓ moliyaviy tashkilotlarga berilgan ssudalar;
- ✓ kishloq xo'jaligiga berilgan ssudalar;
- ✓ savdo va sanoat korxonalariga berilgan ssudalar;
- ✓ jismoniy shaxslarga berilgan ssudalar;
- ✓ boshqa ssudalar;
- ✓ lizingni moliyalashtirish.

Bunda bank o'zining kaysi tarmoqqa ko'proq etibor berishiga qarab, u yoki bu kredit ulushi kredit portfelida ko'prok bo'ladi. Bu uning kredit siyosatidan kelib chiqadi.

Bank aktiv operatsiyalari ichida kredit asosiy va bank daromadini katta qismi ham aynan shu kredit operatsiyalari orqali keladi. Shu sababli bank kredit portfelini qanday shakllanishi bank faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bank yaxshi kredit portfelini shakllantirish niyatida ekan, kreditlash jarayonini to'g'ri tashkil qilishi zarur bo'ladi.

Biz yuqorida turli ko‘rinishdagi kreditlarni ko‘rdik, biroq konkret banklarni kredit portfelini tarkibi o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘ladi.

Bank kredit portfelining tarkibini aniqlovchi muhim omillardan biri bu ayni bank xizmat ko‘rsatadigan bozor sektorining xususiyatidir.

Har bir bank o‘z bozor segmenti mijozlarining qarz mablag‘lariga bo‘lgan ehtiyojini hisobga olishi kerak. Masalan, bank shahar chekkasidagi uylar va kichik do‘konlarga ega, tumanda joylashgan bo‘lsa, asosiy uy binolari garovi ostida, ipoteka krediti, avtomobil, uy jixozlari, umuman uy xujaligini yuritish uchun xarajatlarni qoplashga kredit beradi, aksincha katta shaharda ofislar, katta univermaglar, sanoat korxonalarini orasidagi banklar, odatda o‘z kreditlarini asosan tijorat firmalariga tovar materiallar zahiralarini to‘ldirishga, jihozlar sotib olishga va ish haqiga yo‘naltiradilar.

Albatta, banklar kredit berayotganlarida o‘zlari xizmat ko‘rsatayotgan xududlarga to‘liq bog‘liq bo‘lmaydilar. Kerakli kredit mablag‘larini to‘liq yoki qisman ular boshqa banklardan olishlari mumkin. Bu adolat agar bank xizmat qilayotgan region iqtisodiy qiyinchiliklarga duch kelsa, zarar kurish riskini pasaytiradi.

Bank miqyosi ham uning kredit portfeliga ta‘sir etuvchi omillardan biri hisoblanadi, ayniqsa, bir qarz oluvchiga beriladigan kreditni maksimal miqdorini belgilovchi kapitalning xajmi muhimdir. Katta banklar, odatda ulgurji kreditorlar hisoblanadilar, ular o‘zlarini kreditlari asosiy miqdorini korporasiyalar va boshqa firmalarga beradilar. Kichikroq banklarning faoliyati esa fuqarolarga kichik ssudalar, uy garovi ostida xususiy shaxslarga kreditlar, firma va ofis egalariga kichik kreditlar shaklidagi yakka holdagi kreditlarni berishga yo‘naltiradilar.

Bundan tashqari, kredit portfeli tarkibiga ko‘ra kreditlashni turli ko‘rinishlari sohasidagi menejerlarning tajriba va malakasi hamda o‘z kredit inspektorlariga ma‘lum ko‘rinishdagi kreditlarni bermasligi ko‘rsatilgan bankning kredit siyosati ham ta‘sir ko‘rsatadi.

Kredit portfelini tarkibi ma‘lum darajada bankni kutilayotgan daromadiga ham bog‘liq. Chunki bank, odatda kutilayotgan daromadi maksimal bo‘lgan

ssudalarni berishni ma'qul ko'radi.

Tijorat banklari sifatli kredit portfelini shakllantirish uchun avvalambor kreditlash jarayonini to'g'ri va sifatli olib borishi zarur.

Kreditlash jarayoni bir necha tamoyillar orqali amalga oshiriladi:

- ◆ maqsadlilik;
- ◆ ta'minlanganlik;
- ◆ muddatlilik;
- ◆ qaytarishlik;
- ◆ to'lovlilik.

Ushbu tamoyillar asosida kredit olmoqchi bo'lgan mijozlarga kredit paketi tayorlanadi va kredit olish mumkin yoki mumkin emasligi tahlil qilinadi.

Yaxlit olib qaralganda, kredit siyosati tijorat bankining yagona kreditlash tizimini vujudga keltiradi desak xato bo'lmaydi. Chunki bu siyosat bank o'sgan sari uni yangidan tashkil etiladigan bo'linma va filiallariga bank faoliyatini, kredit vakolatlarini, burchlarini taqsimotida muhim ahamiyat kasb etadi. Aniq bir siyosatdan kelib chiqqan holda ishlab chiqilgan kredit siyosati bank krediti madaniyatini umumiy tarakkiyotini o'zagini ko'rsatadi.

§ 8.2. Kredit portfelining sifatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklari kredit portfelining sifatini baholashda quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

1. Kreditlardan ko'rilgan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zahira ajratmalari darajasi (KKZQMZAD).

$$\mathbf{KKZQMZAD = (ZAS / BAO'S) \times 100\% \quad (1)}$$

bu yerda:

ZAS – zahira ajratmalari summasi;

BAO'S – bank aktivlarining o'rtacha summasi.

Ushbu ko'rsatkichning yuqori me'yoriy darajasi 1,0 foizni tashkil etadi.

Kreditlardan ko‘rilgan zararlarni qoplashga mo‘ljallangan zahira ajratmalari darajasi ko‘rsatkichining me‘yoriy darajadan yuqori bo‘lishi tijorat banki tasniflangan kreditlar tarkibining yomonlashganligidan dalolat beradi.

2. Muddati o‘tgan kreditlarning mo‘tadil darajasi (MO‘KMD).

$$\text{MO‘KMD} = (\text{MO‘KS} / \text{BK}) \times 100\% \quad (2)$$

bu yerda:

MO‘KS – muddati o‘tgan kreditlarning o‘rtacha summasi;

BK – brutto kreditlar.

Mazkur ko‘rsatkichning yuqori me‘yoriy chegarasi 3,0 foiz qilib belgilangan.

3. Muddati o‘tgan kreditlarni yo‘l qo‘yish mumkin bo‘lgan chegaraviy darajasi.

Ushbu ko‘rsatkich 2-formula orqali hisoblanadi va uning yuqori me‘yoriy darajasi 5,0 foizni tashkil etadi.

4. Har bir so‘mlik kredit qo‘yilmasiga to‘g‘ri keladigan daromad darajasi

$$(\text{KOFDS} : \text{KQS}) \times 100\%$$

Bu yerda:

KOFDS – kreditlardan olingan foizli daromadlar summasi

KQS – kredit qo‘yilmalari summasi

5. Kreditlardan olingan foizli daromadlarni o‘shish sur‘ati bilan kredit qo‘yilmalarining o‘shish sur‘ati o‘rtasidagi mutanosiblik ko‘rsatkichi(8.2.1-jadval)

8.2.1-jadval

Ko‘rsatkichlar	Tahlil davri		
	I	II	III
Kreditlardan olingan foizli daromadlar summasi, mln. So‘m	X1	X2	X3
O‘shish sur‘ati,%	-	X2/X1	X3/X2
Kredit qo‘yilmalari summasi,	U1	U2	U3

mln. So‘m			
O‘sish sur‘ati,%	-	U2/U1	U3/U2
Usish sur‘ati o‘rtasidagi mutanosiblik ko‘rsatkichi	-	X2/X1/ U2/U1	X3/X2/ U3/U2

6. “Mudis” xalqaro reyting agentligi tomonidan qo‘llaydigan ko‘rsatkichlar(8.2.2-jadval)

8.2.2-jadval

Ko‘rsatkichlar	A	B	C	D	Ye
Muammoli kreditlarning kredit portfelidagi salmog‘i, %	0,8 % gacha	0,8 % dan 2,0 % gacha	2,0 foizdan 5,0 foizgacha	5,0 foizdan 12 foizgacha	12% va undan yuqori
Ehtimoliy yo‘qotishlar zahirasi muammoli kreditlarning umumiy summasiga nisbatan darajasi, %	10 foizgacha	10 foizdan 20 foizgacha	20 foizdan 30 foizgacha	30 foizdan 50 foizgacha	50 % va undan yuqori

7. Kredit riskini baholash bo‘yicha xalqaro standartlashgan yondashuv(8.2.3-jadval)

8.2.3-jadval

Kredit reytingi	AAA AA –	A+ A –	VVV+ VV–	VV– dan past	Reyting siz
Risk darajasi	20%	50%	100%	150%	100%

8. Kredit portfelining diversifikatsiya darajasi (tarmoqlarning xususiyatiga ko‘ra 25% bo‘lishi kerak).

§ 8.3. Kredit portfelining diversifikatsiya qilish zarurligi

Xalqaro amaliyotda tijorat banklari kredit portfelini mijozlarni tarmoq xususiyatiga ko'ra diversifikatsiya qilish bo'yicha me'yoriy mezon qilib 25% olingan. Ya'ni, tijorat banki kreditlarining 25 foizdan ortiq qismini bitta tarmoqda to'planib qolishi mumkin emas. Respublikamizning ayrim yirik banklarida ushbu ko'rsatkichning darajasi 50 foizdan yuqoridir.

Xalqaro bank amaliyotida kredit portfelini diversifikatsiya qilishni asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilardan foydalanilmoqda:

- bank kredit qo'yilmalarini iqtisodiyotni turli tarmoqlari bo'yicha diversifikatsiyalash;

- bank kredit qo'yilmalarini mijozlar kesimida diversifikatsiyalash.

Diversifikatsiya qilinmagan kredit portfeli doimo yuqori riskli bo'lib boradi.

Bankning kredit portfelini diversifikatsiya qilish yo'li bilan kredit portfelini boshqarish bankning strategik rejalashtirish jarayoni bilan uzluksiz bog'liqdir.

Diversifikatsiyani xususiyatlari shundaki:

- birinchidan, diversifikatsiya hamma vaqt riskni kamaytiradi;

- ikkinchidan, kredit bo'yicha foyda harakati qancha kam mos kelsa, riskni kamaytirish hisobiga diversifikatsiyadan shuncha ko'p naf ko'radi.

Banklar uchun kredit portfelini diversifikatsiyalash oson, kreditni kam summada turli sohalarga, turli mintaqalarga ajratishga erishish lozim.

Kreditlarni ta'minlanganligi bo'yicha diversifikatsiya qilishda -ta'minlash asos qilib olingan obyektning likvidlilik darajasiga e'tibor berish zarur. Kreditni ta'minlanganligida likvidlilik darajasi qancha yuqori bo'lsa, kredit va u bo'yicha foizni ham o'z vaqtida qaytishi oson va tez bo'ladi.

Agar kredit portfeli o'n beshdan ortiq mijozga berilgan yigirmadan ortiq kreditdan tashkil topgan bo'lsa, bunday portfel yaxshi diversifikatsiya qilingan portfel deyiladi. Demak, diversifikatsiya talab darajasida bo'lishi uchun quyidagi shartlar bajarilishi lozim:

- portfel ko'p sonli nisbatan mayda kreditlardan tashkil topishi;
- kreditlar risk jixatidan bir - biriga bog'liq emas, ya'ni biron bir kredit bo'yicha to'lay olmaslik extimoli boshka kredit bo'yicha to'lay olmaslik extimoli bilan bog'liq bo'lmasligi kerak.

Diversifikatsiya yordamida kredit portfelini umumiy risk darajasini kamaytirishga erishish mumkin. Ba'zida alohida olingan kredit bo'yicha risk o'zgarmagan xolda haqiqiy olinadigan daromad kutilayotgan daromadga tenglashishi mumkin.

Banklar uchun kredit portfelini diversifikatsiyalash juda xam oson. Yuqorida ta'kidlaganimizdek kreditni kam summada turli soxalarga (sanoat, kishlok xo'jaligi, transport, biznes, xorijiy mijozlarga), jumladan (shahar, viloyat, mamlakatlarga) turli mintaqalarga ajratishga erishish lozim.

Tijorat banklarining ma'lum sohalar bo'yicha ixtisoslashuvi, shu sohalar bo'yicha an'anaviy kreditlar berishi - diversifikatsiyalash usuliga to'liq, mos kelmasligi mumkin. Shu sababli bizning amaliy sharoitimizda ixtisoslashgan banklar ixtisoslashuv bilan diversifikatsiya o'rtasidagi muqobil chegarani tanlamoqlari, zarur holda ulardan biriga yon bermoqlari lozim.

Kredit portfelini diversifikatsiyalash qarzni to'lashlik riskini eng oddiy va arzon usul - xedjirlash yordam beradi va bankning ssuda va depozitlari keng mijozlar ko'lamiga bo'lib chiqishni anglatadi.

Qarz berishda diversifikatsiyalash bankni ssuda portfelida absolyut miqdor yoki yalpi tutgan salmoqni to'g'ridan - to'g'ri cheklashni anglatadi.

Kreditlarni diversifikatsiya qilishda kreditlarni kam miqdorda ko'proq mijozlarga berishga alohida e'tibor qilish lozim.

Kreditlarning ta'minlanganligi bo'yicha diversifikatsiya o'tkazish bizni banklarimiz amaliyotida kam qo'llaniladi. Bizni fikrimizcha, diversifikatsiyani kreditlarni ta'minlanganligi bo'yicha o'tkazish xam ancha samara beruvchi usul hisoblanadi. Chunki ta'minlanganlik kreditni asosiy tamoyillaridan biri bo'lib kreditni o'z vaqtida to'lanishiga asos hisoblanadi.

Kreditlarning ta'minlanganligi bo'yicha diversifikatsiya qilishda ta'minlash asos qilib olingan obyektning likvidlilik darajasiga e'tibor berish zarur. Kredit ta'minotining likvidlilik darajasi qancha yuqori bo'lsa, kredit va u bo'yicha foizni ham o'z vaqtida qaytishi oson va tez bo'ladi. Shu jihatdan amaliyotda banklar bergan kreditlari bo'yicha ularni ta'minlanganligiga qarab diversifikatsiya qilish usulini qo'llash kredit risklarni kamayishiga va bank foydasini oshishiga olib kelishi mumkin

§ 8.4. Muammoli ssudalar va ularni boshqarish

O'zbekiston Respublikasida muammoli kreditlar kelib chiqishining asosiy sabablarini quyidagicha turkumlash mumkin:

- kredit oluvchini moliyaviy ko'rsatkichlarini, kredit mablag'laridan foydalanish bo'yicha biznes-rejalarini, investitsion loyihalarni texnik-iqtisodiy asoslanishini past darajada tahlil qilinishi;

- qarzdorning kredit mablag'laridan foydalanishi ustidan monitoringni sifatsiz olib borilishi, ya'ni qarzdorning moliyaviy holatini yomonlashishi, pul oqimlarining salbiy dinamikasi holatlarida kreditni restrukturizatsiyalash hamda kreditning statusini o'zgartirishni ham qamrab oluvchi choralarni o'z vaqtida ko'rmaslik;

- banklar hamda xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga turli davlat organlarining aralashuvi;

- milliy valyuta devalvatsiyasi, ya'ni xorijiy valyutadagi kreditlar bo'yicha investitsion davr mobaynida ayirboshlash kurslarida ortiqcha farqni paydo bo'lishi.

Muammoli kreditlarni bartaraf etish amaliyoti samarali bo'lishi uchun ularni kelib chiqish sabablarini aniqlash, tasniflash muammoli kreditlarni bartaraf etish jarayonining asosiy va dastlabki bosqichlaridan biridir.

Kredit faoliyati bankni kredit tashkiloti sifatida shakllantiruvchi faoliyat hisoblanadi. Banklarning xizmat ko'rsatish doirasi qanchalik kengaymasin, baribir kredit operatsiyalari banklar uchun asosiy daromad manbai bo'lib qolaveradi.

Shunday ekan, bank amaliyotida kredit operatsiyalari katta riskni ham keltirib chiqaradi. Chunki daromad qancha katta bo'lsa, risk ham shunchalik katta bo'ladi. Ayniqsa, qaytmaydigan kreditlar miqdorini oshish ehtimoli bank uchun katta zarar havfini keltirib chiqaradi.

Shu sababli har bir bank o'z kredit siyosatini aynan mana shunday muammoli kreditlar oldini olish, ular bilan ishlash chora tadbirlariga yo'naltiradi, ya'ni kredit siyosati, kredit operatsiyalarini samarali tashkil etish yo'li bilan muammoli kreditlarning yuzaga kelish xavfini oldini olish maqsadida tashkil etiladi.

Respublikamiz bank amaliyotida so'nggi yillarda berilayotgan kreditlar dinamikasi va ularni qaytarishda yuzaga kelayotgan qarzdorlik muammosi, uni yuzaga keltirayotgan omillar hamda yuzaga kelgan qarzdorlik bo'yicha tijorat banklarida shakllantirilayotgan zahiralar holati haqida biroz to'xtalib o'tish lozim.

So'nggi yillarda kreditning iqtisodiyotdagi o'rni va roliga emas, balki kredit munosabatlarini tashkil etish jarayoni ham sifat jihatidan ancha o'zgardi.

Mijozlarni pul oqimi nobarqaror bo'lgan sharoitda tijorat banklari kredit berish to'g'risidagi qarorni qabul qilishda asosiy e'tiborni yuqori likvidli obyektlarni garovga olishga qaratadi. Bu esa, amaliy jihatdan to'g'ri qabul qilingan qaror hisoblanadi. Chunki, kreditni qaytarish vaqti kelganda mijozning joriy hisobraqamida pul mablag'larini bo'lmay qolish ehtimoli yuqori bo'ladi. Ayniqsa, iqtisodiyotni pul mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasi past bo'lgan mamlakatlarda xo'jalik yurituvchi subyektlarni pul oqimi nobarqarorlik darajasini yuqori bo'lishi kuzatiladi.

Kreditlar ustidan joriy nazoratni amalga oshirishda ushbu operatsiyalar turli darajalarda ikkita xolis mansabdor shaxs tomonidan tekshirilishi lozim.

Avvalo joriy nazorat jarayoni ushbu mijozni kreditlashni amalga oshirgan yoki ushbu kreditni ishini yuritish topshirilgan bank xodimi tomonidan amalga oshirilishi lozim. Bundan tashqari, har bir kredit ishining ma'lum davriy oraliqlarda tahlil qilib borish, kredit operatsiyalarini amalga oshirib borish ustidan nazorat qilish topshirilgan shaxs tomonidan amalga oshirilishi lozim. Bunday ikki

pog'onali tizimda har ikkala pog'onani to'liq mustaqilligini ta'minlash muhim ahamiyatga ega va nazorat tizimidagi xodim kredit berish to'g'risidagi qarorda ishtirok etmasligi lozim. Nazoratning ikkinchi yo'nalishi bo'lgan mukammal nazoratni amalga oshirishda faqat tavakkalchilik darajasi yuqori bo'lgan ma'lum operatsiyalarni to'liq tahlil qilish uchun tanlab olish imkonini beruvchi mexanizmni ishlab chiqish lozim. Bank xodimi o'zi kredit ishini bevosita yuritayotganligi sababli mijoz bilan doimiy ravishda munosabatda bo'ladi. Bu esa, yangi ma'lumotlarni olish imkoniyatini beradi, u mijozni kredit shartnomasi shartlariga rioya qilayotganligi va to'lov layoqatliligini baholash uchun katta imkoniyatga ega bo'ladi. Ayni vaqtda nazorat jarayoni mijoz bilan bevosita aloqada bo'lmagan shaxs tomonidan amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir.

Buning asosiy sababi shundaki, birinchidan, nazorat va tahlilni amalga oshirishda bank xodimi o'zining baholash xususidagi qarashlariga asoslanadi va eng muhimi bu baho uning mijoz bilan o'zaro shaxsiy munosabatlarini subyektiv ta'siri ostida bo'lmashligi kerak, bank xodimi mijoz bilan doimiy aloqada bo'lishi ular orasida shaxsiy munosabatlarni bo'lishiga qulay muhit yaratadi.

Ikkinchidan, nazorat jarayoni bank xodimining to'g'ri kredit qarori qabul qilish imkoniyatini beradi. Xolis tahlil ssudani berish to'g'risidagi qarorni qabul qilishda bank xodimining holatini obyektivligini kafolatlash uchun zarurdir.

Tijorat banklarining kreditlash amaliyotini tahlil qilish natijalari ko'rsatmoqdaki, ayrim tijorat bank rahbarlari o'z mansab vakolatlaridan foydalanib kredit qo'mita a'zolari fikri bilan ham hisoblashmagan holda yoki qo'mita qaroriga salbiy ta'sir etishi natijasida moliyaviy jihatdan beqaror bo'lgan, biznes rejasida ko'rsatkichlar real bo'lmagan ayrim mijozlarga majburiyat ijrosini ta'minotisiz kreditlar bermoqdaki, buning oqibatida muammoli kreditlar miqdori ortmoqda.

Tijorat banklarining kredit siyosatiga Markaziy bank tomonidan qo'yiladigan talablarda berilgan kreditlar ustidan doimiy monitoringni amalga oshirishning zarurligi belgilab qo'yilgan. Mazkur monitoringda quyidagi holatlar tekshirilishi lozim:

– kredit olgan subyektning xo'jalik-moliyaviy faoliyati;

– qarzdorning tuzilgan shartnomalarga muvofiq mahsulot yetkazib berish majburiyatlarini bajarishi;

– kredit olgan subyektning ishlab chiqarish hajmlari, noishlab chiqarish xarajatlari va yo‘qotishlari, muomala chiqimlari, foydasi, o‘z aylanma mablag‘larini yetarliligi;

– qarzdorning tovar-moddiy boyliklar zahiralarini ahvoli;

– debitor qarzdorlikning aylanish darajasi;

– asosiy vositalarning aylanishi va h.k.

§ 8.5. Kreditlar bo‘yicha ehtimoliy yo‘qotishlar zahirasi tashkil qilish tartibi

Kredit portfelini boshqarish samaradorligini baholashda inobatga olinadigan asosiy omillardan biri – bu kreditlardan ko‘rilgan zararlarni qoplashga mo‘ljallangan zahira ajratmalarini darajasi va dinamikasi hisoblanadi.

Hozirgi paytda mamlakatimiz tijorat banklarida aktivlarni tasniflash O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015-yil 14-iyulda 2696-son bilan davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan va O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvi tomonidan 2015-yil 13-iyunda 14/5-son bilan tasdiqlangan “Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo‘yicha ehtimoliy yo‘qotishlarni qoplash uchun zahiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to‘g‘risida”gi nizomga muvofiq olib boriladi.

8.5. 1-jadval

Tasniflangan kreditlar bo‘yicha zahira stavkalari

Tasniflangan kreditlar tarkibi	Zahira ajratmalari stavkasi
Standart kreditlar	5 %
Substandart kreditlar	10 %
Qoniqarsiz kreditlar	25 %
Shubhali kreditlar	50 %
Umidsiz kreditlar	100 %

Mamlakatimizda bank aktivlari quyidagi tartibda va toifalar bo'yicha tasniflanadi:

Tijorat banklarini aktivlarini sifatiga ko'ra "standart", "substandart", "qoniqarsiz", "shubhali" va "umidsiz" toifalarga tasniflanadi.

1. "Standart" aktivlar. Bunda qarz oluvchi moliyaviy jihatdan barqaror hisoblanadi, u yetarli miqdorda kapitalga, yuqori daromadlilik darajasiga hamda barcha mavjud majburiyatlarni, jumladan, mazkur qarzni qondirish uchun yetarli pul mablag'lari oqimiga, shuningdek amalga oshirilishi mumkin bo'lgan strategik rejaga, bozordagi raqobatdoshlik qobiliyatiga, yaxshi mahsulotni ishlab chiqarishga va o'z mahsuloti bo'yicha marketing rejasiga ega bo'ladi. Ta'minot "yaxshi ta'minlangan" kredit mezonlariga mos keladi. Ta'minot turlari notarial jihatdan tasdiqlangan bo'lishi (agar qonun hujjatlarida notarial tasdiqlanishi nazarda tutilgan bo'lsa), zarur hollarda, tegishli mulk bitimini ro'yxatdan o'tkazish uchun belgilangan tartibda ro'yxatga olinishi, shu jumladan, tijorat bankini garov mol-mulkiga doir huquqlari to'g'risidagi yozuv garov reyestrda aks ettirilishi lozim. Tijorat bankiga kredit qaytarilmagan holda cheklovlarisiz va erkin ravishda uni ta'minot hisobidan undirib olishga haqli. Ta'minotga doir taqdim etilayotgan barcha hujjatlar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda rasmiylashtirilishi lozim.

Sifati "standart" deb tasniflangan aktivlar qaytarilishida muammolar kuzatilmaydi. Bunda asosiy qarz summasini va foizlarini hech qanday qismi muddati o'tgan yoki shartlari qayta ko'rib chiqilmagan bo'lishi lozim. Asosiy qarz summasi yoki foizlardan muddati o'tgan va shartlari qayta ko'rilgan aktivlar sifati "standart" deb tasniflanishi mumkin emas.

Tijorat banki zahira kapitali tarkibida sifati "standart" deb tasniflangan aktivlar uchun ularni qaytarilmagan asosiy qarz (qoldiq) summasini bir foizi miqdorida standart aktivlarga yaratiladigan zahira shakllantirishi lozim.

Standart aktivlarga yaratiladigan zahiralar tijorat banklari tomonidan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langandan so'ng qolgan sof foyda hisobidan mazkur Nizom kuchga kirgan kundan keyin ajratilib, hisobot sanasiga

sifatida “standart” deb tasniflangan aktivlar qoldig‘idan kelib chiqqan holda tashkil qilinadi.

2. Qarzdorning moliyaviy holati barqaror hisoblangan, lekin ayrim salbiy holatlar yoki tendensiyalar mavjud bo‘lib, agar ular bartaraf etilmasa, moliyalashtirilgan loyihani amalga oshishiga yoki qarzdorni aktivni o‘z vaqtida to‘lash qobiliyatiga nisbatan shubha paydo bo‘lishi mumkin bo‘lgan aktivlar sifati “substandart” deb tasniflanadi. Bunda moliyaviy holati yoki ta‘minotni nazorat qilish borasida bir muncha shubhalar bo‘lgan, kredit hujjatlarida yetarlicha axborot bo‘lmagan yoki ta‘minot bo‘yicha hujjatlari bo‘lmagan “standart” deb tasniflangan aktivlarni sifati ham “substandart” deb tasniflanishi lozim.

Tijorat banki sifatida “substandart” deb tasniflangan aktivlar uchun ularni qaytarilmagan asosiy qarz (qoldiq) summasini o‘n (10) foizi miqdorida maxsus zahira shakllantirishi lozim.

3. Quyida keltirilgan omillardan hech bo‘lmaganda bittasi mavjud bo‘lsa, aktivlarni sifati “qoniqarsiz” deb tasniflanadi:

- ❖ asosiy to‘lov manbalari qarz to‘lash uchun yetarli bo‘lmasa, ta‘minotga qo‘yilgan mulkni va qarz oluvchini boshqa asosiy vositalarini sotish, to‘lanishi lozim bo‘lgan qarzlarni uzaytirishlarni hisobga olgan holda qo‘shimcha to‘lov manbalarini topish talab etiladigan bo‘lsa;

- ❖ qarz oluvchini joriy moliyaviy holati yoki uni pul mablag‘larini mo‘ljallanayotgan oqimi majburiyatlarni qoplashi uchun yetarli bo‘lmasa;

- ❖ qarz oluvchini kapitali yetarli darajada bo‘lmasa;

- ❖ ushbu sohaga nisbatan tendensiya va istiqbollari barqaror bo‘lmasa;

- ❖ ta‘minot qiymati asosiy qarz summasidan oshmagan, hech bo‘lmaganda asosiy qarzni to‘lanmagan summasiga teng bo‘lsa;

- ❖ asosiy qarz va foizlar bo‘yicha muddati o‘tgan qarzdorlik mavjud bo‘lib, uning muddati 90 kundan oshmagan bo‘lsa.

Tijorat banki sifati “qoniqarsiz” deb tasniflangan kreditlar uchun ularni qaytarilmagan asosiy qarz (qoldiq) summasini yigirma besh (25) foizi miqdorida maxsus zahira shakllantirilishi lozim.

Sifati “qoniqarsiz” deb tasniflangan aktivlarga xos barcha xususiyatlarga ega bo‘lib, mavjud sharoitda aktivlarni to‘liq qaytarilishini shubha ostiga va kam ishonchli qilib qo‘yadigan aktivlar sifati “shubhali” deb tasniflanadi. Bunda yo‘qotishlar ko‘rish ehtimoli yuqori bo‘lgan, lekin ayrim ijobiy omillari mavjud bo‘lgan aktivlar sifati sharoit oydinlashguncha “umidsiz” deb tasniflanmaydi.

4. Quyida keltirilgan omillardan hech bo‘lmaganda bittasi mavjud bo‘lsa, aktivlarning sifati “shubhali” deb tasniflanadi:

➤ Sifati “qoniqarsiz” aktivlarning hech bo‘lmaganda birorta ko‘rsatkichi, shuningdek ayrim boshqa salbiy tavsiflari mavjud bo‘lsa (bozorda oson sotiladigan ta‘minotning mavjud emasligi yoki ta‘minlanmagan aktivlarning mavjudligi yoxud qarz oluvchini bankrot deb e‘lon qilinishi);

➤ yaqin kelajakda aktivni qisman to‘lanish ehtimoli mavjud bo‘lsa;

➤ asosiy qarz va foizlar bo‘yicha 90 kundan ortiq lekin, 180 kundan oshmagan muddati o‘tgan qarzdorlik mavjud bo‘lsa.

Tijorat banki sifati “shubhali” deb tasniflangan aktivlar uchun ularni qaytarilmagan asosiy qarz (qoldiq) summasini 50% miqdorida maxsus zahira shakllantirishi lozim.

Shartnomada belgilangan muddatda qaytarilmagan yoki qaytmasligidan dalolat beruvchi omillar yoki alomatlar mavjud bo‘lgan hamda qaytmaydigan yoki qiymati juda pastligi tufayli hisobini balansda aktiv sifatida yuritilishi maqsadga muvofiq emas deb baholanadigan aktivlar sifati “umidsiz” deb tasniflanadi. Bunday tasniflash aktivlarda umuman hech qanday tugatiladigan qiymat mavjud emasligini bildirmaydi. Biroq, tijorat banklari o‘z balanslarida bunday aktivlarni hisobini yuritishni davom ettirishlari maqsadga muvofiq emas. Tijorat banki tomonidan ta‘minotga olingan mulkni sotish orqali bunday qarzdorlikni bartaraf etish yoki uni qaytarish choralari qo‘llanishi lozim.

5. Quyida keltirilgan omillardan hech bo‘lmaganda bittasi mavjud bo‘lsa, aktivlarning sifati “umidsiz” deb tasniflanadi:

✓ aktivlarni undirilishi sud jarayonida bo‘lsa;

✓ qarzdor va lizing oluvchidan undirilgan, garovga qo'yilgan mulkka bo'lgan huquqlardan foydalanish yo'li bilan tijorat banki tomonidan balansga qabul qilingan kundan boshlab uch oy muddatda sotilmagan va bank faoliyatini kengaytirish uchun sotib olingan binodan ikki yil mobaynida foydalanilmagan hamda bank faoliyati uchun ortiq foydalanilmay qo'yilgan paytdan boshlab bir yil mobaynida sotilmagan bo'lsa;

✓ aktivlarning to'lash muddati uzaytirilgan bo'lsa;

✓ asosiy qarz va foizlar bo'yicha 180 kundan ortiq kunga muddati o'tgan qarzdorlik mavjud bo'lsa.

Tijorat banki sifati "umidsiz" deb tasniflangan aktivlar uchun ularni qaytarilmagan asosiy qarz (qoldiq) summasini 100% miqdorida maxsus zahira shakllantirishi lozim.

Agar tijorat bankida bitta qarzdorga berilgan bir necha aktivlar mavjud bo'lsa, qarzdor tomonidan tijorat bankiga qaytariladigan barcha aktivlar sifati ulardan eng past toifada tasniflangan aktivlar sifatidek tasniflanishi lozim.

Agar qarzdorni bir nechta tijorat banklari oldida qarzi mavjud bo'lib, ularni birida qaytarilishi lozim bo'lgan aktivlar sifati eng past toifada tasniflangan bo'lsa, boshqa tijorat banklari ham ushbu qarzdorga berilgan aktivlar sifatini mazkur toifada tasniflashlari shart. Bunda tijorat banklari qarzdorga boshqa tijorat banklari tomonidan berilgan aktivlar sifatini tasnifini aniqlash uchun kredit axboroti ma'lumotlar bazasidan foydalanishlari lozim.

§ 8.6. Tijorat banklarni kredit portfelini boshqarish usullari

Tijorat banklari kredit portfelini boshqarishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

* diversifikatsiyalash usuli;

* kreditlarni restruktizatsiyalash usuli;

* zahiralar shakllantirish usuli;

* muddati o'tgan kreditlar va foizlarni balansdan chiqarish usuli.

Restrukturizatsiya qilingan kreditlar - qarzdorni moliyaviy ahvoli yomonlashishi sababli to'lovni dastlabki shartlari o'zgargan kreditlar. Agarda bank tomonidan quyidagi amallarni hech bo'lmaganda bittasi bajarilsa, kredit restrukturizatsiyalangan hisoblanadi:

* foiz stavkasini kamaytirilishi yoki hisoblangan foizlarni undirib olinmasligi;

* asosiy qarzni kamaytirilishi yoki undan qisman voz kechilishi;

* foizlar va (yoki) asosiy qarzga doir to'lovlarni bir qismi yoki barchasidan voz kechilishi;

* aktivni asosiy va (yoki) foizlarini to'lash muddati kechiktirilishi yoki uzaytirilishi;

*qarz oluvchi va (yoki) ta'minot turining o'zgartirilishi.

Aktivlarning quyida keltirilgan asosiy shartlaridan hech bo'lmaganda bittasi o'zgartirilgan bo'lsa, ularni shartlari qayta ko'rib chiqilgan aktivlar deb hisoblanadi:

- foiz stavkasini pasaytirilishi, Markaziy bankni qayta moliyalash stavkasi pasayishi munosabati bilan foiz stavkasini pasaytirish holatlari bundan mustasno;

- asosiy qarzni kamaytirilishi yoki undan qisman voz kechilishi;

- foizlar va (yoki) asosiy qarzga doir to'lovlarni bir qismi yoki barchasidan voz kechilishi;

- aktivni asosiy va (yoki) foizlarini to'lash muddati kechiktirilishi yoki uzaytirilishi;

- qarz oluvchi va (yoki) ta'minot turini o'zgartirilishi, kreditni bir qismi qaytarilganligi munosabati bilan ta'minotdan chiqarilgan holatlar bundan mustasno.

Qisqacha xulosalar

Tijorat bankini kredit portfeli – bu bank tomonidan berilgan va hali qaytarilmagan barcha kreditlarni yig'indisidir,

Kredit portfeliga muddati o'tgan kreditlar ham, shartlari qayta ko'rib chiqilgan kreditlar ham, sud jarayonidagi kreditlar ham kiradi,

Tijorat banklari tomonidan berilgan barcha kreditlar uning kredit portfelida o'z ifodasini topadi. Tijorat banklari o'z mijozlariga turli ko'rinishdagi kreditlar berishi mumkin.

Bank aktiv operatsiyalari ichida kredit asosiy va bank daromadini katta qismi ham aynan shu kredit operatsiyalari orqali keladi. Shu sababli bank kredit portfelini qanday shakllanishi bank faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tijorat banklari kredit portfelini boshqarishda quyidagi usullardan foydalaniladi: diversifikatsiyalash usuli; kreditlarni restruktizatsiyalash usuli; zahiralarni shakllantirish usuli; muddati o'tgan kreditlar va foizlarni balansdan chiqarish usuli.

Tayanch so'z va iboralar

Ssudalar, kredit monitoringi, ikki pog'onali tizim, standart krediti, substandart krediti, qoniqarsiz krediti, shubhali krediti, umidsiz krediti, kreditlarni rekonstruktizatsiyalash usuli, muddati o'tgan kreditlar, foizlarni balansdan chiqarish.

O'z-o'zini nazorat qilish va muhokama uchun savollar

1. Tijorat banklari kredit portfeli tushunchasi
2. Tijorat banklari kredit portfelini shakllantirish
3. Kredit portfelini sifat jihatdan tahlili.
4. Kredit portfelini diversifikatsiya qilish zarurligi.
5. Muammoli ssudalar.
6. Muammoli ssudalarni yuzaga kelishining belgilari va asosiy sabablari.
7. Kreditlarning qaytarilmaslik muammosini keltirib chiqaruvchi omillar.
8. Muammoli ssudalarni boshqarish usullari.
9. Muddati o'tgan kreditlarni va ularga hisoblangan foizlarni tijorat banklarining balansidan chiqarish tartibi.
10. Tijorat banklarining kredit portfelini boshqarish usullari.

9-BOB: TIJORAT BANKLARINING INVESTITSION OPERATSIYALARINI BOSHQARISH

§ 9.1. Tijorat banklari investitsion operatsiyalarini mazmuni va zarurligi

§ 9.2. Banklar investitsion operatsiyalarini boshqarish prinsiplari

§ 9.3. Tijorat banklarini investitsiya portfelini sifatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar

§ 9.4. Tijorat banklari investitsion operatsiyalarini boshqarish usullari

§ 9.1. Tijorat banklari investitsion operatsiyalarini mazmuni va zarurligi

Tijorat banki investor sifatida qimmatli qog'ozlarni sotib oladi.

Bank qimmatli qog'ozlarni ikki maqsadda sotib oladi:

1. Likvidligini ta'minlash maqsadida
2. Daromad olish maqsadida

AQShning Kolumbiya universitetining professori F.Mishkinning xulosasiga ko'ra, tijorat banklarini investitsion operatsiyalarini rivojlantirishda moliyaviy innovatsiyalarga asosiy e'tiborni qaratish lozim. Foiz stavkalarining sezilarli darajada tebranishi yangi moliyaviy mahsulotlarga bo'lgan talabning o'zgarishiga bevosita va kuchli ta'sir qiluvchi muhim iqtisodiy omil hisoblanadi. 1950-yillarda uch oylik xazina veksellari foiz stavkalarining tebranishi 1,0 foizdan 3,5 foizgacha diapazonda, 1970-yillarda – 4,0 foizdan 11,5 foizgacha, 1980-yillarda 5,0 foizdan 15,0 foizgacha bo'lgan diapazonni tashkil etdi. Foiz stavkalarini bu qadar kuchli tebranishi kapital qiymatini sezilarli darajada oshishiga yoki kamayishiga olib keldi, investitsiyalarning qaytishi borasidagi noaniqlik kuchaydi¹⁶.

F.Mishkin AQSh misolida moliyaviy innovasiyalarning bank tizimining barqarorligini ta'minlashdagi rolini asoslab bergan. Ammo, ushbu xulosa O'zbekiston iqtisodiyoti uchun hozircha amaliy ahamiyatga ega emas. Chunki, respublikamizda Hukumatning qimmatli qog'ozlari mavjud emas.

¹⁶ Мишкин Ф.С. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых циклов. 7-е изд. Пер. с англ. – М.: ООО «И.Д.Вильямс», 2013. – С.295.

Ye. Dolan ikkilamchi zahiralarning quyidagi to‘rt shaklini ajratib ko‘rsatdi:

- a) Hukumatning qimmatli qog‘ozlari;
- b) Boshqa banklarning depozit sertifikatlari;
- v) Tijorat qimmatli qog‘ozlari;
- g) Investitsion fondlar.

Tijorat qimmatli qog‘ozlariga qilingan bank investitsiyalarini yuqori likvidli aktivlar qatoriga kiritish mantiqan to‘g‘ri emas. Chunki tijorat qimmatli qog‘ozlari aniq moddiy kafolatga ega emas, ayniqsa, respublikamiz sharoitida ko‘plab korxonalarni qimmatli qog‘ozlari bo‘yicha to‘lovsizlik muammosi mavjud. Bunday holatlarni “O‘zsanoatqurilish“ bankida, Tashqi iqtisodiyot faoliyat “Milliy banki” da va boshqa tijorat banklarida kuzatish mumkin. Ana shu fikr va mulohazalardan kelib chiqqan holda tijorat qimmatli qog‘ozlariga qilingan bank investitsiyalarini yuqori likvidli aktivlar tarkibidan chiqarib tashlash zarur deb hisoblaymiz.

9.1.1-jadval ma‘lumotlaridan ko‘rinadiki, Barclays bank aktivlarini umumiy hajmida qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalar va kreditlar asosiy salmoqni egallaydi. Ushbu ikki aktivni jami aktivlar hajmidagi salmog‘i, 2018-yilning 1-yanvar holatiga ko‘ra, 82,0 foizni tashkil etdi. Bu esa, birinchidan, Barclayz bankning asosiy faoliyat yo‘nalishlaridan birini kreditlash ekanligi bilan, ikkinchidan, bankning qimmatli qog‘ozlar bilan amalga oshiriladigan investitsion operatsiyalarini rivojlanganligi bilan izohlanadi.

9.1. 1-jadval
Barklays bank aktivlarining tarkibi, 2018-yilning 1-yanvar holati^{17, 18} foizda

Aktivlar tarkibi	2014 y.	2015 y.	2016 y.	2017 y.	2017 y.	2018 y.
Naqd pullar va Markaziy bankdagi pul mablag‘lari	3,3	4,1	5,7	8,4	4,6	15,6
Boshqa banklardagi pul mablag‘lari	2,3	1,7	2,1	0,1	0,7	6,8
Qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalar	37,6	39,4	40,1	46,7	47,2	27,3

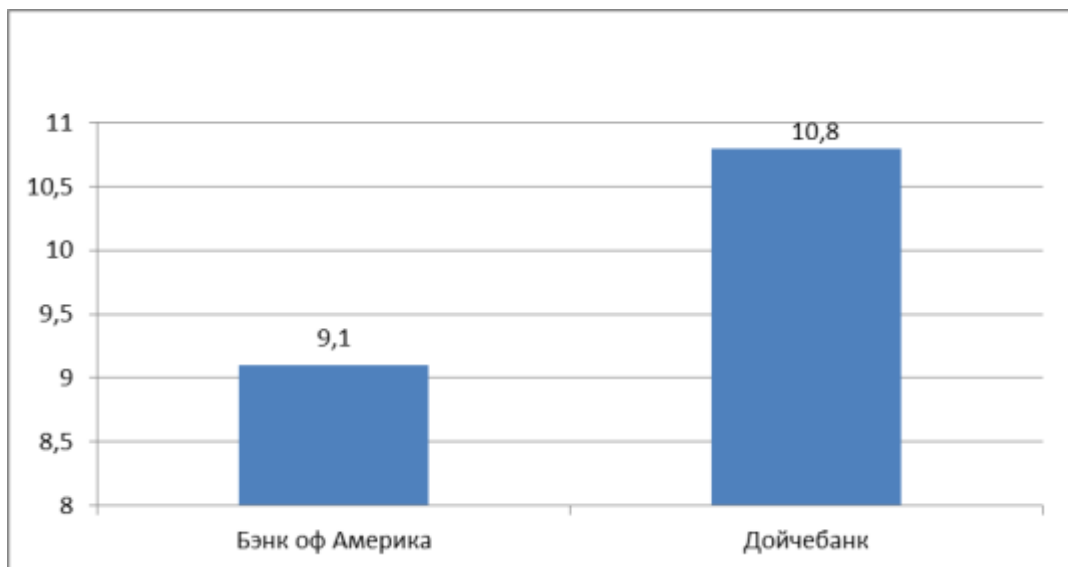
¹⁷Жадвал AnnualReports. www.barclayc.com маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

¹⁸ Barclays PLC Annual Report 2018

Berilgan kreditlar	47,3	46,5	44,7	35,9	34,8	28,8
Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar	6,8	4,2	2,7	5,9	9,1	19,6
Boshqa aktivlar	2,7	4,1	4,7	3,0	3,6	1,9
Aktivlar -jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100

9.1.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, Barclays bank aktivlarini umumiy hajmida uning boshqa banklardagi "Nostro" vakillik hisobraqamlaridagi pul mablag'lari juda kichik salmoqni egallaydi. Buning sababi shundaki, ushbu mablag'lar bankka daromad keltirmaydi. Asosiy vositalar ham tijorat banklari uchun daromad keltirmaydigan aktiv hisoblanadi. Shu sababli, tijorat banklarini aktivlar hajmida asosiy vositalar juda kichik salmoqni egallaydi.

9.1.1-rasmda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki, AQShning "Bank of Amerika" banki va Germaniyaning "Doychebank"i aktivlarini umumiy hajmida yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar sezilarli darajada yuqori salmoqni egallaydi. Bu esa, mazkur banklarni joriy likvidligini yuqori likvidli qimmatli qog'ozlar hisobidan ta'minlanishi bilan izohlanadi.

9.1.1-rasm. Bank of Amerika (AQSh) va Doychebank (Germaniya) aktivlarini umumiy hajmida yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarni salmog'i¹⁹, 2018-yilning 1-yanvar holatiga ko'ra (foizda)

¹⁹Расм муаллиф томонидан www.bankofamerica.com ва www.db.com сайтлари маълумотлари асосида тузилган.

Taraqqiy etgan mamlakatlarda tijorat banklarining likvidligini taʼminlashda kredit va foiz risklarini boshqarishga alohida eʼtibor qaratiladi²⁰. Bu esa, risk-menejmentni takomillashtirishga olib keladi.

§ 9.2. Banklarning investitsion operatsiyalarini boshqarish prinsiplari

Tijorat banklarining investitsion operatsiyalarini boshqarish bir qator prinsiplarga tayanadi. Ana shunday muhim prinsiplardan biri bank investitsiya portfelini diversifikatsiya qilish prinsipi hisoblanadi.

Korporativ qimmatli qogʻozlar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar yuqori riskli boʻlganligi sababli tijorat banklari qimmatli qogʻozlar portfelini diversifikatsiyalashga katta eʼtibor beradilar

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklari investitsiya portfelini diversifikatsiya qilishda 7 foizli meʼyoriy chegara keng qoʻllaniladi. Yaʼni, bir emitentning qimmatli qogʻozlariga qilingan investitsiyalar tijorat banki investitsiya portfelini 7 foizdan oshib ketmasligi kerak.

Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklarini investitsion faoliyatiga nisbatan uchta iqtisodiy meʼyor belgilangan:

* tijorat bankini bir emitentni qimmatli qogʻoziga qiladigan investitsiyalari miqdori uning birinchi darajali kapitalining 15 foizidan oshib ketmasligi kerak;

* tijorat bankini oldi-sotdiga moʻljallangan qimmatli qogʻozlariga qiladigan investitsiyalari miqdori uning birinchi darajali kapitalining 25 foizidan oshib ketmasligi lozim;

* tijorat banking barcha emitentlarni qimmatli qogʻozlariga qiladigan investitsiyalari miqdori uning birinchi darajali kapitalining 50 foizidan oshib ketmasligi kerak.

Tijorat banklari investitsion operatsiyalarini risk darajalari va daromadlilik oʻrtasidagi mutanosiblikni taʼminlash prinsipi ham asosiy prinsiplardan biri hisoblanadi.

²⁰ Ephraim Clark , Davide Salvatore Mare, Nemanja Radic Cooperative banks: What do we know about competition and risk preferences? J. Int. Financ. Markets Inst. Money 52 (2018) 90–101 journal homepage: www.elsevier.com/locate/intfin

Xalqaro amaliyotda valyuta opsiyonlarini ikki standarti mavjud bo‘lib, ushbu standartlar risk darajasiga ko‘ra bir-biridan keskin farqlanadi. Valyuta opsiyonlarini birinchi standarti Yevropa standarti deb ataladi va bu opsiyonlar o‘z egasiga faqat shartnoma muddati tugagandan so‘ng opsiondan foydalanish huquqini beradi. Valyuta opsiyonlarining ikkinchi standarti esa, Amerika standarti deyiladi va mazkur opsiyonlar o‘z egasiga opsiyon shartnomasi muddatining istalgan vaqtida opsiondan foydalanish huquqini beradi. Demak, valyuta opsiyonlarini Amerika standartida risk darajasi Yevropa standartiga nisbatan yuqori hisoblanadi²¹.

Valyuta fyuchers bozorini beqaror valyuta kursi hukm surayotgan mamlakatlarda tashkil etish lozim. Valyutalarning beqaror bo‘lishida, eng avvalo, mamlakatda amalga oshirilayotgan iqtisodiy tadbirlarga ishonchning yo‘qligidadir.

Qayd etish joizki, derivativlar bilan amalga oshiriladigan spekulyativ operatsiyalar yuqori riskli operatsiyalar hisoblanadi va ular tijorat banklariga katta miqdorda zarar keltirishi mumkin. Bunga aniq misol qilib 1995-yil 25-fevralda bankrot deb e‘lon qilingan Angliyaning “Berings” bankini keltirish mumkin. Holbuki, ushbu bank 233 yillik tarix tajribasiga ega edi.

“Berings” bankning Singapur filiali treyderi Nik Lison bankning passividagi barcha bo‘sh turgan pul mablag‘larini Singapur fond birjasiga chiqib, Yaponiya korporatsiyalarini fyuchers va opsiyonlarini sotib olishga yo‘naltirdi. Oradan 3 kun o‘tgandan so‘ng Yaponiyaning Kobe shahrida dahshatli zilzila bo‘ldi. Zilzila natijasida Yaponiya korporatsiyalarini fyuchers va opsiyonlarini bahosi keskin pasayib ketdi. Natijada, “Berings” bank 1,3 mlrd. AQSh dollari miqdorida zarar ko‘rdi.

“Berings” bankini Prezidenti dunyoning eng boy odamlaridan biri hisoblangan Bruney Sultoni bilan do‘st edi. U bankni qutqarib qolish uchun Bruney Sultonidan 1,0 mlrd. dollar qarz so‘radi. Ammo sulton tavakkal qilishni xohlamadi. Oxir-oqibat 233 yillik tarixga ega bo‘lgan “Berings” bank bankrot bo‘ldi.

²¹ Красавина Л.Н. Международные валютно-кредитные отношения. – М. ФиС, 2013. – С. 173-176.

O‘zbekiston Respublikasini tijorat banklarida valyutalarni sotib olish maqsadida berilgan opsiyonlar 92728-«Opsion bitimi bo‘yicha sotib olish» hisobraqamini debetida va 96379-«Opsion bo‘yicha sotib olish kontr hisobvrag‘i»ni kreditida hisobga olinadi.

Tijorat banklarini valyuta opsiyonlaridan oladigan daromadlari 45404-hisobraqamini kreditida, opsiyonlardan ko‘rilgan zararlar esa, 55306-hisobraqamini debetida hisobga olinadi.

Qimmatli qog‘ozlar bozorida tijorat banklari moliyaviy broker sifatida qimmatli qog‘ozlarni oldi-sotdisida mijozni hisobidan va uning topshirig‘i bilan komissiya shartnomasi yoki shartnoma topshirig‘iga muvofiq agentlik funksiyasini bajaradi. Tijorat banklarining komission muomalalari (operatsiyalari) o‘z mijozni topshirig‘iga muvofiq banklar komission operatsiyalarni bajaradi. Bunda ular mijozni topshirig‘iga muvofiq komissioner sifatida o‘z nomlaridan, mijozni hamma ko‘rsatmalarini, masalan kurslarni cheklash, kelishuvlarni vaqti va kelishuv o‘tkaziladigan joy to‘g‘risidagi ko‘rsatmalarni bajarishi lozim.

Bu xizmatlar uchun bank mijozdan komissiya haqi, qo‘shimcha xarajatlar kompensasiyasini olishi kerak, chunki bu ishlar mijoz topshirig‘ini bajarilishiga bog‘liq tadbirlardir. Komission kelishuv tipi ikki shartnomani tuzishni ko‘zda tutadi:

- bank (komissioner) va mijoz (komitent) o‘rtasidagi komission shartnoma;
- bank komissioner va uchinchi kelishuv qatnashchisi o‘rtasidagi oldi-sotdi shartnomasi, qoida bo‘yicha, komitent sotib oluvchi qimmatli qog‘ozlarni sotib olish shartnomasini tuzishdan oldin, vositachi-bank ixtiyoridagi o‘zini hisob varaqasiga pul mablag‘larini o‘tkazadi. O‘tkazilgan pul mablag‘lari qimmatli qog‘ozlarni sotib olishga yetadigan darajada bo‘lishi kerak.

Qimmatli qog‘ozlarni sotishga bog‘liq shartnoma komissiyasini tuzishda, komitent sotuvchi vositachi-bankda sotishga mo‘ljallangan qimmatli qog‘ozlarni deponentlashtiradi.

Qimmatli qog'ozlarni investitsion jozibadorligi banklarni investitsion operatsiyalarini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Shu sababli, banklarni investitsiya portfelini daromadlilik va risk darajalari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlashda sotib olinadigan qimmatli qog'ozlarni investitsion jozibadorligiga alohida e'tibor qaratiladi.

§ 9.3. Tijorat banklari investitsiya portfelini sifatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar

Tijorat banklarini investitsiya portfelini sifatini baholashda xalqaro bank amaliyotida bir nechta ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin.

1. Bir emitentning qimmatli qog'ozlariga qilinadigan investitsiyalarni maksimal miqdori.

Tijorat banki tomonidan bir emitentning qimmatli qog'ozlariga qilinadigan investitsiyalar summasi, bank birinchi darajali kapitalini 15 foizidan oshib ketmasligi kerak.

2. Oldi-sotdiga mo'ljallangan qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarni maksimal miqdori.

Tijorat banki tomonidan oldi-sotdi uchun mo'ljallangan qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarni jami summasi bank birinchi darajali kapitalini 25 foizidan oshib ketmasligi kerak.

3. Barcha emitentlarni qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalarning maksimal miqdori.

Tijorat banki tomonidan barcha emitentlarni qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar summasi bank birinchi darajali kapitalini 50 foizidan oshib ketmasligi kerak.

4. Bank investitsiya portfelining daromadlilik darajasi.

$$IPd = (P_1 - P_0) : P_0$$

Bu yerda:

IPd – investitsiya portfelining daromadlilik darajasi;

P_1 – investitsiya portfelining so‘nggi qiymati;

P_0 – investitsiya portfelining boshlang‘ich qiymati.

5. Investitsiya portfelining diversifikatsiya darajasi.

Bir emitentning qimmatli qog‘ozlariga qilingan investitsiyalarni investitsiya portfelidagi ulushi 7 foizdan oshib ketmasligi kerak.

6. Yuqori likvidli qimmatli qog‘ozlarni investitsiya portfelidagi salmog‘ini o‘zgarishi.

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklarini yuqori likvidli qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalari, bir tomondan, ularni joriy likvidligini ta‘minlash imkonini bersa, ikkinchi tomondan, Markaziy bankning ochiq bozor operatsiyalari hajmini oshirish imkonini beradi.

Yuqori likvidli qimmatli qog‘ozlar sifatida, odatda, Hukumat tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar, Markaziy bankini qimmatli qog‘ozlari va to‘lovi, Hukumat tomonidan kafolatlangan qimmatli qog‘ozlar kiradi.

Mamlakatimizda uzatma tijorat veksellari, ya‘ni trattalar muomalasini mavjud emasligi Markaziy bankka diskont kreditlari berish imkonini bermaydi.

Mamlakat Markaziy bankida lombard kreditlarining mavjud emasligi uni qayta moliyalash siyosatini samaradorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi va mazkur kreditlarni berilmayotganini sababi Hukumatni qimmatli qog‘ozlarini emissiya qilishni to‘xtatilganligidadir. Chunki, Markaziy bank faqat hukumat qimmatli qog‘ozlarini o‘zining lombard kreditlari uchun garov obyekti sifatida tan oladi.

2017-yilning 1-yanvar holatiga, qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalarni brutto aktivlar hajmidagi salmog‘i TIF Milliy bankida 0,5 foizni, Sanoatqurilishbankda – 0,4%, Ipotekabankda - 0,2 foizni tashkil etdi²².

2019-yil qimmalbaho qog‘ozlarni umumiy hajmi 25 trln. tashkil etdi va yalpi ichki mahsulotga nisbatan 6% ni tashkil etdi 605 ta aksioner jamiyati mavjud bo‘lib ularni 85% davlatga tegishli jamiyatdir. 105 ta aksioner jamiyatdan atigi 5%

²²Мазкур банкларнинг “Банк ахборотномаси” газетасида эълон қилинган 2017 йил натижалари бўйича йилилк ҳисоботлари маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланди.

aksiya fond bozorida ishtirok etgan. Shuning uchun aholi va investorlar fond bozorida faolligi sust bo'lgan.²³

Ushbu holat tijorat banklari investitsion operatsiyalarini daromadlilikiga va ularni joriy likvidlilikiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi.

Respublikamiz tijorat banklarini investitsiya portfelida xorijiy valyutalarda emissiya qilingan qimmatli qog'ozlar mavjud emas. Demak, banklarni investitsiya portfeli milliy valyuta-so'mda emissiya qilingan qimmatli qog'ozlardan iborat. Bu esa, respublikamiz tijorat banklarini investitsiya portfelini moliyaviy risklarga ta'sirchanligini oshiradi. Bunda inflyatsiya va devalvatsiya ta'sirida banklarni qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarini real qiymatini pasayish xavfi yuzaga keladi.

§ 9.4. Tijorat banklarida investitsion operatsiyalarini boshqarish usullari

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Infilyatsion taretelash rejimiga bosqichma bosqich o'tish orqali pul kredit siyosatini takomilashtirish to'g'risida"gi 2019-yil 18-noyabr PF 5877 sonli farmonida "jamg'armalarni investitsiyalarga transformatsiya qilish uchun moliyaviy vositachilik institutlarini rivojlantirish maqsadida bank tizimida moliya bozorlarini islox etish, shuningdek, moliyaviy oqimlarni uzoq muddatli rejalashtirish uchun imkoniyat yaratish"²⁴ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va Markaziy bankka to'liq o'tish uchun sharoitlar yaratish belgilab berilgan

Tijorat banklarini investitsion operatsiyalarini boshqarishda bir qator investitsion menejment usullaridan foydalaniladi. Ana shunday usullardan biri bo'lib, investitsion operatsiyalarni passiv boshqarish usuli hisoblanadi.

Investitsion operatsiyalarni passiv boshqarishda bank menedjerlari qimmatli qog'ozlarni sotib olish to'g'risidagi qarorlarni ularning risk va daromad

²³ Банк,пұл кредит журналі №11 2019 йил стр 37 Азизов Улуғбек Капитал бозор: иктисодий ўсишни таминотчи драйвер.

²⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Инфляциян таретелаш режимига босқичма босқич ўтиш орқали пул кредит сиёсатини такомилаштириш тўғрисида"ги 2019-йил 18-ноябр ПФ 5877-сонли фармони:

darajalarini baholashni umumqabul qilingan metodlari asosida qabul qiladilar. Bunday shakllantirilgan portfellarni bozor portfelini o'ziga xos bo'lgan surrogati sifatida qarash mumkin (index funds).

Passiv menedjerlar dastlab shakllantirilgan qimmatli qog'ozlar portfelini samaradorligida yuqori bo'lgan samaradorlikni ta'minlashga intilmaydilar.

Investitsion operatsiyalarni passiv boshqarishni tayanch asoslari bo'lib, quyidagilar hisoblanadi:

- * mijozni hohishi;
- * risksiz stavkani darajasi;
- * riskni prognozi;
- * daromadlilikni prognozi.

Investitsion operatsiyalarni aktiv boshqarishni menedjerlar vaqti-vaqti bilan bozor tomonidan noto'g'ri baholangan qimmatli qog'ozlar uchrab turadi deb hisoblashadi. Bunda menedjerlarni qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalarni risk va daromadlilik darajalari to'g'risidagi prognozlari mavjud umumiy tasavvurlardan farq qiladi.

Banklarni qimmatli qog'ozlar portfelini aktiv boshqarishda quyidagi ko'rinish oladi (9.4.1-jadval).

Ikkinchi ustunda portfelni aktiv boshqarish uchun qimmatli qog'ozlarni haqiqatdagi salmog'i ko'rsatilgan.

Uchinchi ustunda o'rtacha bozor portfeli sifatida olingan dastlabki portfeldagi qimmatli qog'ozlarni ulushi ko'rsatilgan.

Aktiv pozisiya qimmatli qog'ozlarni haqiqatdagi portfeldagi ulushi bilan dastlabki portfeldagi ulushi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

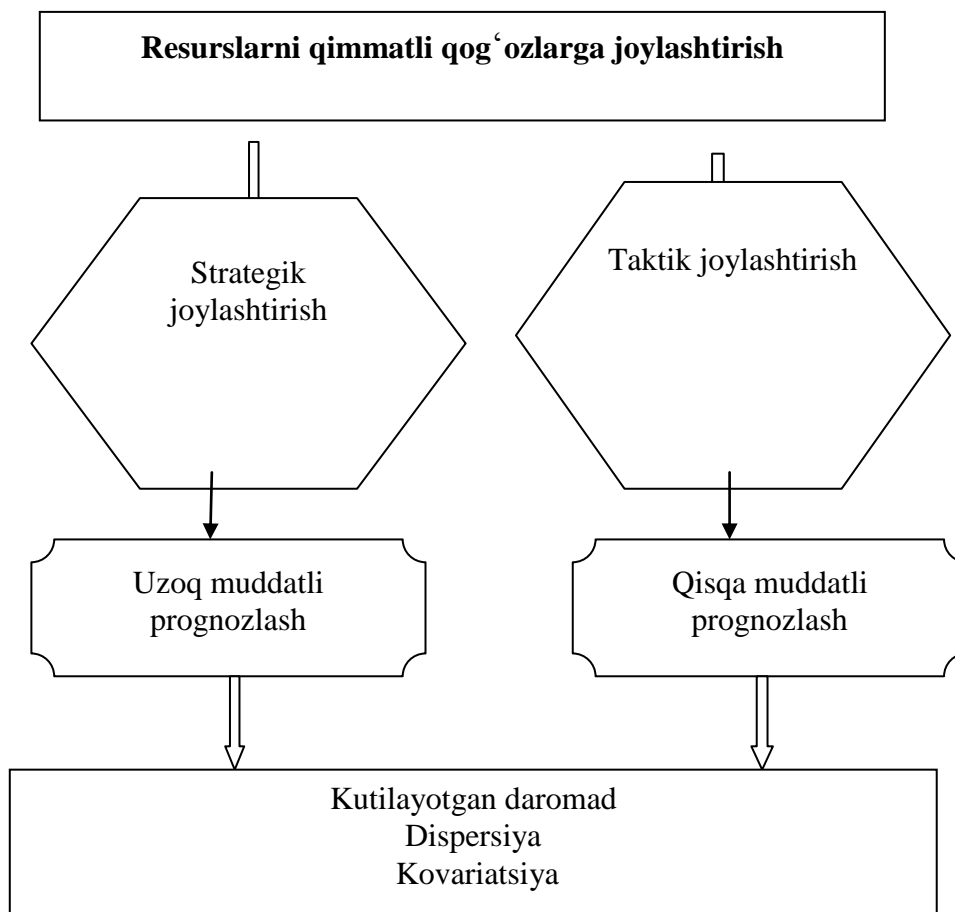
9.4. 1-jadval

Tijorat bankini aktiv usulda boshqarilayotgan qimmatli qog'ozlar portfelini shakli

Qimmatli qog'ozni nomi	Haqiqatdagi qimmatli qog'ozlar portfelidagi ulushi	Bozor portfelidagi ulushi	Aktiv pozisiya
1	2	3	4
S ₁	0,30	0,45	- 0,15

S ₂	0,20	0,25	- 0,05
S ₃	0,50	0,30	0,20
Jami	1,00	1,00	0,00

Mazkur farqning yuzaga kelishini sababi shundaki, aktiv menedjer qimmatli qog'ozlar bo'yicha kutilayotgan risk va daromad to'g'risidagi umumiy prognozga rozi emas.

9.4. 1-rasm. Tijorat banki mablag'larini qimmatli qog'ozlarga joylashtirish
Tijorat banki tomonidan jalb qilingan mablag'lar va bank kapitalini qimmatli qog'ozlarga joylashtirishning ikki shakli mavjud (9.4.1-rasm):

1. Strategik joylashtirish.
2. Taktik joylashtirish.

Tijorat banklari mablag'larini qimmatli qog'ozlarga strategik joylashtirishda kutilayotgan daromadni, dispersiya va kovariatsiyani uzoq muddatli prognoz ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Mablag'larni qimmatli qog'ozlarga

taktik joylashtirishi esa, kutilayotgan daromadni, dispersiya va kovariasiyani qisqa muddatli prognoz ko'rsatkichlariga asoslanadi.

Qisqacha xulosalar

Tijorat banki investor sifatida qimmatli qog'ozlarni sotib oladi. Bank qimmatli qog'ozlarni ikki maqsadda sotib oladi: likvidligini ta'minlash maqsadida; daromad olish maqsadida.

Tijorat banklarini investitsion operatsiyalarini rivojlantirishda moliyaviy innovasiyalarga asosiy e'tiborni qaratish lozim. Foiz stavkalarining sezilarli darajada tebranishi yangi moliyaviy mahsulotlarga bo'lgan talabning o'zgarishiga bevosita va kuchli ta'sir qiluvchi muhim iqtisodiy omil hisoblanadi.

Tijorat banklarini investitsion operatsiyalarini boshqarish prinsiplardan biri bo'lib, bank investitsiya portfelini diversifikatsiya qilish prinsipi hisoblanadi.

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklarini yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalari, ularni joriy likvidligini ta'minlash imkonini beradi.

Yuqori likvidli qimmatli qog'ozlar sifatida, odatda, Hukumat tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlar, Markaziy bankini qimmatli qog'ozlari va to'lovi, Hukumat tomonidan kafolatlangan qimmatli qog'ozlar kiradi.

Respublikamiz tijorat banklarini investitsiya portfelida xorijiy valyutalarda emissiya qilingan qimmatli qog'ozlar mavjud emas. Banklarni investitsiya portfeli milliy valyuta-so'mda emissiya qilingan qimmatli qog'ozlardan iborat. Bu esa, respublikamiz tijorat banklarini investitsiya portfelini moliyaviy risklarga ta'sirchanligini oshiradi. Bunda inflyatsiya va devalvatsiya ta'sirida banklarni qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarini real qiymatini pasayish xavfi yuzaga keladi.

Tayanch so'z va iboralar

Investitsion operatsiyalar, yuqori likvidli qimmatli qog'ozlar, investitsiya portfelini diversifikatsiyasi, korporativ qimmatli qog'ozlar, investitsion

operatsiyalarni riski, investitsion operatsiyalarni daromadliligi, valyuta opsiolari, valyuta opsiolarni yevropa standarti, valyuta opsiolarni amerika standarti, derevativ operatsiyalar, investitsiya portfelini sifat ko'rsatgichlari.

O'z-o'zini nazorat qilish va muhokama uchun savollar

1. Tijorat banklari investitsion operatsiyalarining mazmuni va zarurligi.
2. Banklar investitsion operatsiyalarini boshqarish prinsiplari.
3. Tijorat banklari investitsion operatsiyalarini markazlashgan tarzda boshqarish
4. Tijorat banklari investitsion operatsiyalarini nomarkazlashgan tarzda boshqarish usullari.
5. Tijorat banklari investitsion operatsiyalarining samaradorligini baholash.

10-BOB: TIJORAT BANKLARI AKTIV VA PASSIVLARINI TEZKOR VA STRATEGIK REJALASHTIRISH

§ 10.1. Tijorat banklari aktiv va passivlarini tezkor va strategik rejalashtirishni mohiyati

§ 10.2. Tijorat banklari aktivlari va passivlarini tezkor va strategik rejalashtirish

§ 10.3. Tijorat banklarini moliyaviy barqarorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlarni rejalashtirish

§ 10.4. O'zbekistonda tijorat banklarni tezkor va strategik rejalashtirishni takomillashtirish

§ 10.1. Tijorat banklari aktiv va passivlarini tezkor va strategik rejalashtirishni mohiyati

Tijorat banklarini moliyaviy barqarorligini ta'minlash, ularni resurs bazasini mustahkamlash O'zbekiston Respublikasi bank tizimini o'rta muddatli istiqbolda rivojlantirishni ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu esa, o'z navbatida, tijorat banklarida strategik rejalashtirishni takomillashtirish zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Tijorat banklarini likvidliligi va moliyaviy barqarorligini ta'minlash, ularni resurs bazasini mustahkamlash bilan bog'liq bo'lgan muammolarni mavjudligi banklarda strategik rejalashtirishni takomillashmaganligidan dalolat beradi. Xususan, respublikamiz tijorat banklarida balanslashmagan likvidlilik muammosini chuqurlashganligi kuzatilmoqda. Buning ustiga, tijorat banklari depozit bazasini yetarliligi ta'minlanmagan. 2018-yilning 1-yanvar holatiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari depozitlarini umumiy hajmida talab qilib olinadigan depozitlarning salmog'i 59,5 foizni tashkil etdi. Bu esa, banklarning depozit bazasini yetarli emasligini ko'rsatadi. Chunki, tijorat bankini depozit bazasi yetarli bo'lishi uchun talab qilib olinadigan depozitlarning jami depozitlar hajmidagi salmog'i 30 foizdan oshmasligi kerak.

Tijorat banklarida tezkor rejalashtirish deganda strategik rejalashtirishda koʻzda tutilgan reja koʻrsatkichlarini bajarilishini taʼminlashga qaratilgan tadbirlar tushuniladi.

Tijorat banklarida strategik rejalashtirish deganda bankni quyidagi faoliyat yoʻnalishlari boʻyicha boshqarish strategiyalarini muqobil ssinariylarini ishlab chiqish jarayonlari tushuniladi:

- aktivlarni boshqarish;
- resurslarni boshqarish;
- risklarni boshqarish;
- personalni boshqarish;
- marketing.

Tijorat banklarida tezkor rejalashtirish bank faoliyatini boqsharish jarayonida aniqlangan oʻzgarishlarning sabablarini aniqlash va ushbu oʻzgarishlarni salbiy taʼsiriga barham berish choralarini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

AQShlik professor J.Sinkining²⁵ xulosasiga koʻra, tijorat banki faoliyatini har bir yoʻnalishi boʻyicha strategik rejalashtirish ishlab chiqilgan boʻlishi va uning pirovard maqsadi bank aktivlarini daromadlilik va risk darajalari oʻrtasidagi mutanosiblikni taʼminlashga qaratilgan boʻlishi kerak.

J.Sinkining ushbu xulosasi hozirgi zamon bank amaliyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Buning sababi shundaki, tijorat banklari faoliyatida risklarning chuqurlashib ketayotganligi sababli Bazel qoʻmitasi tijorat banklari faoliyatidagi kredit riski va operatsion riskni baholash va boshqarish boʻyicha talablar va yondashuvlarni 2004-yilda qayta koʻrib chiqishga majbur boʻldi. Natijada, kredit riskini baholash boʻyicha yangi “standartlashgan yondashuv” deb nomlangan yangi yondashuv va operatsion riskni boshqarish boʻyicha yangi bazaviy indikativ yondashuv ishlab chiqildi.

²⁵ Синки Дж. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг. Пер. с англ. - М.: Алпина Паблишер, 2017. - 1018 с.

Tijorat banklaridagi strategik rejalashtirishni bankni boshqarishning muqobil ssenariylarini ishlab chiqish jarayoni sifatida qarash lozim va bunda bank faoliyatini 5 sohasi bo'yicha strategik rejalashtirishga ustuvor yo'nalishlar sifatida qarash zarur:

- marketing;
- aktivlarni boshqarish;
- resurslarni boshqarish;
- risklarni boshqarish;
- bank xodimlarini boshqarish.

Tijorat banklari faoliyatini moliyaviy natijalarini rejalashtirishda asosiy e'tibor yuqori likvidli aktivlar bilan yuqori daromadli aktivlar o'rtasidagi nisbatni oqilona darajasini ta'minlashga qaratilishi lozim.

Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida tijorat banklari moliyaviy ko'rsatkichlarini strategik rejalashtirishda asosan Bazel qo'mitasini kapitalni yetarliligi va risk-menejmentga bo'yicha belgilagan mezonlari va me'yorlaridan foydalaniladi.

§ 10.2. Tijorat banklari aktivlari va passivlarini tezkor va strategik rejalashtirish

Tijorat banklarini aktivlarini tezkor va strategik rejalashtirishda likvidli aktivlarini miqdorini depozitlarning nobarqaror qismiga nisbatan emas, balki joriy depozitlar va jamg'arma depozitlariga nisbatan belgilash maqsadga muvofiqdir. Chunki aynan shu depozitlarni nobarqarorlik darajasi yuqori bo'lib, tijorat banklarida likvidlilik riskini doimiy tarzda yuzaga keltiradi. Depozitlarni barqaror qismini jami depozitlarning 75 foizi miqdorida shakllanishi rivojlangan xorijiy davlatlarni amaliyotiga xos bo'lgan holat hisoblanadi. Mazkur mamlakatlarda moliya bozorlarini rivojlanganligi, moliyaviy holati barqaror bo'lgan mijozlarning ko'pligi, Markaziy bank monetar siyosatini maqsadi va vazifalarini aniq hamda shaffofligi, korxonalarini soliq yukini mo'tadil darajaga keltirilganligi va boshqa omillar xo'jalik yurituvchi subyektlarning pul oqimini barqaror darajasini ta'minlashga zamin yaratadi. Rivojlanayotgan davlatlarda esa, moliya bozorlari

rivojlanmaganligi, Markaziy bankni monetar siyosatida noaniqliklarni mavjudligi, soliq siyosatini takomillashmaganligi va boshqa omillar xo‘jalik subyektlarini moliyaviy holatiga nisbatan salbiy ta‘sirni yuzaga keltiradi. Bu holatlar, pirovard natijada, xo‘jalik subyektlarini pul oqimini barqarorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Buning natijasida tijorat banklaridagi talab qilib olinadigan depozitlar va jamg‘arma depozitlari qoldiqlarini nobarqarorligi kuchayadi.

Tijorat banklarini passivlarini tezkor va strategik rejalashtirishda asosiy e‘tibor bankning depozit bazasini barqarorligini ta‘minlashga qaratilishi kerak va bunda tijorat banklari resurslarini eng barqaror qismi bo‘lib muddatli depozitlar va jamg‘arma omonatlari hisoblanadi va ular quyidagi muhim xususiyatlarga egadir:

- hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun foydalanilmaydi va ularga to‘lov hujjatlari yozilmaydi;
- muddatli va jamg‘arma depozit hisobraqamlaridagi mablag‘larni aylanish tezligi past;
- qat‘i belgilangan foiz to‘lanadi, Markaziy bank zarur hollarda foiz stavkalarini yuqori chegarasini tartibga solishi mumkin;
- tijorat bankini depozitni olish to‘g‘risida oldindan ogohlantirish tartibi mavjud;
- nisbatan past majburiy zahira stavkalari qo‘llaniladi.

Transaksion depozitlardan resurs sifatida foydalanish tijorat banklarini likvidliligiga jiddiy ziyon yetkazadi. Shu sababli, Glass-Stigoll qonuniga asosan 1933 yilda transaksion depozitlarga foiz to‘lashni ta‘qiqlanishi oqilona tadbir hisoblanadi. Lekin muddatli va jamg‘arma depozit hisobraqamlariga tijorat banklari tomonidan to‘lanadigan foiz stavkalarini yuqori chegarasini belgilanishi tijorat banklarini depozit bazasiga salbiy ta‘sir qiladi.

Bank resurslarini boshqarishda strategik rejalashtirish kamida 2–10 yilga mo‘ljallanib ishlab chiqiladi, bunda asosiy e‘tibor resurslarni jalb etish va joylashtirishni muddatlar bo‘yicha muvozanatlashtirish, mijozlarni tarkibini shakllantirish, resurslarni jalb etishni omonatchilar va mijozlar bo‘yicha diversifikatsiyalash kabilarga e‘tibor qaratiladi.

Iqtisodiy o‘tish sharoitida tijorat banklari resurslarini boshqarishni strategik rejalashtirish usuli iqtisodiy va siyosiy risklarni minimallashtirishda, bankni o‘zgaruvchan bozor sharoitiga moslashuvchanligida muhim rol o‘ynaydi.

Sberbankning 2014-2018-yillarga mo‘ljallangan rivojlantirish strategiyasida moliyaviy natijalar bo‘yicha quyidagi 6 ta ko‘rsatkich bo‘yicha strategik rejalashtirish amalga oshirilgan:

1. Kapitalning rentabelligi.
2. Birinchi darajali kapitalni yetarliligi.
3. Xarajatlarni daromadlarga nisbati.
4. Xarajatlarni aktivlarga nisbati.
5. Sof foydani o‘sishi.
6. Aktivlarni o‘sishi.

10.2.1-jadvalda keltirilgan ma‘lumotlardan ko‘rinadiki, Sberbank tomonidan 2018-yilda kapitalni rentabelligini 18% darajasiga yetkazish rejalashtirilgan edi. Ushbu reja ko‘rsatkichi 2016-yilning yakuni bo‘yicha bajarildi (21%).

Birinchi darajali kapitalni yetarlilik darajasini 2018-yilda kamida 10 % bo‘lishi rejalashtirilgan edi. 2016-yil yakuni bo‘yicha ushbu reja ko‘rsatkichi bajarildi va u 12,3 foizni tashkil etdi.

10.2.1-jadval

Sberbank (Rossiya) moliyaviy natijalar bo‘yicha 2018-yilga mo‘ljallangan strategik rejasi va uni 2016-yilda bajarilishi²⁶

№	Ko‘rsatkichlar	2016-yil	2018-yil
1	Kapitalning rentabelligi, %	21,0	18,0
2	Birinchi darajali kapitalni yetarliligi, %	12,3	min 10,0
3	Xarajatlarni daromadlarga nisbati, %	39,7	40 gacha
4	Xarajatlarni aktivlarga nisbati, %	2,6	2,5 gacha
5	Sof foydani o‘sishi, marta (2013-yilga nisbatan)	1,5	min 1,8
6	Aktivlarni o‘sishi, marta (2013-yilga nisbatan)	1,4	1,8

²⁶ Годовой отчет Сбербанка за 2016 год. www.cbrf.ru.

Xarajatlarni daromadlarga nisbati ko'rsatkichi bo'yicha 2018-yilga mo'ljallangan reja ko'rsatkichi ham 2016-yilda bajarildi. Mazkur ko'rsatkichni 40 foizdan oshmasligi rejalashtirilgan edi. 2016-yilda esa, ushbu ko'rsatkichni haqiqatdagi darajasi 39,7 foizni tashkil etdi.

10.2.1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki, xarajatlarni aktivlarga nisbatan darajasi bo'yicha 2018-yilga mo'ljallangan reja ko'rsatkichi 2016-yilda bajarilmadi. Shuningdek, sof foydani va aktivlarni o'sish sur'atlari bo'yicha 2018-yilga rejalashtirilgan ko'rsatkichlar ham bajarilmadi.

2018-yil uchun mo'ljallangan reja ko'rsatkichiga muvofiq, sof foyda miqdori 2013-yilga nisbatan 1,8 martaga oshishi kerak edi. 2016-yilda mazkur ko'rsatkichni 2013-yilga nisbatan o'sish sur'ati 1,5 martani tashkil etdi.

Sberbank jami aktivlarini 2018-yil uchun 2013-yilga nisbatan o'sish sur'ati 1,8 marta qilib rejalashtirilgan edi. 2016-yilda ushbu ko'rsatkichni 2013-yilga nisbatan haqiqatdagi o'sish sur'ati 1,4 martani tashkil etdi.

Sberbankning 2014-2018-yillarga mo'ljallangan rivojlantirish strategiyasida chakana mijozlar sonini oshirib borish rejalashtirilgan edi.

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklari depozit bazasini yetarliligini aniqlashda ikki usuldan keng foydalanilmoqda. Birinchi usul Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB) ekspertlari tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, unda tijorat banklari depozit bazasining yetarliligi (DBE) quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$DBE = \frac{TD}{TD+JD+MD} \times 100\%$$

Bu yerda:

TD – transaksion depozitlar;

JD – jamg'arma depozitlari;

MD – muddatli depozitlar.

XTTB ekspertlarining tavsiyasiga ko'ra, mazkur ko'rsatkichning eng yuqori chegarasi 30 foizni tashkil etishi lozim. Agar uning amaldagi darajasi 30 foizdan

yuqori bo'lsa, u holda, ushbu tijorat bankining depozit bazasi yetarli emas, deb hisoblanadi.

XTTB ekspertlari tomonidan ishlab chiqilgan usulda transaksion depozitlarning barqaror qoldig'i tijorat banklari depozit bazasini yetarliligini aniqlashda hisobga olinmagan. Lekin ayrim iqtisodchi olimlar, jumladan, prof. O.I.Lavrushin²⁷ tijorat banklari depozit bazasini yetarliligini baholashda transaksion depozitlarni barqaror qoldig'ini hisobga olish lozim, deb hisoblaydi.

Hozirgi davrda dunyoning ko'pchilik mamlakatlarida, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari faoliyatini inspeksion tekshirishda "CAMEL" reyting tizimidan keng foydalanilmoqda. Ushbu tizimda tijorat banklari depozit bazasini barqarorligi quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$\text{DBE} = \frac{\text{Asosiy depozitlar}}{\text{Depozitlar jami}} \times 100\%$$

Mazkur ko'rsatkichning amaldagi darajasi 75 foizdan past bo'lmagan taqdirdagina tijorat bankini depozit bazasi yetarli hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, tijorat banklari depozitlarini umumiy hajmida asosiy depozitlarni salmog'i kamida 75 foizni tashkil etishi lozim.

"CAMEL" reyting tizimida asosiy depozitlar deganda depozitlarning bankni tark etmaydigan qismi tushuniladi. Shu jihatdan olganda, asosiy depozitlar har uch turdagi depozitlar – transaksion depozitlar, muddatli depozitlar va jamg'arma depozitlarini barqaror qoldig'ini o'z ichiga oladi.

"CAMEL" reyting tizimidagi depozit bazasini yetarliligini baholash usuli XTTBning baholash usuliga nisbatan mukammalroq hisoblanadi. Ya'ni, birinchidan, transaksion depozitlarni barqaror qoldig'i hisobga olinmoqda. Bu esa, juda muhim, chunki transaksion depozitlarning barqaror qoldig'idan foydalanilganda tijorat banklarini likvidliligiga nisbatan jiddiy xavf yuzaga

²⁷ Лаврушин О.И. Банковское дело: современная система кредитования: Учебное пособие. - М.: Кнорус, 2014. - 360 с.

kelmaydi; ikkinchidan, jamg'arma depozitlarini barqaror qoldig'igina asosiy depozit sifatida e'tirof etilmoqda. Holbuki, jamg'arma depozitlarini ma'lum qismi nobarqaror passiv hisoblanadi. Ular transaksion depozitlardan bankni ma'lum muddat oldindan ogohlantirish yo'li bilan olinishi jihatidan farq qiladi.

§ 10.3. Tijorat banklarini moliyaviy barqarorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlarni rejalashtirish

Tijorat banklarini moliyaviy barqarorligini tavsiflovchi bir qator ko'rsatkichlar mavjud. Bular:

- ❖ kredit qo'yilmalarini tasniflanishi (*standart, substandart, qoniqarsiz, shubhali, umidsiz*);
- ❖ muammoli qarzdorliklar (*muddati o'tgan, shundan oraliq muddati o'tgan, sud jarayonidagi, shartlari o'zgartirilgan, balansdan tashqari hisobvaraqdagi qarzlar*);
- ❖ taqsimlanmagan foyda;
- ❖ bank tomonidan aktivlar bo'yicha yaratilgan maxsus zahiralar;
- ❖ shakllantirilgan majburiy zahiralar jamg'armasi;
- ❖ naqd pul tushumi, birinchi darajali ijtimoiy to'lovlar va ish haqlarni to'lanishi;
- ❖ muomalaga chiqarilgan plastik kartalar va o'rnatilgan terminallar, ular bo'yicha o'tayotgan to'lovlar hajmi;
- ❖ Markaziy bank tomonidan belgilangan boshqa iqtisodiy normativlar va boshqa ko'rsatkichlar.

Mazkur ko'rsatkichlar ro'yxatini albatta yana davom ettirish mumkin.

Ammo shuni doimo esda tutish lozimki, yuqorida sanab o'tilgan ko'rsatkichlar bankning makro darajadagi iqtisodiy salohiyatini ko'rsatib beruvchi ko'rsatkichlar sanaladi.

Xuddi shunday, bank faoliyatini yo'nalishlarini ichki tarafdin ochib beruvchi, masalan aksiyalarni turlari, kreditlarni xududlarga yo'naltirilishi, ularni foizlari, muddatida qaytarilishi, garovlarni turlari, investitsiya portfelini

daromadliligi, qanday turdagi korxonalariga yo'naltirilganligi, muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni muddatlari, foizlari, depozitlarni qanday valyutada jalb qilinganligi va muddatlari, bank daromadi va xarajatlarini tarkibi, I-darajali kapitalni yetarliligi, leveraj, aktivlar bo'yicha tavakkalchilik darajasini ko'rsatuvchi me'yorlar, naqd pul tushumlarini mijozlar turlari bo'yicha tarkibi, muomalaga chiqarilgan plastik karta turlari (aholiga, yakka tartibdagi tadbirkorlarga, xo'jalik subyektlariga), ularga kirim qilinayotgan mablag'lar, ularni qoldig'i kabi o'nlab ko'rsatkichlarni sanab o'tish mumkin.

Bu kabi ko'rsatkichlar yuqorida ta'kidlanganidek, bank faoliyatini ichki xususiyatlarini yoritib beradi va ulardan asosan tarmoq ichidagi hisobotlarda foydalaniladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 6-apreldagi "Bank tizimini moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va investitsion faolligini kuchaytirish choralari to'g'risida"gi 1317-sonli qaroriga ko'ra banklarga:

- Umumiy kapitalni har yili kamida 20% ga oshirib borish;
- Bank ustav kapitalini 50,1 mlrd.so'mga ko'paytirish;
- Depozit bazasini har yili kamida 20% ga oshirish;
- Tadbirkorlarni kreditlash xajmini 1,3 barobarga oshirib borish;
- Investitsiya maqsadlariga yo'naltiriladigan kreditlarni yanada o'stirish vazifalari yuklatilgan.

Undan so'ng, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 26-noyabrda "2011-2015-yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish, uni barqarorligini oshirish va yuqori xalqaro reyting ko'rsatkichlariga erishishni ustuvor yo'nalishlari to'g'risida"gi 1438-sonli qarori qabul qilindi. Ushbu qarorda 2011-2015-yillarda:

- Umumiy kapitalni 2,1 barobarga oshirish;
- Depozit bazasini 2,5 barobarga oshirish;
- Muomalaga chiqarilgan plastik kartalar sonini 1,5 barobarga oshirish;
- Investitsiya kreditlari hajmini 2,8 barobarga oshirish;
- Tadbirkorlarga kredit ajratish hajmini 2,7 barobarga oshirish;

- Mikrokreditlar xajmini 2,8 barobarga oshirish belgilandi.

Navbatdagi qabul qilingan qaror O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 6-maydagi “Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora - tadbirlari to‘g‘risida”gi 2344 – sonli qarori bo‘ldi. Ushbu qaror talablari hozirda amal qilmoqda. Demak, unga ko‘ra:

- * regulyativ kapital yetarliligi me‘yorini bosqichma-bosqich 10% dan 14,5%ga yetkazish;

- * I-darajali kapitalni yetarliligi me‘yorini bosqichma-bosqich 5% dan 11% ga yetkazish;

- * likvidlilikni qoplash me‘yorini joriy etish va 100% ga yetkazish;

- * sof barqaror moliyalashtirish me‘yorini jorish etish va 100% ga yetkazish;

- * likvidlilik – bu bank majburiyatlarini bajarish va aktivlar o‘shini moliyalash bilan birgalikda depozitlar va qarz mablag‘lari darajasini pasayishini samarali boshqarishni bildiradi.

Joriy likvidlilik ko‘effitsiyenti - joriy aktivlar summasini (to‘lov muddati 30 kungacha bo‘lgan bankni likvidli aktivlari va qo‘yilmalari, bundan muddati uzaytirilgan yoki qaytarish muddati o‘tgan kreditlar mustasno) joriy majburiyatlar (talab qilib olinguncha va ijro etish muddati 30 kungacha bo‘lgan majburiyatlar) summasiga nisbati orqali aniqlanadi.

Mazkur ko‘rsatkich 30 foizdan kam bo‘lmasligi lozim.

Likvidlilikni qoplash me‘yori ko‘effitsiyenti yuqori likvidli aktivlarni keyingi 30 kun ichidagi jami sof chiqimga nisbati sifatida aniqlanadi (LQMK = yuqori likvidli aktivlar/keyingi 30 kun ichidagi jami sof chiqim). Mazkur ko‘rsatkich 2018-yil 1-yanvardan boshlab 100 foizdan kam bo‘lmasligi lozim.

2018-yil 1-yanvardan boshlab banklarda **sof barqaror moliyalashtirish me‘yori** joriy qilindi.

Ushbu me‘yor barqaror moliyalashtirishni mavjud summasini barqaror moliyalashtirishni zarur summasiga nisbati sifatida aniqlanadi va ko‘rsatkich 100 foizdan kam bo‘lmasligi lozim.

Bunda barqaror moliyalashtirishni mavjud summasiga:

- bank regulyativ kapitali;
- amaldagi qaytarish muddati 1 yil va undan ortiq boʻlgan bank majburiyatlari;
- qaytarish muddati belgilanmagan boshqa depozitlar va qarz mablagʻlari summasining 30 foizi;
- qaytarish muddati 1 yildan kam boʻlgan boshqa depozitlar va qarz mablagʻlari summasining 30 foizi kiritiladi.
- **Barqaror moliyalashtirishni zarur summasiga :**
- qaytarilishiga 1 yil va undan ortiq muddat qolgan bank aktivlari, shu jumladan, muammoli kreditlar va nomoliyaviy aktivlar (yer uchastkalari, binolar, mebel, kompyuterlar va avtomashinalar);
- sud jarayonida boʻlgan yoki belgilangan tartibda undirilmagan aktivlar;
- qaytarish muddati 1 yildan kam boʻlgan boshqa aktivlar summasini 30 foizi (qaytarish muddati 1 yildan kam boʻlgan yoki muddatsiz likvidli aktivlar bundan mustasno);
- balansdan tashqari moddalardagi majburiyatlarni 15 foizi kiradi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-sentabrdagi PQ-3270-sonli “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirishga doir chora-tadbirlar toʻgʻrisida”gi qaroriga muvofiq, 2017-yil 1-oktabrdan boshlab tijorat banklari ustav kapitalini eng kam miqdoriga nisbatan talab 100 mlrd. soʻm qilib belgilandi. Bu esa, banklarning kapitallashtirish darajasini oshirishga xizmat qiladi.

§ 10.4. Oʻzbekiston tijorat banklarida tezkor va strategik rejalashtirishni takomillashtirish

Banklarda tezkor va strategik rejalashtirishni takomillashtirish yoʻllari:

I. Strategik rejalashtirish jarayonida moliyaviy aktivlarni amortizasiya qilinadigan qiymatini toʻgʻri aniqlash va ularni qadrsizlanishini aniq baholash maqsadida samarali foiz stavkasi usulini rejalashtirish jaryoniga joriy qilish lozim.

Samarali foiz stavkasi shunday foiz stavkaki, u moliyaviy instrument bo'yicha kutilayotgan davr mobaynidagi barcha pullik tushumlar va to'lovlarni hisoblangan summasini ularni dastlab tan olingan sof balans qiymatiga keltirish imkonini beradi (diskontlash yo'li bilan).

Samarali foiz summasini stavkasini hisoblash uchun har bir tegishli hisobot davrida samarali foiz stavkasi aktiv yoki majburiyatning o'tgan hisobot davrini so'nggidagi amortizasiyalangan qiymatiga ko'paytiriladi. Mazkur davr uchun hisoblangan samarali foiz bilan aktivni foizli kuponi o'rtasidagi farq summasi mazkur davrdagi amortizasiya summasi hisoblanadi.

Moliyaviy hisobotlarni xalqaro standartlardagi qoidalariga ko'ra, barcha moliyaviy majburiyatlar dastlabki tan olingandan so'ng samarali foiz stavkasini qo'llagan holda amortizasiyalangan qiymat bo'yicha baholanishi kerak. Biroq, mazkur qoidalar quyidagi turdagi moliyaviy majburiyatlarga nisbatan qo'llanilmaydi:

1.1. Adolatli qiymat bo'yicha baholanadigan moliyaviy majburiyatlar,

Chunki mazkur turdagi moliyaviy majburiyatlar shu davrdagi foyda yoki zarar tarkibida hisobga olinadi.

1.2. Moliyaviy aktivni uzatayotganda tan olinishi to'xtamaydigan holatda yuzaga keladigan moliyaviy majburiyatlar.

1.3. Bozor stavkasidan past bo'lgan foiz stavkalarida beriladigan kreditlar berish bo'yicha bitimlar bo'yicha yuzaga keladigan moliyaviy majburiyatlar.

II. Tijorat banklarini moliyaviy barqarorligini rejalashtirish samaradorligini oshirish maqsadida, birinchidan, qimmatli qog'ozlar emitentlarini moliyaviy va mulkiy holatini tahlil qilish tizimini takomillashtirish orqali banklarni korporativ qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar hajmini oshirish zarur; ikkinchidan, banklarni Markaziy bankning obligatsiyalariga qilingan investitsiyalari hajmini oshirish orqali ularni joriy likvidlilik darajasini oshirish lozim; uchinchidan, banklarni "Nostro" vakillik hisobraqamidagi ortiqcha pul mablag'larini iqtisodiyotni turli tarmoqlariga mansub bo'lgan korxonalarni qimmatli qog'ozlariga investitsiya qilish lozim.

Ushbu taklifimizni amaliyotga tatbiqi natijasida:

- tijorat banklarini qimmatli qog'ozlardan oladigan daromadlari miqdori ko'payadi;
- yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar hisobidan tijorat bankini joriy likvidlilik darajasi oshadi;
- banklarni qimmatli qog'ozlar portfelini likvidlilik darajasi oshadi.

III. Tijorat banklari daromadlarini tezkor rejalashtirishda asosiy e'tibor tijorat banklarini kreditlardan olinadigan foizli daromadlarini yalpi daromad hajmidagi salmog'ini barqarorligini ta'minlashga qaratilishi lozim.

Birinchidan, kreditlarni brutto aktivlar hajmidagi salmog'ini pasayishiga yo'l qo'ymaslik zarur; ikkinchidan, kreditlar foiz stavkalarini keskin tebrashini oldini olish lozim; uchinchidan, muddati o'tgan kreditlarni brutto kreditlar hajmidagi salmog'i ko'rsatkichini me'yoriy darajasini ta'minlash zarur.

Qisqacha xulosalar

Tijorat banklarini moliyaviy barqarorligini ta'minlash, ularni resurs bazasini mustahkamlash O'zbekiston Respublikasi bank tizimini o'rta muddatli istiqbolda rivojlantirishni ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu esa, o'z navbatida, tijorat banklarida strategik rejalashtirishni takomillashtirish zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Tijorat banklarida strategik rejalashtirish deganda bankni quyidagi faoliyat yo'nalishlari bo'yicha boshqarish strategiyalarini muqobil ssenariylarini ishlab chiqish jarayonlari tushuniladi: aktivlarni boshqarish; resurslarni boshqarish; risklarni boshqarish; personalni boshqarish; marketing.

Tijorat banki faoliyatini har bir yo'nalishi bo'yicha strategik rejalashtirish ishlab chiqilgan bo'lishi va uning pirovard maqsadi bank aktivlarini daromadlilik va risk darajalari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlashga qaratilgan bo'lishi kerak.

Tijorat banklarini likvidlili va moliyaviy barqarorligini ta'minlash, ularni resurs bazasini mustahkamlash bilan bog'liq bo'lgan muammolarni mavjudligi banklarda strategik rejalashtirishni takomillashtirmaganligidan dalolat beradi.

Tijorat banklarida tezkor rejalashtirish deganda strategik rejalashtirishda koʻzda tutilgan reja koʻrsatkichlarini bajarilishini taʼminlashga qaratilgan tadbirlar tushuniladi.

Tijorat banklarida tezkor rejalashtirish bank faoliyatini boqsharish jarayonida aniqlangan oʻzgarishlarning sabablarini aniqlash va ushbu oʻzgarishlarni salbiy taʼsiriga barham berish choralarini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tayanch soʻz va iboralar

Strategik rejalashtirish, banklarni likvidliligi, bankni moliyaviy barqarorligi, depozit bazasini yetarligi, depozit bazasini barqarorligi, mudatli depozitlar, jamgʻarma omonatlari, transaksion depozitlar, “SAMEL” reyting tizimi, samarali foiz stavkasi, aktivning ammortizasiyalangan qiymati.

Oʻz-oʻzini nazorat qilish va muhokama uchun savollar

1. Tijorat banklari aktiv va passivlarini tezkor rejalashtirish bosqichlari.
2. Tijorat banklari aktiv va passivlarini strategik rejalashtirish bosqichlari.
3. Tijorat banklari aktiv va passivlarini operativ va strategik rejalashtirish prinsiplari.
4. Banklar aktiv va passivlarini rejalashtirish jarayonlariga ichki muhitning taʼsiri.
5. Banklar aktiv va passivlarini rejalashtirish jarayonlariga tashqi muhitning taʼsiri.
6. Tijorat banklari aktiv va passivlarini operativ va strategik rejalashtirish usullari.
7. Tijorat banklarida tezkor va strategik rejalashtirish samaradorligini baholash.

11-BOB: TIJORAT BANKLARI KAPITALINI BOSHQARISH.

§ 11.1. Bank kapitalini tashkil qiluvchi asosiy elementlarni tavsifi

§ 11.2. Bank kapitali yetarliligi va unga nisbatan o‘rnatilgan me‘yorlar

§ 11.3. Bank kapitalini oshirishning asosiy manbalari. Tijorat banklari kapitallashuv darajasini oshirish bo‘yicha xalqaro talab va standartlar (Bazel III) hamda ulardan O‘zbekiston bank amaliyotida foydalanish imkoniyatlari

§ 11.4. Tijorat banklari kapitalini boshqarishning asosiy yo‘nalishlari va usullari

§ 11.5. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish va rivojlantirishning zamonaviy bosqichida tijorat banklarining kapitallashuv darajasini oshirish bo‘yicha belgilangan vazifalar va chora-tadbirlar

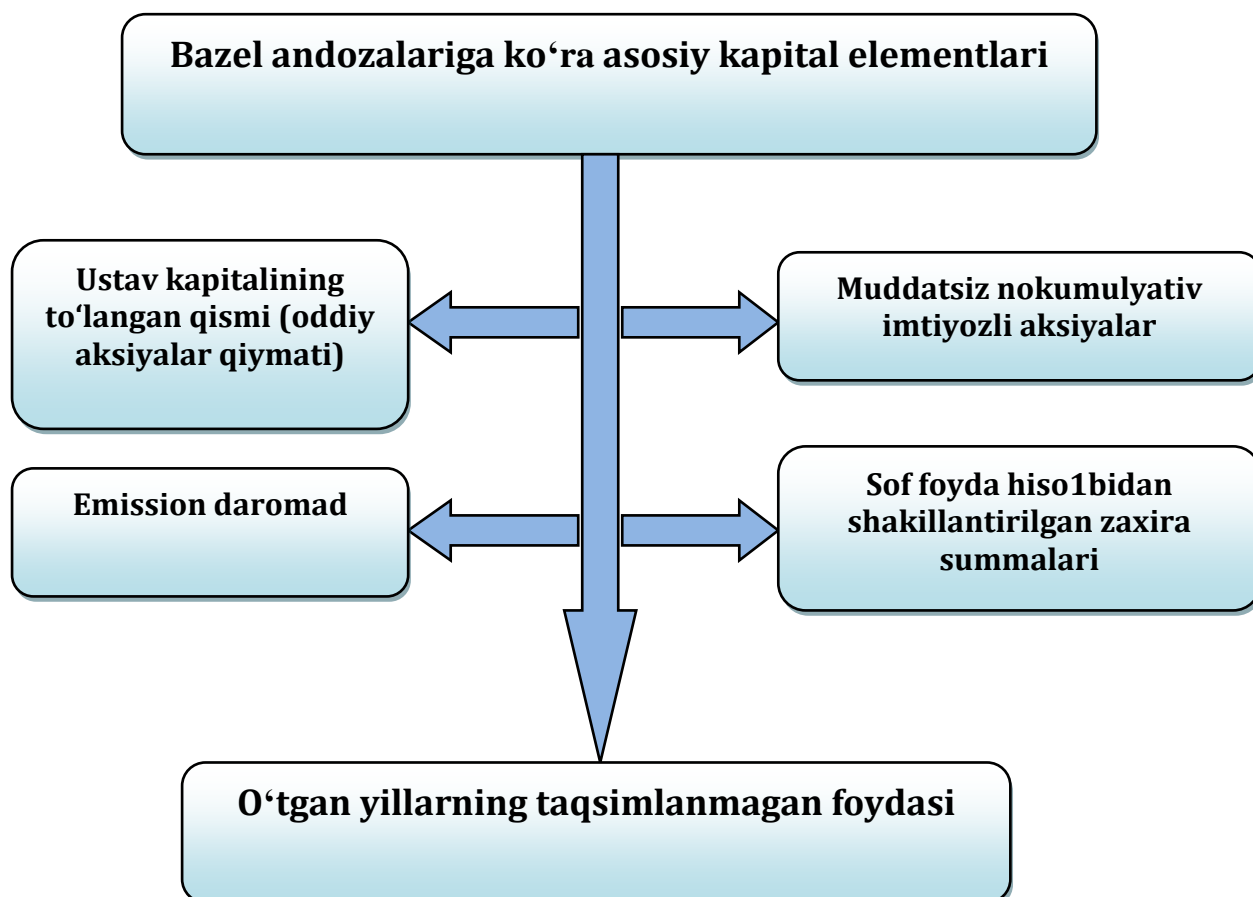
§ 11.1. Bank kapitalini tashkil qiluvchi asosiy elementlarni tavsifi

Har qanday bank tizimini barqarorligini, to‘lovga qobilligi va ishonchliligini ta‘minlashda, bank aktivlarini o‘stirishda bank kapitali muhim vosita bo‘lib hisoblanadi. Faqatgina yetarlicha miqdorda barqaror kapitalga ega tijorat banklari aktiv operatsiyalarini erkin amalga oshirishlari, talab etilgan darajada likvidlilikni doimo saqlagan holda samarali faoliyat yuritishlari hamda moliya bozorlariga erkin chiqish imkoniyatiga ega bo‘lishadi.

Bank tizimini barqarorligini yanada mustahkamlash, banklarning kapitallashuv darajasini, ularni resurs bazasini yanada oshirish orqali bank-kredit tizimini barqaror hamda uzluksiz ishlashini ta‘minlash, banklarni iqtisodiyotni modernizatsiya qilish jarayonlaridagi ishtirokini faollashtirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda.

Bank sarmoyasi Bazel andozadari talablariga ko‘ra “Asosiy” (I darajali) va “qo‘shimcha” (II darajali) sarmoyadan tashkil topadi. 1988 yilda Xalqaro Bazel qo‘mitasi tomonidan bank kapitali yetarligigiga doir kelishuv (Bazel I) ishlab chiqildi va unda kapital yetarliligini hisoblash maqsadida regulyativ kapital (umumiy kapital) tushunchasi amaliyotga joriy qilindi. Regulyativ kapital asosiy

va qo‘shimcha kapitaldan tashkil topib, bank faoliyatini boshqarish va iqtisodiy me‘yorlarni hisob-kitobini o‘tkazish maqsadida hisoblash yo‘li bilan aniqlanadigan bank kapitalidir.

11.1.1-rasm. Bazel andozalariga ko‘ra asosiy kapital elementlari

Bunda asosiy kapital jami sarmoyani kamida 50% ni tashkil etishi kerak. Bazel qo‘mitasi bozor iqtisodiyoti sharoitida ko‘zda tutilmagan risklarni qoplash maqsadida 1997-yildan III darajali kapitalni amaliyotga joriy qilish haqida qaror qabul qildi. Unga ko‘ra, uchinchi darajali kapital qisqa muddatli (ikki yildan ortiq bo‘lmasligi lozim) subordinar qarzlardan iborat bo‘lib, birinchi darajali kapitalni 50 foizdan oshib ketmasligi lozim. Amaliyotda Respublikamizda fond bozori to‘lig‘icha o‘z quvvatida ishlamayotganligi sababli hozirda 3-darajali kapitalni ajratish uncha katta ahamiyat kasb etmaydi.

Hozirgi vaqtda dunyoning 100 dan ortiq mamlakatida tijorat banklari kapitalini tarkibini shakllantirishda va uni yetarlilik darajasini belgilashda xalqaro Bazel qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan andozalardan asos sifatida foydalanilmoqda.

Bazel andozalariga ko'ra asosiy kapital elementlari quyidagi rasmda keltirilgan.

Xorijiy bank amaliyotida O'zbekiston bank amaliyotidan farqli ravishda banklarda audit tekshiruvi o'tkazilib, audit xulosasi tasdiqlangunga qadar joriy yilni foydasi asosiy kapital tarkibiga kiritiladi. Audit xulosasidan keyin esa faqat taqsimlanmagan foyda kiritiladi.

Xalqaro Bazel andozalari bo'yicha banklarni qo'shimcha kapitali tarkibi asosiy elementlari quyidagi chizmada berilgan.

O'zbekiston tijorat banklari kapitalining tarkibi va uning yetarliligiga qo'yilgan talablar Markaziy bankning 1998- yil 2-noyabrda tasdiqlangan 420-sonli «Tijorat banklari kapitalining yetarliligiga qo'yiladigan talablar to'g'risida»gi Nizomi asosida tartibga solinadi. Unga ko'ra, tijorat banki I darajali kapitali tarkibi quyidagilardan iborat:

a) to'liq to'langan va muomalaga chiqarilgan oddiy aksiyalar,

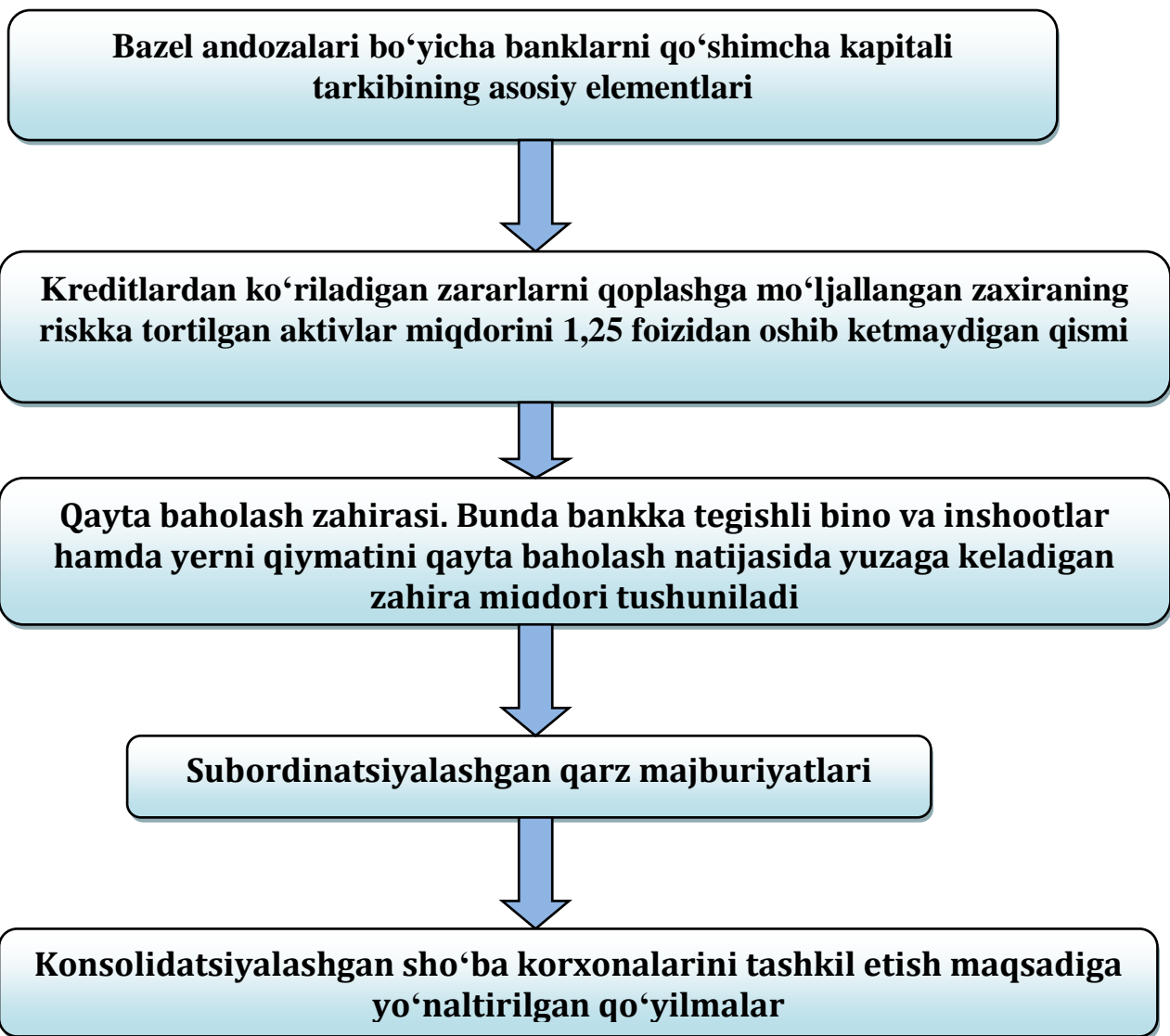
b) nokumulyativ muddatsiz imtiyozli aksiyalar. Bu aksiyalar:

- muayyan sotib olish sanasi va shartlariga ega emas;

- egasining xohishiga ko'ra sotib olinishi mumkin emas;

- bank aksiyadorlari umumiy yig'ilishi qaroriga muvofiq ularga doir dividendlar to'lanmasligi mumkin;

- ular bo'yicha o'tgan davrdagi olinmagan (nokumulyativ) dividendlar to'lanmaydi;

11.1. 2-rasm. Bazel andozalari bo'yicha banklarni qo'shimcha kapitali tarkibini asosiy elementlari

v) qo'shimcha kapital (kapitalning ortiqcha qismi) — oddiy va imtiyozli aksiyalar bozor narxini ularni nominal qiymatidan oshib ketishi;

g) taqsimlanmagan foyda, shu jumladan:

- kapital zahiralar;
- avvalgi yillar taqsimlanmagan foydasi;
- joriy yil zararlari.

d) ozchilik aksiya egalarining birlashgan korxonalar aksiyadorlik hisobvaraqlaridagi ulushi. Bu ulush sho'ba korxonalarini hisobvaraqlari bank moliyaviy hisobotlarida umumlashtirilganda va bank ulushi bunday korxonalar kapitalini 100 foizdan kam qismini tashkil qilganda vujudga keladi.

ye) bankni ustav kapitalidagi valyuta qismiga teng bo'lgan valyuta aktivlarini qayta baholanish hisobiga tashkil etilgan devalvatsiyaga zahiradir.

Dividend stavkalari o'zgarib turadigan imtiyozli aksiyalar I darajali kapital hisobiga kiritilmaydi.

II darajali kapital quyidagilardan iborat:

a) joriy yildagi sof foyda;

b) xatarni hisobga olgan holda aktivlar summasining 1,25 foizi va hisob-kitoblardan so'ng I darajali 100 foizli kapitaldan oshmagan miqdordagi umumiy zahira;

v) hisob-kitoblardan so'ng I darajali 100 foizli kapitaldan oshmagan miqdorda aralash turdagi majburiyatlar (aksiyadorlik va qarz kapitali tavsiflarini o'z ichiga olgan vositalar). I darajali kapitalga kiritilmagan aralash turdagi majburiyatlar, jumladan, imtiyozli aksiyalar agarda ular quyidagi shartlarga javob bersalar, II darajali kapitalga kiritilishi mumkin:

- to'liq to'langan bo'lishi kerak;

- garov bilan ta'minlanmagan;

- bank tugatilganda ularga doir talablar bank depozitorlari talablari qondirilganidan so'ng qondirilishi;

- aksiya egasini tashabbusi bilan va oldindan olingan Markaziy bank ruxsatisiz to'lanishi mumkin emas;

- bankni har qanday zararlarini qoplashi va bankni to'lovga qobiliyatsiz deb e'lon qilish huquqini bermasligi;

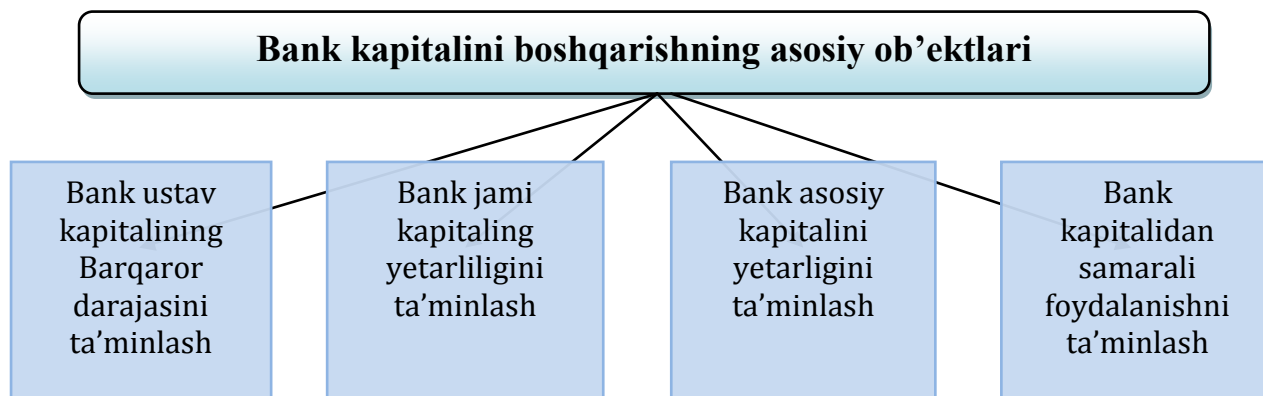
- agar bank oxirgi 3 chorak mobaynida foyda olmagan bo'lsa, emitent xohishiga ko'ra yoki oddiy va imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlar (foizlar) to'lash to'g'risida qaror qabul qilishda ushbu majburiyatlarga doir dividendlar (foizlar)ni to'lash muddati kechiktirilishi mumkinligi.

g) subordinar qarz, bu bankni qarz majburiyatlari shakli bo'lib, bank kapitalini aniqlash maqsadida hisob-kitoblardan so'ng I darajali kapitalni 50 foizidan oshmasligi kerak. II darajali kapitalga kiruvchi subordinar qarz to'lash muddati yetib kelgunga qadar oxirgi 5 yil davomida yiliga 20 foizga kamayib borishi shart. II darajali kapital tarkibiga kiruvchi subordinar qarz quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- garov taʼminotiga ega boʻlmaslik;
- bank tugatilayotganda ushbu majburiyatlar boʻyicha talablar depozitorlar talablari qondirilganidan soʻng amalga oshirilishi;
- boshlangʻich toʻlov muddati 5 yildan ortiq boʻlishi;
- bankni ustav kapitalidagi valyuta qismiga teng boʻlgan valyuta aktivlarini qayta baholanish hisobiga tashkil etilgan devalvatsiya uchun zahiralar.

Oʻzbekiston tijorat banklarini birinchi darajali kapitali tarkibiga xalqaro Bazel andozalaridan farqli oʻlaroq, bankni ustav kapitalidagi valyuta qismiga teng boʻlgan valyuta aktivlarini qayta baholanish hisobiga tashkil etilgan devalvatsiya zahirasi alohida manba sifatida eʼtirof etiladi. Shuningdek, tijorat banklarini joriy yildagi sof foydasi ikkinchi darajali kapitali tarkibiga kiritilgan. Maxsus zahiralar bank balansini kontr-aktiv hisob varaqasida aks ettirilib bank xarajatlari hisobidan shakllantiriladi. Bazel qoʻmitasini andozalariga koʻra aktivlar boʻyicha ehtimoliy yoʻqotishlarni qoplash zahirasini riskka tortilgan jami aktivlar summasini 1,25 foizga teng miqdorini II darajali bank kapitali tarkibiga kiritiladi. Devalvatsiya zahirasi esa, u shubhasiz bankni oʻziga tegishli boʻlgan xorijiy valyutadagi kapital zahira qiymatini oʻsishi natijasida yuzaga keladi, yaʼni devalvatsiya zahirasiga nobarqaror moliyaviy manba sifatida qarash mumkin. Ayni vaqtda, milliy valyutasini kursi nobarqaror boʻlgan mamlakatlarda devalvatsiya zahirasi miqdorida keskin tebranish yuz bermoqda. Bu esa devalvatsiya zahirasini nobarqaror moliyalashtirish manbaiga aylantirmoqda. Shu munosabat bilan taklif qilardikki, xorijiy valyutalar boʻyicha devalvatsiya zahirasini asosiy kapital tarkibidan chiqarib qoʻshimcha kapital tarkibiga kiritish lozim.

Tijorat banklarini kapitalini samarali boshqarishga erishish iqtisodiy islohotlar va bozor munosabatlarini samaradorligini taʼminlashda muhim oʻrin tutadi. Tijorat banklari kapitalini boshqarish koʻpqirrali jarayon boʻlib, ushbu jarayonda asosiy eʼtibor kapitalni tarkibiga qaratiladi. Quyidagi chizmada bank kapitalini boshqarish obyektlaridan kelib chiqib uni bank faoliyatiga taʼsirini koʻrish mumkin.

11.1. 3-rasm. Bank kapitalini boshqarishni asosiy ob'ektlari

Rasmda bank kapitalini boshqarishning obyektiv asoslari keltirilgan. Tijorat banklarini kapitalini barqaror darajasini ta'minlash bank kapitalini boshqarishni asosiy jihatlaridan biri hisoblanadi.

Bunda asosiy e'tiborni tijorat banklari kapitalini shakllantirishni barqaror manbalariga qaratiladi. Tijorat banklari kapitali tarkibida barqaror manbalar sifatida ularni ustav kapitali va o'tgan yillarni taqsimlanmagan foydasini keltirish mumkin. Ustav kapitali banklarni barqaror manbai hisoblangani bois tijorat banklari ham jami kapital tarkibida uning ulushini oshirib borishga e'tibor qaratishi zarur. Tijorat banklari kapitalini boshqarishning yana bir asosiy jihati sifatida ular jami kapitalini yetarliligini ta'minlash masalasi hisoblanadi. Jami kapitalni yetarliligini ta'minlash tijorat banklarini faoliyatini normal ravishda harakat qilishga imkon berish bilan birga, ularni moliyaviy mustahkamligini ta'minlashga ham xizmat qiladi.

Banklar asosiy kapitali yetarliligini ta'minlash bank kapitalini boshqarishni muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Uning asosiy ko'rsatkichlaridan biri bank faoliyatini samaradorlik darajasini past yoki yuqori ekanligi bilan izohlanadi.

Tijorat banklari kapitalidan foydalanish samaradorligiga ta'sir qiluvchi omil guruhiga asosan quyidagi omillar kiradi:

a) Bank kapitalini daromadlik koeffitsiyentini o'zgarishi. Bank kapitalini daromadlik darajasini aniqlash bank kapitalidan foydalanish samaradorligini belgilovchi bilvosita ko'rsatkich hisoblanadi. Chunki, birinchidan, bank kapitali hisobidan aynan qaysi aktiv operatsiya moliyalashtirilayotganligini bilishni iloji

yoʻq; ikkinchidan, bank kapitali bankni jami resurslariga nisbatan kichik salmoqni egallaydi.

Daromadlik koeffitsiyentini pasayishi kapitaldan samarali foydalanish darajasini pasayayotganligidan dalolat beradi.

b) Bank ustav kapitalini jami kapital hajmidagi salmogʻini oʻzgarishi.

Bunda koʻzda tutilmagan xarajatlar va zararlarni ustav kapitalidan qoplash imkoniyati nazarda tutiladi. Bankni ustav kapitali oʻziga xos sugʻurta fondi sifatida operatsion faoliyat davomida yuzaga keladigan koʻzda tutilmagan xarajatlar va zararlarni qoplash uchun yetishi kerak.

§ 11.2. Bank kapitali yetarliligi va unga nisbatan oʻrnatilgan meʼyorlar

Regulyativ kapitalni yetarlilik koeffitsiyenti tijorat banklarini toʻlovga qobilligini tavsiflovchi muhim koʻrsatkich hisoblanadi.

Shuningdek, Bazel standartiga koʻra, birinchi darajali kapitalni yetarliligi ham baholanadi va bunda birinchi darajali kapitalni yetarlilik koeffitsiyenti qoʻllaniladi.

Birinchi darajali kapitalni yetarlilik koeffitsiyenti birinchi darajali kapitalni bank aktivlarini riskka tortilgan summasiga boʻlish yoʻli bilan aniqlanadi va uning eng past meʼyoriy darajasi 0,04 yoki 4% qilib belgilangan.

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklari kapitalini yetarliligini baholash boʻyicha uchta metodika mavjud boʻlib, ularni ichida nisbatan mukammali boʻlib, Bazel qoʻmitasi ekspertlari tomonidan ishlab chiqilgan metodika hisoblanadi.

Tijorat banki kapitalini yetarliligini baholash boʻyicha Xalqaro hisob-kitoblar banki tomonidan ishlab chiqilgan metodikada kapitalni yetarliligi regulyativ kapitalni aktivlarni umumiy summasiga boʻlish yoʻli bilan aniqlanadi. Ushbu koeffitsiyentni eng past normativ darajasi 8% qilib belgilangan.

AQSh Federal zahira tizimi tomonidan ishlab chiqilgan metodika boʻyicha, tijorat banki kapitalini yetarliligi kapitalni depozitlarni umumiy summasiga boʻlish yoʻli bilan aniqlanadi. Ushbu koeffitsiyentni eng past normativ darajasi 10% qilib belgilangan.

O‘zbekiston banklarining I darajali kapitali regulyativ kapitalni 75 foizdan kam bo‘lmasligi kerak.

II darajali kapital miqdori I darajali kapital miqdorini uchdan bir qismidan oshib ketsa, oshgan summa regulyativ kapital tarkibiga kiritilmaydi.

I darajali kapital I darajali asosiy kapital va I darajali qo‘shimcha kapitaldan iborat.

I darajali asosiy kapital bank regulyativ kapitalini 60 foizdan kam bo‘lmasligi kerak.

Subordinar qarzlari I darajali kapitalni uchdan bir qismidan oshmasligi kerak.

II darajali kapital tarkibiga kiruvchi subordinar qarz oxirgi 5 yil davomida yiliga 20% kamayib borishi shart.

11.2. 1-jadval

Bazel-I standartida ko‘zda tutilgan kapitalni yetarliligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar va ularning me‘yoriy darajalari

№	Ko‘rsatkichlar	Me‘yoriy darajasi
1	Regulyativ kapitalni yetarlilik koeffitsiyenti	0,08
2	Birinchi darajali kapitalni yetarlilik koeffitsiyenti	0,04

11.2.1-jadval ma‘lumotlaridan ko‘rish mumkinki, Bazel-I standartida tijorat banklarini birinchi darajali kapitali miqdorini regulyativ kapitalni yarmidan kam bo‘lmasligi belgilangan.

11.2. 2-jadval

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarini kapitallashish darajasini tavsiflovchi ko‘rsatkichlarni holati²⁸

Ko‘rsatkichlar	2013y.	2014y.	2015y.	2016y.	2017y.	2018y.
Banklar regulyativ kapitali miqdori, trln. so‘m	6,5	6,9	7,8	9,4	20,0	24,2
Tijorat banklari regulyativ kapitalini yetarlilik darajasi, %	24,3	23,8	23,6	23,8	18,8	15,6

11.2.2-jadvalda keltirilgan ma‘lumotlardan ko‘rinadiki, 2013-2018 yillarda respublikamiz tijorat banklarini regulyativ kapitali miqdori o‘shish tendensiyasiga ega bo‘lgan. Buning ustiga, mazkur davr mobaynida tijorat banklari regulyativ

²⁸ ЎР МБ расмий сайти маълумотлари асосида

kapitalini yetarlilik darajasi Bazel standarti talablaridan qariyb 3 barobar yuqori bo'lgan. Mazkur holatlar tijorat banklarini kapitallashish darajasini oshirish nuqtayi-nazaridan ijobiy hisoblanadi.

2013-2018-yillarda O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarini umumiy kapitali miqdori o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan. Bu esa, banklarni to'lovga qobilligini ta'minlash nuqtayi-nazaridan ijobiy holat hisoblanadi.

§ 11.3. Bank kapitalini oshirishning asosiy manbalari. Tijorat banklari kapitallashuv darajasini oshirish bo'yicha xalqaro talab va standartlar (Bazel III) hamda ulardan O'zbekiston bank amaliyotida foydalanish imkoniyatlari

2010-yil sentabr oyida Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi bank kapitali va likvidligini yangi standartlari to'liq ishlab chiqilganligini e'lon qildi hamda noyabr oyida ushbu yangi standartlar katta yigirmalik davlatlari rahbarlarini Seul Sammitida tasdiqlandi. Bazel-III deya nomlanayotgan ushbu yangi standartlar banklar kapitali yetarliliga minimal talablarni tobora va bosqichma-bosqich kuchaytirishni nazarda tutadi. Ushbu yangi standartlarga katta yigirmalik davlatlarida 2013-yildan boshlab o'tilishi hamda 2019-yilga kelib ushbu davlatlarda banklar o'z kapitallarini Bazel-III talablariga to'liq moslashtirishlari kutilmoqda. Bazel-III talablari o'zi nimalardan iborat, degan savol yuzaga kelishi aniq. Ushbu savolga batafsilrok to'xtalib o'tsak. Bazel-III da bank kapitaliga oid qator yangi tushunchalar, jumladan «Bufer kapitali» deb umumiy nom olgan ikkita: konservasion hamda kontrsiklik bufer kapitali tushunchalari kiritilmoqda. Konservasion kapital iqtisodiy, moliyaviy inqirozlar davrida banklar zararlarini qoplash uchun o'ziga yarasha qalqon sifatida xizmat qilishi kutilmoqda.

Kontrsiklik kapital har bir mamlakat shart-sharoitidan kelib chiqqan holda, 0-2,5 foiz doirasida belgilanadi. Yana bir yangi tushuncha — bu tizim uchun muhim banklar kapitaliga qo'shimcha talablardir. Tizim uchun muhim banklar deganda hajmi, murakkabligi hamda tuzilmaviy o'zaro bog'langanligi sababli

ularni tanazzulga uchrashi butun moliya tizimi inqiroziga hamda iqtisodiy faollik falajiga sabab bo'ladigan banklar tushuniladi. Bazel-III da bunday banklar kapitaliga nisbatan qo'shimcha talablar ishlab chiqilishi lozimligi to'g'risida umumiy kelishuvga kelingan.

Demak, Bazel-III ga ko'ra, banklar regulyativ kapitali ko'rsatkichi birinchi darajali bank kapitali, konservasion bufer kapitali, kontrsiklik bufer kapitali hamda tizim uchun muhim banklar kapitaliga qo'shimcha talablar yig'indisidan iborat bo'ladi. Tijorat banklarida risk boshqaruvini takomillashtirish lozim. Xalqaro amaliyotda bank menejmentini markaziy bo'g'ini risk boshqaruvi ekanligi allaqachon isbotlangan. Bazel-I, Bazel-II va Bazel-III, standartlarini asl mohiyati ham risk va kapital o'rtasidagi bog'liqlikda namoyon bo'ladi. Bazel-III kelishuvini bosh maqsadi –bank ishida risk boshqaruvi sifatini oshirish hisoblanadi.

Bazel-III tavsiyalarini qo'llashdan ko'zlanayotgan asosiy maqsadlar:

▶ bank sektorini moliyaviy-iqtisodiy tanglikdan kelib chiqadigan inqirozlarga qarshi tura olish imkoniyatini oshirish;

▶ risk-menejment va boshqaruv sifatini oshirish;

▶ banklar faoliyati, kapital bazasi shaffofligini (transparentligi) kuchaytirish.

Bazel-III negizidagi asosiy yangi talablar:

▶ kapital yetarliligiga nisbatan yangi talablar (oddiy aksiyalar va taqsimlanmagan foydaga ustuvorlik berish, qo'shimcha maxsus zahira kapitalini shakllantirish);

▶ 2 ta likvidlilik koeffitsiyentiga (liquidity coverage ratio, net table funding ratio) nisbatan me'yoriy talablarni joriy etish;

▶ leveraj koeffitsiyentini joriy qilish (Bunda koeffitsiyentni o'rtacha choraklik darajasi hisoblanadi va dastlabki bosqichda uning me'yoriy darajasi 3 foiz etib belgilanadi).

Tijorat banklari kapitalini oshirish manbalari

a) Tijorat banklari oddiy va imtiyozli aksiyalari bozor bahosining o'zgarish omili.

Tijorat banklari oddiy va imtiyozli aksiyalari bozor bahosini o'sishi ularni sotish jarayonini tezlashtiradi va sotilish koeffitsiyentini yuqori darajasiga erishish imkoniyatini beradi. Buning natijasida, ustav kapitalini haqiqatda to'langan qismi oshadi. Aksincha, bank oddiy va imtiyozli aksiyalari bozor bahosini pasayishi ularni sotishdan olinadigan tushumlari miqdoriga va emissiyaviy daromadlari hajmiga salbiy ta'sir qiladi.

Shunisi xarakterliki, ko'pchilik rivojlanayotgan davlatlarda moliya bozori rivojlanmaganligi oqibatida oddiy va imtiyozli aksiyalar bozor bahosini aniqlash imkoniyati mavjud emas. Buning ustiga, banklarni moliyaviy barqarorligi va to'lovga qobilligi to'g'risida ishonchli ma'lumotlar mavjud emasligi investorlarda qimmatli qog'ozlarni sotib olishga bo'lgan ishonchning pasayishiga sabab bo'ladi.

Rivojlanayotgan davlatlarda inflyatsiya darajasining yuqori ekanligi bank aksiyalari bozor bahosiga salbiy ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Inflyatsiyani yuqori darajasi investorlar tomonidan bank aksiyalarini sotib olishga qilingan qo'yilmalar va ulardan olinadigan daromadlarni real qiymatini pasayishiga olib keladi. Aksiyalar bozor bahosini o'zgarishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillardan yana biri milliy valyuta kursini xorijiy valyutaga nisbatan sezilarli darajada tebranishidir.

b) Aksiyadorlarni ustav kapitalini shakllantirish bo'yicha majburiyatlarini o'z vaqtida bajarish omili.

Bizga ma'lumki, asiyadorlik tijorat banklari ustav kapitali ikki qismdan iborat bo'ladi: 1) ustav kapitalini e'lon qilingan qismi; 2) ustav kapitalining haqiqatda to'langan qismi.

Aksiyadorlarni ma'lum qismi ayrim hollarda o'zlari ustav kapitalini shakllantirish yuzasidan olgan majburiyatlarini bajarishdan bosh tortadi yoki bajarish muddatini juda cho'zib yuboradilar. Buning natijasida ustav kapitalini shakllanishiga nisbatan salbiy ta'sir yuzaga keladi. Bu, o'z navbatida, uni boshqarish jarayonini samaradorligini pasaytiradi.

v) Bank aktivlari riskka tortilgan miqdorini o'zgarish omili.

Bu omilni muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega ekanligini shundan ham bilsa bo'ladiki, xalqaro Bazel andozalari bo'yicha jami kapitalni ham, asosiy kapitalni ham yetarlilik darajasi aktivlar riskka tortilgan miqdoriga nisbatan belgilangan.

Mazkur andozalarni amaliyotga joriy qilingunga qadar tijorat banklari to'lovga qobilligini asosiy ko'rsatkichi sifatida ular mijozlar oldidagi majburiyatlarini bajara olish imkoniyati e'tiborga olinar edi. Unga muvofiq, bank mijozni, asosan muddatsiz depozitlari bo'yicha qo'ygan talablarini shu zahoti bajara olish imkoniyatiga ega bo'lishi zarur edi. Albatta, ushbu ko'rsatkich hozirgi kunda ham o'zining dolzarbligini saqlab turibdi, lekin banklar iqtisodiy jihatdan inqirozga tushib qolishini asosiy omillari sifatida ularni aktiv operatsiyalari tarkibida riskka tortilgan aktivlari darajasini holatiga qarab aniqlanishi muhim ko'rsatkich bo'lib qoldi.

Mulohaza o'rnida ta'kidlash lozimki, xalqaro bank amaliyotida tijorat banklari iqtisodiy jihatdan bankrotlikka uchramasliklari uchun qancha miqdorda kapital mablag'i zarur bo'ladi, degan savolga aniq javob mavjud emas. Chunki, katta miqdorda kapitalga ega bo'lgan Yaponiya, G'arbiy Yevropa mamlakatlarda ko'zga ko'ringan banklar iqtisodiy jihatdan tanazzulga yuz tutganligi tarixdan ma'lum. Demak, Bazel andozalariga ko'ra bank kapitalini yetarliligi tijorat banklari riskka tortilgan aktivlarini sifatiga bog'liqligi mantiqan to'g'ri. Ya'ni, riskka tortilgan aktivlarni sifati qanchalik yomon bo'lsa, bank kapitalini miqdori ham shunga nisbatan yuqori bo'lishi va tegishli zahiralarini yaratish lozim, va aksincha.

g) Bank kapitali yetarliligi sharoitida uning likvidliligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan likvidli aktivlar mavjudligi omili.

Ushbu omilning ahamiyati shundaki, ayrim tijorat banklari yuqori foyda olish maqsadida resurslarni, shu jumladan, kapitalni asosiy qismini yuqori riskli aktiv operatsiyalarga yo'naltiradilar. Bunday sharoitda banklar likvidliligi xavf ostida qoladi. Shuning uchun, bank aktivlari tarkibida uning likvidliligini

ta'minlash maqsadida ma'lum miqdordagi likvidli aktivlarni saqlab turish maqsadga muvofiqdir. Xalqaro Bazel qo'mitasini kapital yetarliligiga qo'yilgan yangi talablarini jadvalda ko'rishimiz mumkin:

Bank kapitali yetarliligi bo'yicha Bazel-III talablarini joriy etish muddatlari
(Tegishli moliyaviy yilning 1 yanvar holatiga)

11.3.1-jadval

Ko'rsatkich nomi	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Bazaviy I darajali kapital (Oddiy aksiyalar+taqsimlanmagan foyda)	3,5%	4,0%	4,5%	4,5%	4,5%	4,5%	4,5%
Maxsus zahira kapitali				0,625%	1,25%	1,875%	2,50
Bazaviy I darajali kapitalga minimal talab(maxsus zahira kapitali)	3,5%	4,0%	4,5%	5,125%	5,75%	6,375%	7,0%
I darajali kapitalga minimal talab	4,5%	5,5%	6,0%	6,0%	6,0%	6,0%	6,0%
Umumiy kapitalga minimal talab	8,0%	8,0%	8,0%	8,0%	8,0%	8,0%	8,0%
Umumiy kapitalga minimal talab+maxsus zahira kapitali	8,0%	8,0%	8,0%	8,625%	9,25%	9,875%	10,5%

Jadvaldan ma'lum bo'ladiki I darajali kapitalga minimal talab amaldagi 4 %dan 2013-yil 1-yanvarga kelib 4,5 foizga, 2019-yil 1-yanvarga kelib esa 6% ga yetadi. Bazaviy I darajali kapital esa (oddiy aksiyalar + taqsimlanmagan foyda)ga nisbatan talab 2013-yildan boshlab 3,5%, 2015-yildan buyon esa 4,5% darajasida belgilanadi. Favqulodda holatlar uchun maxsus zahira kapitali (Capital Conservation Buffer) shakllantirilib, uning me'yoriy darajasi 2019 yilga kelib 2,5% etib belgilangan. Kontrsiklik zahira kapitali (Countercyclical Capital Buffer) milliy sharoitlardan kelib chiqqan holda bosqichma-bosqich 2019-yilga kelib bazaviy I darajali kapitalning 2,5 %i miqdorida belgilanadi. Bundan tashqari Bazel-IIIga muvofiq, banklarga kapitalni 15 foizdan oshmaydigan miqdorda konsolidasiyalashmagan moliyaviy muassasalarni oddiy aksiyalariga investitsiyalar qilishga ruxsat beriladi. Investitsiyalarni yuqoridagi 15 foizdan ortiq qismi 2018-yilning 1-yanvaridan boshlab kapital tarkibidan 100 foiz

chegirib tashlanadi. Bazel-III da bank likvidligiga nisbatan ham yangi talablarni belgilaydi:

1. Joriy likvidlilik qoplash koeffitsiyenti (Liquidity Coverage Ratio (LCR))– 2016-yil 1-yanvardan boshlab **LCR= (yuqori sifatli aktivlar)/(30 kun mobaynida sof pul chiqimlari) ≥ 100%**

2. Sof barqaror manbalar koeffitsiyenti (The Net Stable Funding Ratio (NSFR))– 2018-yil 1-yanvardan boshlab **NSFR= (Mavjud barqaror manbalar)/(talab qilingan barqaror manbalarni foydalanilishi) ≥ 100%**

Yuqoridagi yangi talablar bank tizimida joriy etishda quyidagi muammolar yuzaga kelishi mumkin:

▶ Oddiy aksiyalar salmog‘ini oshirish uchun qo‘shimcha aksiyalarni muomalaga chiqarish va investorlarni jalb etish, aksiyalar taklifini ortishi hisobiga aksiya bahosini pasayishi;

▶ Taqsimlanmagan foyda salmog‘ini oshirish borasida aksiyadorlar o‘rtasida manfaatlar kelishmovchiligini yuzaga kelishi;

▶ Iqtisodiy resessiya sharoitida sof foydani oshirish imkoniyatining cheklanishi;

▶ Yangi likvidlilik talabini joriy etish hisobiga daromadlilikni pasayishi;

▶ Banklarning kreditlash ko‘lamini qisqarishi va h.k.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 26-noyabrdagi “2011-2015-yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishishning ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida”gi PQ-1438-sonli qaroriga muvofiq, tijorat banklarining kapitallashuv darajasi, barqarorligi va likvidlilikini oshirish ustuvor yo‘nalishlardan biri etib belgilandi. Birgina tijorat banklari kapitallashuv darajasini oshirish bo‘yicha quyidagi choralar ma‘qullandi:

-2011-2015-yillar mobaynida tijorat banklarining yalpi kapitalini

qo‘shimcha aksiyalar chiqarish hisobidan o‘rtacha 2,1 marta ko‘paytirish;

- bank tizimi ustav kapitali tarkibida nodavlat sektori ulushini yanada oshirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqish va amalga oshirish;

-bank nazorati tizimiga, kapital yetarliligiga bo‘lgan talablarni takomillashtirishni, kutilayotgan yo‘qotishlar modeli asosida ehtimoliy yo‘qotishlarga zahiralarni shakllantirishni ko‘zda tutuvchi Bazel qo‘mitasining yangi tavsiyalarini tadbiriq etish;

-xalqaro bank amaliyotiga muvofiq operatsion xarajatlarini qoplashni va banklar tuzilmalarini ratsional foydaliligini ta‘minlashni hisobga olgan holda respublika tijorat banklarining tarif siyosatini takomillashtirish;

-banklar kapitali, aktivlari, boshqaruvi, daromadlari, majburiyatlarini sifati va darajasini xolis baholanishini ta‘minlovchi CAMEL(S) tizimini yangi talqinini tatbiq qilishni ko‘zda tutgan holda tijorat banklarining moliyaviy holatini baholash tizimini yanada takomillashtirish;

-har chorakda bank Kengashi yig‘ilishlarida bank boshqaruvi raisi va a‘zolari, ichki audit bo‘limi rahbarlarini bank aktivlari, kredit va investitsiya portfelli holati, bank kapitalini o‘shirishni ta‘minlash, daromadlilik va likvidlilik ko‘rsatkichlari, shuningdek bank tizimi oldiga qo‘yilgan boshqa ustuvor vazifalarning ijrosi to‘g‘risidagi masalalar bo‘yicha hisobotlarini ko‘rib chiqish.

Bank nazorati bo‘yicha Bazel qo‘mitasining yangi tavsiyalariga muvofiq tijorat banklarini kapital yetarliligiga nisbatan talablarni oshirish, tijorat banklari tarkibida ularni inqiroz holatlari ta‘siriga barqarorligini ta‘minlaydigan barqarorlashtirish zahiralarni yaratish maqsadida Markaziy bank tomonidan Jahon banki va Xalqaro valyuta jamg‘armasini xalqaro ekspertlari bilan birgalikda bank nazoratiga oid me‘yoriy hujjatlarni xalqaro standartlar asosida takomillashtirish ishlari olib borildi. Natijada 2012-yil 29-dekabrda “Tijorat banklari kapitalini yetarliligiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risida”gi Nizomga tegishli o‘zgartirish va

qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risidagi Markaziy Bank Boshqaruvining 36/2-sonli qarori qabul qilindi. Mazkur Nizomga bank nazorati bo‘yicha Bazel qo‘mitasini yangi tavsiyalari asosida tegishli o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritilgan bo‘lib, ular bosqichma-bosqich amal qila boshladi.

2008-yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi Bazel qo‘mitasini banklarni kapitaliga nisbatan belgilangan talablarni keskin kuchaytirishga majbur qildi. Natijada Bazel-III deb nomlanuvchi yangi Bitim yuzaga keldi va uning asosiy jihatlari 2010-yilning 12-sentabridan kuchga kirdi.

Ushbu yangi Bitim Bazel-II ni bekor qilmaydi, balki uni to‘ldiradi.

Bazel-III ning asosiy talablari:

1. Qo‘mitaning yangi talablarini bajara olmagan tijorat banklari bonus to‘lovlari va dividendlar miqdorini kamaytirishga majbur bo‘ladilar.

2. Aksiyadorlik kapitali miqdoriga nisbatan belgilangan talablar oshirildi.

Agar mazkur talab bundan oldin aktivlarning riskka tortilgan summasini soliq to‘langunga qadar bo‘lgan miqdorini 2 foizini tashkil etgan bo‘lsa, endi ushbu ko‘rsatkich mazkur summaning soliq to‘langandan keyingi miqdorini 4,5 % darajasida belgilandi.

3. Birinchi darajali kapitalning yetarliligiga nisbatan belgilangan minimal talab oshirildi.

Ushbu talab 2013-yildan 2015-yilgacha bo‘lgan davrda amaldagi 4 foizdan 6 foizga oshiriladi.

4. Kapitalning himoyaviy «konservatsiya «buferi» joriy etiladi.

Kapitalning himoyaviy «konservatsiya «buferi» birinchi darajali kapitalni 2,5 foizi hajmida tashkil etiladigan qo‘shimcha zahiradan iboratdir. Shunday qilib, birinchi darajali kapitalga nisbatan belgilangan umumiy talab darajasi 7 foizni tashkil etadi (2,5% + 4,5 %).

5. Kontrsiklik bufer joriy etiladi.

Kontrsiklik bufer bank o‘z kapitalini 0 %dan 2,5 foizigacha xajmda tashkil etiladi va kreditlash hajmining keskin oshishiga to‘sqinlik qiladi.

6. Tijorat banklarining o‘z kapitali va jalb etilgan kapitali o‘rtasidagi nisbat.

Ushbu nisbat risksiz miqdorni aniqlash maqsadida qo'llaniladi. Risksiz miqdor sifatida birinchi darajali kapitalni 3% darajasi olinadi. Mazkur ko'rsatkich 2013-2017-yillarda joriy qilindi va tegishli tuzatishlardan so'ng direktiv ahamiyat kasb etadi.

7. 2016 yildan boshlab likvidlilikni qoplash ko'rsatkichi – Liquidity Coverage Ratio (LCR) joriy etiladi.

LCR 30 kunlik muddatda kapital chiqimini yuqori likvidli aktivlar zahirasi bilan qoplanishini ko'rsatadi.

Banklarda moliyalashtirishning yetarliligini nazorat qilish maqsadida The Net Stable Funding Ratio (NSFR) ko'rsatkichini 2018-yildan boshlab joriy etish ko'zda tutilgan. Ushbu ko'rsatkich mavjud va talab qilinadigan moliyalashtirish hajmi o'rtasidagi nisbat shaklida aniqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 26-noyabrdagi PQ-1438-sonli "2011-2015-yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko'rsatkichlariga erishishni ustuvor yo'nalishlari to'g'risida"gi va 2015-yil 6-maydagi PQ-2344-sonli "Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularni resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorlarida Bazel qo'mitasining bank nazorati bo'yicha yangi talablarini mamlakat bank amaliyotiga joriy etish bo'yicha aniq vazifalar qo'yildi. Ushbu vazifalarni bajarish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2015-yil 22-iyuldagi 19/14-sonli (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015-yil 13-avgustda 2709-sonli raqam bilan ro'yxatga olingan) "Tijorat banklarini likvidlilikini boshqarishga qo'yiladigan talablar to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida"gi hamda Markaziy bankni 2015-yil 13-iyundagi 14/3-sonli (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015-yil 6-iyuldagi 2693-sonli raqam bilan ro'yxatga olingan) "Tijorat banklari kapitalini monandligiga qo'yiladigan talablar to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida"gi yo'riqnomalari qabul qilindi.

Ushbu yo'riqnomalarda Bazel qo'mitasining bir qator yangi talablari, shu jumladan, banklarni likvidlilik va barqaror moliyalashtirish manbalari, kapitalini

yetarlilikiga qo'yiladigan talablarni bosqichma-bosqich oshirib borish bo'yicha talablari o'z aksini topdi.

Likvidlilikni qoplash me'yori koeffisienti quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$\text{LQMK} = \text{YuLA} : 30 \text{ k.JSCh} \quad (1)$$

bu yerda:

YuLA – yuqori likvidli aktivlar;

30 k. JSCh – keyingi 30 kun ichidagi jami sof chiqim.

Likvidlilikni qoplash me'yori koeffitsiyentini eng past me'yoriy darajasi quyidagicha belglangan:

* 2016-yil 1-yanvardan boshlab – 80%

* 2017-yil 1-yanvardan boshlab - 90%

* 2018-yildan 1-yanvardan boshlab – 100%.

Yuqori likvidli aktivlar tarkibi quyidagilardan iborat:

* sof quyma oltin;

* bankning Markaziy bankdagi “Nostro” vakillik hisobraqamidagi pul mablag'lari (10301);

* 7 kungacha muddatdagi banklararo kreditlar va depozitlar;

* “Standart & Poors”, “Fitch Retings” va “Moods” xalqaro reyting agentliklarini eng yuqori baholari berilgan, rivojlangan fond birjalari ro'yxatiga kiritilgan, risk darajasi past bo'lgan mamlakatlarning transmilliy kompaniyalarini qimmatli qog'ozlari;

* bankni boshqa banklarda ochilgan “Nostro” vakillik hisobraqamlaridagi pul mablag'lari (10501);

* risk darajasi past bo'lgan mamlakatlardagi banklarga aktivlarni joylashtirilib, ta'minot sifatida qo'yilmagan likvidli aktivlar.

Sof barqaror moliyalashtirish me'yori koeffitsiyenti (SBMMK) quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$\text{SBMMK} = \text{BMMS} : \text{BMZS} \quad (2)$$

Bu yerda:

BMMS – barqaror moliyalashtirishning mavjud summasi;

BMZS – barqaror moliyalashtirishning zarur summasi.

Barqaror moliyalashtirishning mavjud summasiga quyidagilar kiradi:

* bankning regulyativ kapitali;

* qaytarish muddati 1 yil va undan ortiq bo‘lgan bank majburiyatlari;

* qaytarish muddati belgilanmagan boshqa depozitlar va qarz mablag‘lari summasining 30 foizi;

* qaytarish muddati 1 yildan kam bo‘lgan boshqa depozitlar va qarz mablag‘lari summasining 30 foizi.

Barqaror moliyalashtirishning zarur summasiga quyidagilar kiradi:

* qaytarilishiga 1 yil va undan ortiq muddat qolgan bank aktivlari, shu jumladan, muammoli kreditlar va nomoliyaviy aktivlar (yer uchastkalari, binolar, mebel, kompyuterlar va avtomashinalar);

* sud jarayonida bo‘lgan yoki belgilangan tartibda undirilmagan aktivlar;

* qaytarish muddati 1 yildan kam bo‘lgan boshqa aktivlar summasini 30 foizi, muddatsiz likvidli aktivlar bundan mustasno;

* balansdan tashqari moddalardagi majburiyatlarni 15 foizi.

Sof barqaror moliyalashtirish me‘yori koeffitsiyenti 2018-yilning 1-yanvaridan boshlab joriy etiladi va uning eng past me‘yoriy darajasi 100% qilib belgilangan.

§ 11.4. Tijorat banklari kapitalini boshqarishning asosiy yo‘nalishlari va usullari

Bank kapitali tijorat banki faoliyatida vujudga keladigan iqtisodiy tanglik hamda ziddiyatli vaziyatlar sharoitida xavfsiz “moliyaviy yostiq” vazifasini bajarishi bilan birga, bank kutilmaganda moliyaviy qiyinchilik va yo‘qotishlarga duch kelganda unga to‘lovga qobiliyati darajasini saqlab qolish va faoliyatini davom ettirish imkoniyatini beradigan moliyaviy manba hisoblanadi. Xalqaro va mahalliy bank amaliyotida bank kapitali yetarliligi uning riskka tortilgan aktivlariga nisbatan aniqlanadi. Bank kapitalining hajmi riskka tortilgan aktivlarga nisbatan judayam past bo‘lishi uni inqiroz holatiga tushib, turli xizmatlarni

ko'rsatish va hisob-kitoblarni amalga oshirilmay qolishiga olib kelishi mumkin. Ikkinchi jihatdan bank kapitalining hajmi haddan ziyod ortishi bank leverejini²⁹ boshqarishda turli salbiy holatlarni vujudga kelishi va daromad darajasini pasayishiga olib keladi.

Odatda, tijorat banklari leverej darajasi yuqori bo'lishini, ya'ni bank kapitaliga nisbatan riskka tortilgan aktivlar hajmining oshib ketishiga yo'l qo'yadi, biroq nazorat organlari esa moliya bozorlari va bank tizimi barqarorligini oshirish nuqtayi nazaridan leverej darajasini pasaytirishga intiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar kabi tijorat banklari faoliyati samaradorligi va to'lov qobiliyati mustahkamligini ta'minlashda ularning kapitali barqarorligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Barqarorlik – tashqi va ichki ta'sirlarning mavjudligi sharoitida subyektning faoliyat yuritish qobiliyatini saqlab qolishini anglatadi. Turli mulk shaklida xo'jalik yurituvchi subyektlar barqarorlik holatida o'z faoliyatini davom ettirishi va majburiyatlarini bajarishi mumkin, aks holda, unga tazyiq soladigan moliyaviy inqiroz va moliyaviy salbiy holatlardan chiqolmasligi natijasida faoliyatini to'xtatishga majbur bo'ladi.

Xalqaro va mahalliy bank amaliyotida tijorat banklari kapitali barqarorligiga alohida e'tibor qaratishadi. Ta'kidlash joizki, tijorat banklari kapitali barqarorligiga qator omillar ta'sir qiladi. Ushbu omillarni tashqi va ichki omillarga guruhlagan holda o'rganish maqsadga muvofiq.

Tijorat banklari kapitali barqarorligini ta'minlashning **tashqi omillari** quyidagilardan iborat.

I. *Xalqaro va mahalliy fond bozorlarida qimmatli qog'ozlar bahosi indekslarining o'zgarishi.* Tijorat banklari kapitali ustav fondi asosan ular tomonidan chiqarilgan aksiyalar hisobidan shakllantiriladi. Bank aksiyalari oddiy

²⁹ Xalqaro ekspert va mutaxassislarning fikriga kўra, leverej жалб қилинган молиявий ресурслар хажмини ўз капиталига нисбати сифатида қаралади. Номолиявий корхоналарда леверж 1:1 ва 3:1 паст даражадаги нисбатда бўлиб, бу уларнинг молиявий жиҳатдан барқарорлигини англатади. Банкларда ушбу кўрсаткич, яъни капиталнинг етарлилик даражаси рискка тортилган активларга нисбатан 8% ёки 12,5:1 юқори даражадаги нисбатда бўлади, бу банк муассасаларининг номолиявий ташкилотларга нисбатан юқори левержга эга эканлигини англатади.

va imtiyozli aksiyalardan tashkil topgan bo'lib, bu haqda oldingi paragrafda atroflicha mushohada yuritgan edik. Tijorat banklari aksiyalarining oldi-sotdisiga mamlakatda qimmatli qog'ozlar bozorining holati bevosita ta'sir qiladi. Ayniqsa, ikkilamchi qimmatli qog'ozlarning rivojlanganligi tijorat banklari aksiyalarini oldi-sotdi hajmiga sezilarli ta'sir o'tkazish orqali ularning asosiy kapitali tarkibidagi emission daromadlarning vujudga kelishiga olib keladi.

Tijorat banklari kapitali tarkibida emission daromadning vujudga kelishi ularning aksiyalari bahosining ortib borayotganligidan dalolat beradi. Shu bilan birga, xalqaro fond bozorlarida aksiyalar bahosining tushib ketishi banklar kapitali barqarorligiga to'g'ridan to'g'ri salbiy ta'sir qilib, ularni inqiroz holatiga olib kelishi mumkin. Buni dunyoda keyingi 200 yil davomida ro'y bergan 20 dan ortiq jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozlari, shuningdek AQSHda 2008-yilda yuz bergan jahon moliyaviy inqirozlari ham tasdiqlab turibdi.

II. *Xalqaro to'lov vositasi vazifasini bajarayotgan valyutalar kursining barqarorligi va mustahkamligi.* Ma'lumki, o'tish davrini boshidan kechirayotgan mamlakatlarning ko'pchiligida, shuningdek, respublikamizda ham tijorat banklari minimal kapitaliga qo'yilgan talablar AQSH dollari yoki yevroda o'rnatiladi. Buning asosiy sababi, ushbu valyutalarning to'lov qobiliyati boshqa valyutalarga nisbatan mustahkam bo'lib, ularning kursi sezilarli ravishda tebranib turmaydi. Shu bois ham tijorat banklari ustav kapitali minimal darajasiga qo'yilgan talabning ushbu valyutalarda belgilanishi milliy valyutalar kursining mazkur valyutalarga nisbatan tushib ketgan holatida ham bank ta'sischilarini tegishli miqdordagi moliyaviy mablag'ni jamg'arish zaruriyatidan ozod etilmaydi yoki boshqacha talqin qiladigan bo'lsak milliy valyutaning inflyatsiyaga uchrashi ta'sischilarga bank ochishda hech qanday yengillik tug'dirmaydi.

Biroq shuni ta'kidlash joizki, keyingi paytlarda xalqaro moliya tashkilotlarining o'zaro yaqinlashuvi va ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning chuqurlashuvi jahon zahira va to'lov vositasi vazifasini bajarayotgan valyutalar kursining sezilarli ravishda tebranishiga sabab bo'lmoqda. Masalan, 2008-yil iyulda AQSH dollari kursi dunyodagi yetakchi valyutalariga nisbatan juda past

darajaga tushib ketdi. Jumladan, AQSH dollari yevroga 35-50 sentga va Britaniya funtiga 20-30 sentga (1981-yil iyunidan buyon eng past daraja) pasaydi, shuningdek, Yangi Zelandiya dollariga 79,41 sentgacha pasaydi (bu 1985-yil mart oyidan buyon eng past daraja), Kanada dollariga nisbatan 96 sentga pasayishi keyingi 30 yil ichidagi eng yuqori pasayish hisoblandi.

Buning asosiy sababi, bizning nazarimizda, jahondagi ko'plab mamlakatlarning iqtisodiy salohiyati ortib borishi bilan birga, ularning oltin va valyuta zahiralari tarkibida AQSH dollarining salmog'i ortib borishi bilan izohlanadi. Chunki ushbu mamlakatlar AQSH iqtisodiyotiga to'g'ridan to'g'ri iqtisodiy ta'sir qilish imkoniyatiga ega bo'lib, ayrim hollarda informasion xurujlar ham salbiy ta'sir qilmoqda.

III. *Markaziy bankning pul-kredit siyosati va iqtisodiy me'yorlari.* Markaziy bank pul-kredit siyosati va iqtisodiy me'yorlari orqali tijorat banklari kapitali barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Xususan, Markaziy bank qayta moliyalash stavkasini pasaytirishi natijasida tijorat banklari jalb qilingan resurslari hajmini oshirishi mumkin, bu o'z-o'zidan ularning kredit berish imkoniyatini oshirish bilan birga tijorat banklari riskka tortilgan aktivlariga nisbatan kapitalini ko'paytirishni talab etadi.

IV. *Milliy iqtisodiyot va milliy valyutaning barqarorligi.* Mamlakatda milliy iqtisodiyot va milliy valyutaning barqarorligi tijorat banklari kapitali barqarorligiga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, ta'kidlash joizki, milliy valyuta barqarorligiga milliy iqtisodiyot barqarorligi chambarchas bog'liqdir. Agar milliy iqtisodiyot barqarorligi va raqobatbardoshligi yuqori bo'lmasa, uning tashqi importga bog'liqligining ortishiga olib keladi. Bu, o'z navbatida, milliy valyutaning xarid qobiliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki, mamlakat ehtiyoji uchun zarur bo'lgan tovarlarning asosiy qismi chetdan keltirilishi xorijiy valyutalarni turli yo'llar bilan mamlakatdan chiqib ketishiga olib keladi, bu esa xorijiy valyutalarga ichki talab darajasining oshishiga sabab bo'ladi.

Milliy valyutaning xorijiy valyutalarga bog'liqligining ortib borishi bankdan tashqari aylanmalar hajmining ortishi, milliy valyutaning rasmiy kursi bilan

birgalikda “qora bozor” kursining vujudga kelishi kuzatiladi va ular o‘rtasidagi farq sezilarli darajada o‘shirib boradi, shuningdek, tovar va xizmatlar bahosining naqd pulda va naqdsiz puldagi baholari o‘rtasida farq paydo bo‘ladiki, naqd puldagi baholar naqd pulsizga nisbatan arzon bo‘ladi. Bularning barchasi bevosita va bilvosita tijorat banklari kapitali barqarorligiga ta‘sir ko‘rsatadi;

V. Mamlakat tashqi siyosati va iqtisodiyotni boshqarishning shaffofligi. Ma‘lumki, mamlakat tashqi siyosatining barqarorligi xalqaro moliyaviy aloqalar hamda eksport va import borasidagi munosabatlarning rivojlanishiga bevosita ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Bu, o‘z navbatida, mamlakat to‘lov balansi va milliy valyuta kursiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Milliy valyuta kursining xorijiy valyutalar kursiga nisbatan mustahkamlanishi aksiyador, investor, omonatchi va xo‘jalik yurituvchi subyektlar daromadi barqarorligiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Bularning barchasi mamlakat tijorat banklari kapitali barqarorligida o‘zining aksini topadi.

§ 11.5. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish va rivojlantirishning zamonaviy bosqichida tijorat banklarining kapitallashuv darajasini oshirish bo‘yicha belgilangan vazifalar va chora-tadbirlar

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentini 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi farmoni bilan “2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi” tasdiqlandi.

Harakatlar strategiyasida tijorat banklarini kapitallashish darajasini yanada oshirish vazifasi qo‘yildi.

Ushbu vazifani bajarish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-sentabrdagi PQ-3270-sonli “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi.

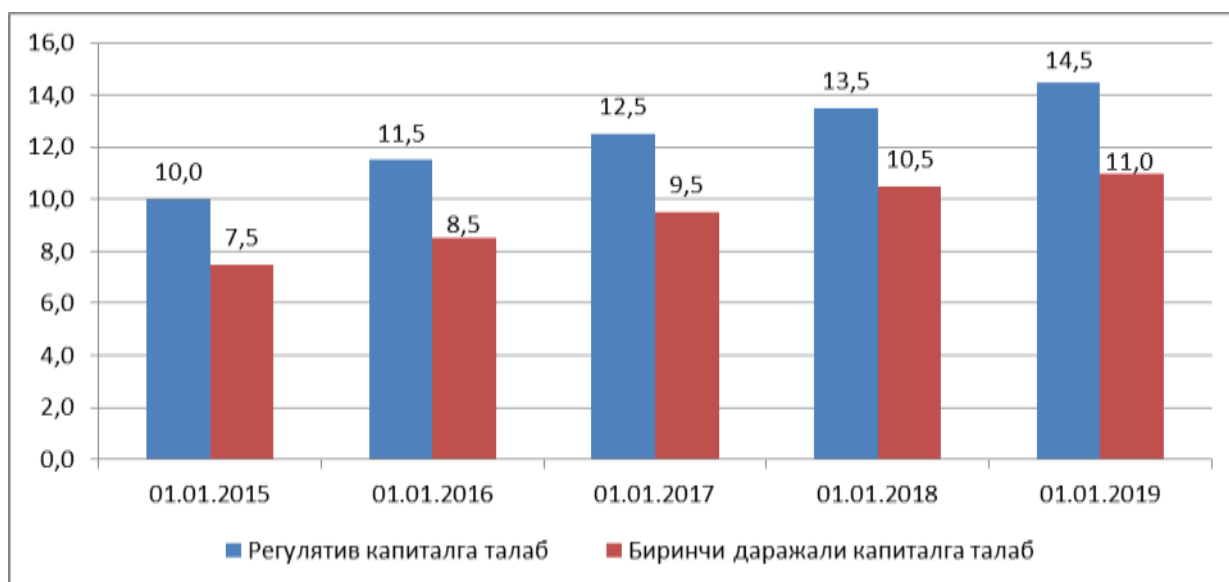
Mazkur Qarorga muvofiq:

*2017-yil 1-oktabrdan boshlab ustav kapitalini eng kam miqdoriga nisbatan talablar quyidagicha belgilandi:

- tijorat banklari uchun – 100 mlrd. so‘m;
- mikro kredit tashkilotlari uchun – 2 mlrd. so‘m;
- lombardlar uchun – 500 mln. so‘m.

* O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Markaziy bankning Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki va Asakabankni valyutada shakllantirilgan ustav kapitalini ushbu xorijiy valyutalarni sotish yo‘li bilan milliy valyutada shakllantirish to‘g‘risidagi taklifi qabul qilindi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankini 2015-yil 13-iyundagi 14/3-sonli (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015-yil 6-iyuldagi 2693-sonli raqam bilan ro‘yxatga olingan) “Tijorat banklari kapitalini monandligiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida”gi yo‘riqnomasi qabul qilindi. Ushbu yo‘riqnomada respublikamiz tijorat banklari regulyativ kapitalini yetarliligiga nisbatan belgilangan minimal talablarni bosqichma-bosqich oshirib borish talabi o‘z aksini topdi (11.5.1-rasm).

11.5. 1-rasm. O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari regulyativ kapitalining yetarliligiga nisbatan belgilangan minimal talablarni bosqichma-bosqich oshirib borish talabi³⁰

³⁰Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқарувининг 2015 йил 13 июндаги 14/3-сонли (Ўзбекистон
149

11.5.1-rasmda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki, O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarini regulyativ kapitaliga va birinchi darajali kapitaliga nisbatan belgilangan minimal talablar 2015-yilni 1-yanvaridan boshlab 2019-yilni 1-yanvariga qadar bo'lgan davrda bosqichma-bosqich oshirib boriladi. Ushbu jarayonda, ayniqsa, birinchi darajali kapitalni yetarliligiga nisbatan belgilangan minimal talab sezilarli darajada oshiriladi.

Qisqacha xulosalar

Bank tizimini barqarorligini, to'lovga qobilligi va ishonchliligini ta'minlashda, bank aktivlarini o'stirishda bank kapitali muhim vosita bo'lib hisoblanadi. Faqatgina yetarlicha miqdorda barqaror kapitalga ega tijorat banklari aktiv operatsiyalarini erkin amalga oshirishlari, talab etilgan darajada likvidlilikni doimo saqlagan holda samarali faoliyat yuritishlari hamda moliya bozorlariga erkin chiqish imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Xalqaro Bazel qo'mitasi tomonidan bank kapitali yetarligigiga doir kelishuv (Bazel I) ishlab chiqildi va unda kapital yetarliligini hisoblash maqsadida regulyativ kapital (umumiy kapital) tushunchasi amaliyotga joriy qilindi. Regulyativ kapital asosiy va qo'shimcha kapitaldan tashkil topib, bank faoliyatini boshqarish va iqtisodiy me'yorlar hisob-kitobini o'tkazish maqsadida hisoblash yo'li bilan aniqlanadigan bank kapitalidir.

Regulyativ kapitalni yetarlilik koeffitsiyenti tijorat banklarini to'lovga qobilligini tavsiflovchi muhim ko'rsatkich hisoblanadi.

Bazel-I, Bazel-II va Bazel-III standartlarini asl mohiyati ham risk va kapital o'rtasidagi bog'liqlikda namoyon bo'ladi. Bazel-III kelishuvini bosh maqsadi –bank ishida risk boshqaruvi sifatini oshirish hisoblanadi.

Bazel-III ga ko'ra, banklar regulyativ kapitali ko'rsatkichi birinchi darajali bank kapitali, konservasion bufer kapitali, kontrsiklik bufer kapitali hamda tizim

Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2015 йил 6 июлда 2693-рақам билан рўйхатдан ўтказилган) “Тижорат банклари капиталининг монандлигига қўйиладиган талаблар тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида”ги қарори//Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2015. - №27.- 27-б.

uchun muhim banklar kapitaliga qo‘shimcha talablar yig‘indisidan iborat bo‘ladi.

Tijorat banklari faoliyati samaradorligi va to‘lov qobiliyati mustahkamligini ta‘minlashda ularning kapitali barqarorligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Tayanch so‘z va iboralar

Bank kapitali. regulyativ kapital, 1-darajali (asosiy) kapital, 2-darajali (qo‘shimcha) kapital, bank kapitali yetarliligi, Xalqaro Bazel qo‘mitasi, Bazel 1 kelishuvi, Bazel andozalari va talablari, asosiy kapital elementlari, banklarning kapitallashuv darajasi, qisqa muddatli subordinar qarzlari, nomoliyaviy aktivlar, bank leveraji, fond bozorlari, valyuta kurslarning barqarorligi, markaziy bankning pul-kredit siyosati, milliy valyutaning barqarorligi, mamlakat to‘lov balansi.

O‘z-o‘zini nazorat qilish va muhokama uchun savollar

1. Bank kapitalini tashkil qiluvchi asosiy elementlar.
2. Bazel andozalari bo‘yicha banklarning qo‘shimcha kapitali tarkibidagi asosiy elementlari.
3. Tijorat banklari-I va II darajali kapitallari nimalardan iborat?
4. Bank kapitalini boshqarishning asosiy obyektlari.
5. Bank kapitali yetarliligi va unga nisbatan o‘rnatilgan talablar.
6. Bazel-III talablari nimalardan iborat?
7. Tijorat banklari kapitalini oshirish manbalari.

12-BOB: TIJORAT BANKLARI EMISSION OPERATSIYALARINI BOSHQARISH

§ 12.1. Tijorat banklarining emission faoliyati

§ 12.2. Tijorat banklari tomonidan qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish tartibi

§ 12.3. Tijorat banklarini emission operatsiyalarini boshqarish usullari

§ 12.1. Tijorat banklarining emission faoliyati

Xalqaro bank amaliyotida banklarni depozit bo'lmagan resurslari tarkibida yirik manbalardan biri qimmatli qog'ozlar hisoblanadi.

Banklar moliyaviy resurslarni shakllantirish maqsadida aksiya, obligatsiya, depozit va jamg'arma sertifikatlarini muomalaga chiqaradi. Shuningdek, tijorat banklari uzoq muddatli resurslarini shakllantirishda ipoteka va subordinar qimmatli qog'ozlari muhim o'rin tutadi. Banklarning qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish orqali resurslarni shakllantirish bilan bog'liq operatsiyalarini ikkita guruhga ajratish maqsadga muvofiq.

Birinchi guruhga, tijorat banklari ustav va qo'shimcha kapitalini shakllantirish maqsadida aksiya va subordinar qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish bo'yicha operatsiyalari, ikkinchi guruhga, qisqa va uzoq muddatli resurslarga bo'lgan ehtiyojini qoplash uchun obligatsiya va ipoteka qimmatli qog'ozlari, depozit va jamg'arma sertifikatlari bilan bog'liq operatsiyalari kiradi.

Aksiya va sertifikatlarning bozor bahosi banklarning ushbu bozordagi faoliyatini baholovchi iqtisodiy ko'rsatkich hisoblanadi.

Tijorat banklari aksiyalari va sertifikatlarinig bozor bahosi ortib borishi ularning oldi-sotdisiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'pchilik hollarda tijorat banklari o'z aksiyalari va sertifikatlarini ikkilamchi qimmatli qog'ozlar bozoridagi bahosini oshirish maqsadida investitsion kompaniyalar orqali investor sifatida ham maydonga chiqishi mumkin.

Tijorat banklari aksiyalari, obligatsiyalari va sertifikatlarni bozor bahosi moliya bozoridagi mavjud talab va taklif asosida o'rnatiladi. Aksiya va

sertifikatlarni nominal va bozor bahosi o'rtasidagi farq ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Agar ushbu farq ijobiy bo'lsa, tijorat banklari moliyaviy jihatdan barqaror va raqobatbardosh ekanligidan dalolat beradi. Mazkur holat banklarni qimmatli qog'ozlar orqali resurslarini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Tijorat banklari aksiya, obligatsiya va sertifikatlarini bahosiga ta'sir qiladigan asosiy omillardan biri ularga to'lanadigan dividend miqdori va foiz to'lovlari hisoblanadi. Aksiya va sertifikatlariga to'lanadigan to'lovlar miqdorini yuqoriligi va barqarorligi banklarni qimmatli qog'ozlar bozoridagi emitent nufuzini oshirishga bevosita ta'sir qiladi. Chunki bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday faoliyatning asosida iqtisodiy manfaatdorlik yotadi.

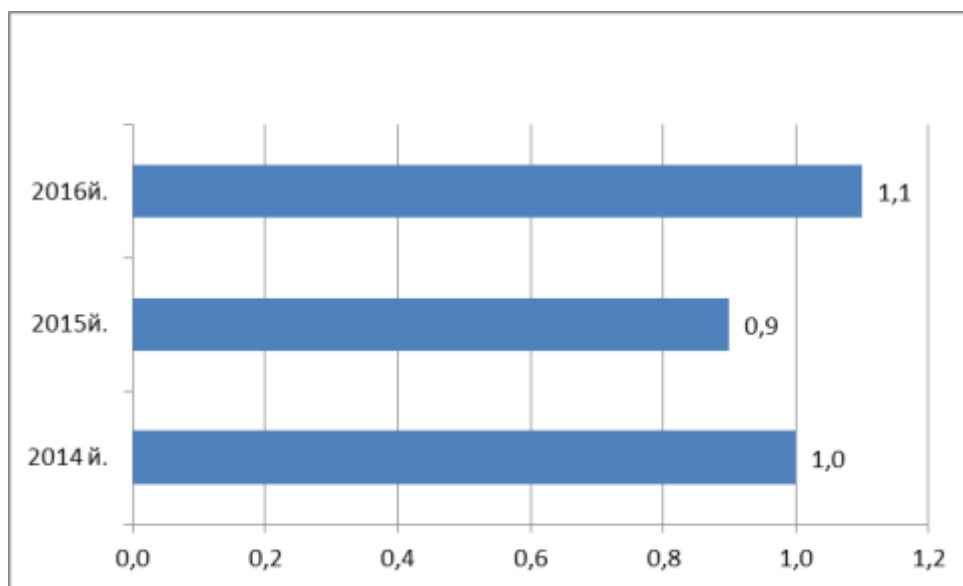
Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklariga resurslarni jalb qilishni maqbul usullaridan biri qimmatli qog'ozlarni qayta sotib olish bo'yicha shartnomalar tuzish yoki «repo» operatsiyasi hisoblanadi. Ushbu kelishuvda, bank sotilgan qimmatli qog'ozlarni ma'lum muddatdan so'ng oldindan kelishilgan bahoda qayta sotib olishni o'z zimmasiga oladi.

Bu operatsiyaning afzalligi shundaki, bank o'zining qisqa muddatli kredit resurslariga bo'lgan ehtiyojini qondirsa, benifisar esa vaqtincha bo'sh mablag'larini ishonchli manbaga samarali joylashtirish orqali nisbatan yuqori miqdorda foyda oladi. Odatda, ushbu operatsiyalar bo'yicha mablag'lar bir kundan bir necha oygacha, asosan, qisqa muddatga beriladi. Shu bilan birga, «repo» operatsiyasi bankka quyidagi qulayliklarni beradi:

- bankni likvidlilik jihatidan yuqori riskka duchor qilmaydi. Chunki, qimmatli qog'ozlar ma'lum kelishilgan muddatga emissiya qilinadi;

- bank sotilgan qimmatli qog'ozning qiymati miqdoridagi mablag'ni mijozning hisobvarag'ini, agar uni hisobvarag'i shu bankda ochilgan bo'lsa, debetlash yo'li bilan yoki benefisarni boshqa bankdagi hisobvarag'idan qisqa muddatda olish imkoniyatiga ega. Shuningdek, agar benefisarning hisobvaraqqasi shu bankda ochilgan bo'lsa, u holda, bank Markaziy bankka «repo» summasi miqdoridagi summaga majburiy zahira ajratmasi bazasini kamaytiradi;

- xalqaro bank amaliyotida tijorat banklari «repo» operatsiyalari asosida jalb qilingan mablagʻlari hisobidan Markaziy bankka majburiy zahiralari toʻlashdan va depozit operatsiyalardagi kabi mablagʻni sugʻurta qilishdan ozod etilgan. Ushbu holat, Oʻzbekiston Respublikasi tijorat banklari amaliyotida ham joriy etilgan boʻlib, ularga mazkur operatsiya asosida mablagʻlarni kengroq jalb qilish imkoniyatini beradi.

12.1. 1-rasm. Oʻzbekiston Respublikasi tijorat banklari tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qogʻozlar miqdori, trln. Soʻm (2017-yil 1.9 trln. soʻm, 2019-yil 1.5 trln. soʻm)³¹

12.1.1-rasm maʼlumotlaridan koʻrinadiki, respublikamiz tijorat banklari tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qogʻozlar miqdori 2019-yilda 2014-yilga nisbatan sezilarli darajada oʻsgan.

2019-yil qimmatbaho qogʻozlarning umumiy hajmi 25 trln. soʻmni tashkil etdi va yalpi ichki mahsulotga nisbatan 6% ga oʻsdi 605 ta aksioner jamiyati mavjud boʻlib ularning 85% davlatga tegishli jamiyatdir. 105 ta aksioner jamiyatdan atigi 5% aksiya fond bozorida ishtirok etgan. Shuning uchun, aholi va investorlar fond bozorida faolligi sust boʻlgan.³²

³¹ ЎР МБ расмий сайти маълумотлари асосида (www.cbu.uz).

³² Банк, пул кредит журналі 2019, Азизов Улуғбек Капитал бозор: иктисодий ўсишнинг таминотчи драйвер. и. 37-б.

Ushbu holat tijorat banklari investitsion operatsiyalarini daromadliligiga va ularni joriy likvidliligiga nisbatan salbiy taʼsirni yuzaga keltiradi.

Respublikamiz tijorat banklarini investitsiya portfelida xorijiy valyutalarda emissiya qilingan qimmatli qogʻozlar mavjud emas. Demak, banklarni investitsiya portfeli milliy valyuta-soʻmda emissiya qilingan qimmatli qogʻozlardan iborat. Bu esa, respublikamiz tijorat banklarini investitsiya portfelini moliyaviy risklarga taʼsirchanligini oshiradi. Bunda inflyatsiya va devalvatsiya taʼsirida banklarni qimmatli qogʻozlarga qilingan investitsiyalarini real qiymatining pasayish xavfi yuzaga keladi.

§ 12.2. Tijorat banklari tomonidan qimmatli qogʻozlarni muomalaga chiqarish tartibi

Oʻzbekistonda banklar shu, jumladan, ularning qimmatli qogʻozlar bozorida emitent, investor, investitsion vositachi va boshqa faoliyatni amalga oshirishi mumkin. Banklar qimmatli qogʻozlar bilan bogʻliq faoliyati turlarini amalga oshirishlari uchun quyidagi qonunchilikka muvofiq amalga oshiradi. Oʻzbekiston Respublikasi “Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki tugʻrisida”, “Banklar va bank faoliyati tugʻrisida”, “Qimmatli qogʻozlar bozorining faoliyat yuritishi mexanizmi tugʻrisida” va boshqa qonunchilik xoʻjjatlariga muvofiq holda amalga oshiriladi. Bu qonun hujjatlariga asosan qimmatli qogʻozlar emissiyasi qilishi-joylashtirish shartlari bir xil boʻlgan hamda jismoniy va yuridik shaxs boʻlgan birinchi egalari yoki investorlarni bir xil hajmdagi huquqlari bilan taʼminlaydigan muomaladagi bank qimmatli qogʻozlari majmuyi tushiniladi. Chaqirilgan qimmatli qogʻozlarning joylashtirish esa – fuqarolik huquqiy bitimlar tuzish yoʻli bilan qimmatli qogʻozlarni qiymatini toʻliq toʻlashni koʻzda tutgan holda ularni birinchi egalari bank tomonidan sotilishi tushiniladi. Qimmatli qogʻozlar muomalasi – qimmatli qogʻozlar egasining almashuvga olib keladigan qimmatli qogʻozlarni oldi–sotdisi shuningdek, Oʻzbekiston Respublikasi qonunchiligida koʻzda tutilgan boshqa harakatlar tushiniladi. Banklar tomonidan muomalaga chiqariladigan qimmatli qogʻozdar naqd yoki naqdsiz muomalaga chiqarilishi mumkin. Naqdsiz

qimmatli qog'ozlar deb – depozitariylarning hisob registrlarida yozuvlar shaklida muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlar tushiniladi.

Naqd qimmatli qog'ozlar esa – sertifikatlar yoki qimmatli qog'ozlar blankalari ko'rinishida muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlar tushiniladi. Qimmatli qog'ozlar emissiya risolasi yoki chiqarilish so'rovnomasi deb bank to'g'risida, chiqariladigan qimmatli qog'ozlarning hajmi, nominal qiymati, chiqarilish shakli, turi va soni, chiqarish shartlari va shu qimmatli qog'ozlarni sotib olish yoki sotib olishdan voz kechish to'g'risidagi qarorga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan boshqa axbarotni o'z ichiga olgan xo'jjat.

Qimmatli qog'ozlarni ochiq hamda yopiq holda joylashtirish mumkin. Qimmatli qog'ozlarga ochiq obuna, ommaviy joylatirish yoki ochiq joylashtirish deganda – cheklanmagan doiradagi investorlar orasida joylashtirishdir. Qimmatli qog'ozlarga yopiq obuna, xususiy joylashtirish ham deyiladi. Bunda avvaldan ma'lum bo'lgan cheklangan doiradagi investorlar o'rtasida joylashtirish tushiniladi.

O'zbekistonda quyidagi qimmatli qog'ozlar amal qiladi:

- Aksiyalar;
- Obligatsiyalar;
- Xazina majburiyatlari;
- Depozit sertifikatlari;
- Qimmatli qog'ozlarning hosilalari;
- Veksellar bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshirishi mumkin. Bu qimmatli qog'ozlarga turli ma'nolarni anglatadi. Bularga quyidagicha tarif beramiz:

Aksiya - bu boshqa qimmatli qog'ozlardan mutloq farq qilib, aksiya – aksiyadorlik jamiyatining ustav fondiga yuridik yoki jismoniy shaxs muayyan hissa qo'shganidan guvohlik beruvchi, aksiya egasining mazkur jamiyat mulkidagi ishtirokini tasdiqlovchi hamda dividend olishda, qoida tariqasida, ushbu jamiyatni boshqarishda qatnashish huquqini beruvchi, amal qilish muddati belgilanmagan qimmatli qog'ozlardir.

Obligatsiyalar - esa ularning egasi pul mablagʻlari berganligini tasdiq etuvchi va qimmatli qogʻozlarning belgilangan qiymatini ularda koʻrsatilgan muddatda, qayd etilgan foiz toʻlangan holda, bosharti obligatsiyalarni chiqarish shartlarida oʻzgacha qoidalar nazarda tutilmagan boʻlsa, qoplash majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qogʻozlardir. Tijorat banklari faqatgina korporativ obligatsiyalarning emissiya faoliyati bilan shugʻillanadi.

Depozit sertifikatlari – bu pul mablagʻlari – omonatga qoʻyilgani toʻgʻrisidagi, omonatchi yoki uning huquqiy vorisini belgilangan muddat tugagandan keyin omonat soʻmmasini va unga tegishli foizlarni olishga boʻlgan huquqini tasdiqlovchi bank – emitent guvohnoma deyiladi. Depozit sertifikatlarini chiqarish va roʻyxatdan oʻtkazish koidalarini Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki belgilaydi.

Veksel-beruvchining yoxud vekselda koʻrsatilgan boshqa toʻlovchining vekselda nazarda tutilgan muddat kelganda veksel egasiga muayyan summani toʻlash yuzasidan qatʻi majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qogʻoz veksel hisoblanadi.

Qimmatli qogozlarning hosilalari – daromadi (zarari) bir yoki bir necha bozor koʻrsatkichlari (indekslari) mazmuniga bogʻliq boʻlgan qimmatli qogozlardir. Qimmatli qogʻozlarning hosilalari opsionlar, fyucherslar va boshqa moliyaviy vositalar tarzida chiqarilishi mumkin. Opsion-shartnoma boʻlib, uning egasiga qimmatli qogʻozlarni yoki tovarlarni bitimda qayd etilgan narxda belgilangan muddatda xarid qilish huquqini beradi. Fyuchers shartnoma boʻlib, muayyan qimmatli qogozlar va boshka moliyaviy vositalarni yoki tovarlarni shartnomada belgilab qoʻyilgan narxda belgilangan kelgusi sanada xarid qilish yoki sotishdan iborat soʻzsiz majburiyatini tasdiqlaydi.

Oʻzbekiston Respublikasining Xazina majburiyatlari – ularning egalari budjetga pul mablagʻlari berganliklarini tasdiqlovchi hamda bu qimmatli qogozlarga egalik qilishini butun muddati davomida qayd etilgan daromadni olish huquqini beruvchi, taqdim etuvchiga tegishli qimmatli qogʻozlar turidir. Xazina majburiyatlarini quyidagi turlari chiqariladi: *uzok muddatli* – besh yil va undan

ko‘proq muddatga mo‘ljallangan xazina majburiyatlari; *o‘rtacha muddatli* – bir yildan besh yilgacha muddatga mo‘ljallangan xazina majburiyatlari; *qisqa muddatli* – bir yilgacha bo‘lgan muddatga mo‘ljallangan majburiyatlari. Uzoq muddatli va o‘rta muddatli xazina majburiyatlarini chiqarish to‘g‘risidagi qaror O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi bilan birga Moliya vazirligi tomonidan qabul qilinadi. Xazina majburiyatlarini chiqarish to‘g‘risidagi qarorlarda daromadlarni hamda majburiyat qarzlarini to‘lash shartlari belgilab qo‘yiladi. Tijorat banklari Xazina majburiyatlarining emissiyasini amalga oshirmaydi.

Aksiyalar, obligatsiyalar, xazina majburiyatlari va qimmatli qog‘ozlar hosilalarini rekvizitlari O‘zbekiston Respublikasi Davlat mulkini boshqarish qo‘mitasi huzuridagi Bozor kapitalini rivojlantirish agentligi tomonidan amalga oshiriladi. Depozit sertifikatlari va veksellarining rekvizitlari esa O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilanadi. Qimmatli qog‘ozlar egasi yozilgan va taqdim etuvchiga tegishli bo‘lishi mumkin. Egasi yozilgan qimmatli qog‘ozni bir mulkdordan ikkinchisiga berish hisob – kitobdagi tegishli yozuvlarni o‘zgartirishda aks etadi.

Har bir tijorat banklari emission faoliyatini amalga oshirishda o‘zining emissiya siyosatini ishlab chiqadi. Ushbu siyosatda emissiya faoliyatining quyidagi strategiyasi va maqsadlari belgilanadi:

- Aksiya chiqarish yo‘li bilan ustav sarmoyasini shakllantirish;
- Aholi omonatlari hajmini ko‘paytirish, shuningdek, bank balansi likvidligini saqlab turish maqsadida o‘rtacha hamda uzoq muddatli depozit sertifikatlarini yil davomida uzluksiz chiqarishi;
- Eng kam xarajatlar bilan uzoq muddatli, subordinatsiyalangan, aniq maqsadli obligatsiyalar chiqarish orqali (ipoteka va iste‘mol kreditlari bo‘yicha ta‘minot uchun) qarz mablag‘larini jalb etish;
- Moliya vositasini bozor qiymati o‘zgarishidan maksimal daromad olish uchun qimmatli qog‘ozlar chayqov operatsiyalarini amalga oshirish maqsadida hosila qimmatli qog‘ozlarni chiqarish.

Emissiya siyosati tarkibida bank chiqaradigan qimmatli qog'ozlarning turlari, xillari va muddati aniq ko'rsatiladi. Emissiya siyosatini strategiyasi va maqsadlaridan kelib chiqib, bank O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq aksiya, obligatsiyalar va depozit sertifikatlari va boshqa qimmatli qog'ozlarni chiqarishi mumkin. Bank aksiyalari emissiyasi asosan egasi ko'rsatiladigan oddiy aksiyalar va egasi ko'rsatilmaydigan imtyozli aksiyalarni muomalaga chiqaradi.

Bank aksiyalarini chiqarish prosedurasini quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- Bankning vakolatli boshqaruv organi qimmatli qog'ozlar chiqarilishi to'g'risida qaror qabul qilishi.
- Qimmatli qog'ozlarni chiqarishi tug'risida qaror qabul qiladigan bank vakolatli organi tomonidan qimmatli qog'ozlar emissiyasi prospektini tayyorlashi hamda O'zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo'mitasi huzuridagi Kapital bozorini rivojlantirish agentligida qayd etishi;
- Qimmatli qog'ozlar nashrini va emissiya prospektini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bilan kelishish;
- Qimmatli qog'ozlar nashrini davlat ro'yxatidan o'tkazish;
- Qimmatli qog'ozlar chiqarilganini tasdiqlovchi hujjatlarning asl nusxalarini hisobga olish uchun ularni ro'yxatga oluvchi organ Markaziy depozitariyaga yuborish;
- Qimmatli qog'ozlarning sertifikatlari va blanklarni tayyorlash (naqd qimmatli qog'ozlarni chiqaradigan hollarda);
- Qimmatli qog'ozlar nashri to'g'risidagi ma'lumotlarni e'lon qilish yo'li bilan axborot berish;
- Qimmatli qog'ozlar chiqarish yakunlari to'g'risida ro'yxatga oluvchi organga hisobot taqdim etish;
- Qimmatli qog'ozlar chiqarish yakunlari to'g'risidagi axborotni berish.

Bank har yili dividendlar to‘lanishini ta‘minlaydi va shu tariqa mazkur moliya vositasini likvidligini tasdiqlaydi. Bank aksiyalari ochiq yoki yopiq obuna yo‘li bilan joylashtiriladi va ularning qay biri qo‘llanilishi bank Ustavida begilanadi. Agar bank Ustavida bu haqida ko‘rsatmalar bo‘lmasa, obuna usulini bankning qimmatli qog‘ozlar chiqarish to‘g‘risida qaror qabul qilgan organi belgilaydi.

Aksiyalar ochiq obuna yo‘li bilan joylashtirilganda davlat ro‘yxatidan o‘tkazish emissiya prospektini ro‘yxatga olish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Aksiyalar yopiq obuna yo‘li bilan joylashtirilganda davlat ro‘yxatidan o‘tkazish nashr anketasini ro‘yxatga olish bilan amalga oshiriladi. Joylashtirilgan imtiyozli aksiyalar nominal qiymati bank Ustav sarmoyasining 20 foizidan oshmasligi kerak.

Chiqarilgan aksiyalar emissiya prospektida (nashr anketasida):

- Aksiyalarning birinchi nashri muassislar orasida joylashtirilganda – bank davlat ro‘yxatidan o‘tgan vaqtdan boshlab 1 yildan oshmaydigan muddatda;
- Aksiyalarning ikkinchi va keyingi nashrlari – nashr davlat ro‘yxatidan o‘tgan vaqtdan boshlab 1 yildan oshmaydigan muddatda joylashtiriladi;
- Bir yil mobaynida nashr umumiy miqdorini 60 foizidan kam qismi joylashtirilgan taqdirda nashr amalga oshmagan deb hisoblanadi.

Bank obligatsiyalari emissiyasi.

Bank obligatsiyalari – uning egasi pul mablag‘larini kiritganligini isbotlovchi hamda unda ko‘rsatilgan muddatda egasiga qimmatli qog‘ozni nominal qiymati va foizni to‘lash majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog‘oz (agar nashr shartlarida boshqa holat nazarda tutilgan bo‘lmasa).

Bank obligatsiyalarini chiqarish to‘g‘risida qaror qabul qilingan sanadan o‘z sarmoyasi doirasi miqdorida ularni chiqaradi. Uning o‘z sarmoyasi miqdori auditorlik tashkilotini xulosasi bilan tasdiqlangan bo‘lishi kerak.

Bank qimmatli qog‘ozlar chiqarish to‘risidagi qarorni Bank Kengashi qabul qiladi.

Bankning ustav sarmoyasini ko'paytirish maqsadida, shuningdek bank faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq zararlar o'rmini qoplash uchun obligatsiyalar chiqarishga yo'l qo'yilmaydi.

Bank obligatsiyalarini chiqarish tartibi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- Bank Kengashi obligatsiyalar chiqarish to'g'risidagi qarorni qabul qilish;
- Bank Kengashi emissiya prospektini tasdiqlash;
- Markaziy bankida kelishish;
- Qimmatli qog'ozlar emissisi prospektini yoki nashr anketasini tayyorlash hamda O'zbekiston Respublikasi kapital bozorini rivojlantirish agentligida tasdiqlatish;

- Obligatsiyalar chiqarilganligini tasdiqlovchi hujjatlarning asl nusaxalarini hisobga olish uchun ularni ro'yxatga oluvchi organ Markaziy depozitariyga yuborishi;

- Obligatsiyalar blankalarini tayyorlash (naqd qimmatli qog'ozlar chiqariladigan hollarda);

- Obligatsiyalar nashri to'g'risidagi ma'lumotlarni e'lon qilish yo'li bilan axborotni ochib berish;

- Qimmatli qog'ozlar chiqarish yakunlari to'g'risida ro'yxatga oluvchi organga hisobot taqdim etish;

- Qimmatli qog'ozlar chiqarish yakunlari to'g'risidagi axborotni ochib berish.

Obligatsiyalar chiqarish to'g'risidagi qaror qimmatli qog'ozlar qancha joylashtirilgan taqdirda nashr amalga oshmagan deb hisoblanishi belgilab quyiladi. Bunday ulush nashr obligatsiyalari umumiy miqdorini 60 foizdan kam qilib belgilanishi mumkin emas. Bunda qimmatli qog'ozlar chiqarilishi to'g'risidagi qarorda, qimmatli qog'ozlarning belgilangan qismi joylashtirilmay qolib, nashr amalga oshmay qolgan deb topilgan taqdirda obligatsiyalar uchun haq sifatida bank tomonidan olingan mablag'larni qaytarish tartibi nazarda tutiladi.

Bankning depozit va jamg'arma sertifikatlari emissiyasi: Depozit sertifikati – pul mablag'lari qo'yilgani to'g'risida bank bergan guvohnoma bo'lib, bunday sertifikat omonatchi yoki uning vorisi belgilangan muddat tugagandan keyin depozit so'mmasini va uning foizlarini olish huquqiga egaligini tasdiqlaydi.

Sertifikatlar ikki turda chiqarilishi mumkin:

- “Depozit sertifikatlari” – yuridik shaxslar uchun;
- “Depozit (jamg'arma) sertifikatlari” jismoniy shaxslar uchun.

Depozit jamg'arma sertifikatlari sotilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun hisob-kitob yoki to'lov vositasi bo'lib xizmat qila olmaydi. Bank sertifikatlari O'zbekiston Respublikasining birja va birjadan tashqari qimmatli qog'ozlar bozorida oldi-sotdi obyektiga bo'lishi, egasi ko'rsatilmaydigan sertifikatlar ularni oddiy topshirish yo'li bilan boshqa shaxsga berilishi mumkin. Bu holat mazkur qimmatli qog'ozning yuksak darajadagi likvidligini qayta-qayta isbotlaydi. Bank Kengashi boshqaruv tayyorlagan emissiyani iqtisodiy asosnomasi, muddatlari, foiz stavkalari va boshqa ko'rsatkichlarini o'z ichiga oluvchi emissiya hujjatlari asosida depozit, jamg'arma sertifikatlarini chiqarish to'g'risida qaror qabul qiladi, shuningdek yuqorida aytilgan talablar asosida depozit sertifikatlarini chiqarish, ular muomalada bo'lishi va so'ndirilishi shartlari ishlab chiqiladi. Bu shartlarni, o'z navbatida, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tasdiqlaydi. Depozit sertifikatlari bank kattaroq foyda me'yorini taklif etish yo'li bilan mustaqil ravishda jalb etishi mumkin bo'lgan boshqariladigan passivlar hisoblanadi. Bank depozit, jamg'arma sertifikatlarini bir martalik tartibda ham turkumlar bo'yicha ham hoh naqdsiz, xoh naqd shaklda chiqarishi mumkin.

Banklarni qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish orqali resurslarni shakllantirish bilan bog'liq operatsiyalarini ikkita guruhga ajratish maqsadga muvofiq.

Birinchi guruhga, tijorat banklari ustav va qo'shimcha kapitalini shakllantirish maqsadida aksiya va subordinar qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish bo'yicha operatsiyalari, ikkinchi guruhga esa qisqa va uzoq muddatli

resurslarga bo'lgan ehtiyojini qoplash uchun obligatsiya va ipoteka qimmatli qog'ozlari, depozit va jamg'arma sertifikatlari bilan bog'liq operatsiyalari kiradi.

Aksiya obligatsiya va sertifikatlarni bozor bahosi banklarni ushbu bozordagi faoliyatini baholovchi iqtisodiy ko'rsatkich hisoblanadi.

Tijorat banklari aksiyalari va sertifikatlarni bozor bahosi ortib borishi ularning oldi-sotdisiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'pchilik hollarda tijorat banklari o'z aksiyalari va sertifikatlarini ikkilamchi qimmatli qog'ozlar bozorida bahosini oshirish maqsadida investitsion kompaniyalar orqali investor sifatida ham maydonga chiqishi mumkin.

Tijorat banklari aksiyalari va sertifikatlarni bozor bahosi moliya bozorida mavjud talab va taklif asosida o'rnatiladi. Aksiya va sertifikatlarni nominal va bozor bahosi o'rtasidagi farq ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Agar ushbu farq ijobiy bo'lsa, tijorat banklari moliyaviy jihatdan barqaror va raqobatbardosh ekanligidan dalolat beradi. Mazkur holat banklarning qimmatli qog'ozlar orqali resurslarini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Tijorat banklari emitent sifatida quyidagi qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqaradi:

1. Emission qimmatli qog'ozlar (aksiyalar, obligatsiyalar, opsiyonlar);
2. Noemission qimmatli qog'ozlar (depozit sertifikatlari, jamg'arma sertifikatlari).

Qimmatli qog'ozlarni emissiya qilish 5 bosqichdan iborat:

1. Qimmatli qog'ozlarni joylashtirish to'g'risidagi qarorni qabul qilish;
2. Qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risidagi qarorni tasdiqlash;
3. Chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish;
4. Qimmatli qog'ozlarni joylashtirish;
5. Qimmatli qog'ozlarni chiqarish yakunlari to'g'risidagi hisobotni davlat ro'yxatidan o'tkazish.

Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlarni chiqarishiga ruxsat beradigan organlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki;

2. O‘zbekiston Respublikasi Davlat raqobat qo‘mitasi huzuridagi kapital bozorni rivojlantirish agentligi.

Tijorat banklari ustav kapitalini shakllantirish uchun oddiy va imtiyozli aksiyalarni muomalaga chiqaradi.

Bankning barcha aksiyalari tartib raqami va chiqarilgan vaqtdan qat‘i nazar bir xil nominal qiymatga ega bo‘lishi shart.

Muomalaga chiqarilgan aksiyalar to‘liq sotib bo‘linmagunga qadar yangi aksiyalarni muomalaga chiqarishga ruxsat etilmaydi.

Qimmatli qog‘ozlar prospekti bank Boshqaruvi tomonidan tayyorlanadi va Boshqaruv raisi va Bosh buxgalter tomonidan imzolanadi.

Qimmatli qog‘ozlar prospektida quyidagi ma‘lumotlar bo‘lishi shart:

1. Emitent to‘g‘risidagi ma‘lumotlar;
2. Emitentning moliyaviy holati to‘g‘risidagi ma‘lumotlar;
3. Qimmatli qog‘ozlarni oldingi emissiyasi to‘g‘risidagi ma‘lumotlar.

Sessiya – sertifikat bo‘yicha talab qilib olish huquqidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish.

Sedent – sertifikat bo‘yicha talab qilib olish huquqidan boshqa shaxs foydasiga voz kechayotgan tomon.

Sessionariy – sertifikat bo‘yicha talab qilib olish huquqini oluvchi tomon.

§ 12.3. Tijorat banklarining emission operatsiyalarini boshqarish usullari

Tijorat banklarining emission operatsiyalarini boshqarishda ta‘sir etish nuqtayi nazaridan quyidagi usullardan foydalaniladi:

1. Ma‘muriy usullar.
2. Iqtisodiy usullar.

Ma‘muriy usullarga quyidagilar kiradi:

* emission operatsiyalarni rejalashtirish;

* emission operatsiyalarni amalga oshirish siyosati, qoidalari va me‘yorlarini o‘zida aks ettirgan ichki bank hujjatlarini ishlab chiqish.

Emission operatsiyalarni boshqarish usullaridan foydalanish samaradorligini taʼminlashning zaruriy shartlaridan biri boʻlib, qimmatli qogʻozlarni joylashtirishda risk va daromad darajalarini toʻgʻri baholash imkonini beradigan ishonchli maʼlumotlarning mavjudligi hisoblanadi.

Emission operatsiyalarni boshqarish usullari quyidagilarga boʻlinadi:

- * analitik usullar;
- * spetsifik usullar;
- * marketing usullari.

Analitik metodlar emission operatsiyalar bilan bogʻliq boʻlgan tendensiyalar va muammolarni aniqlash imkonini beradi. Oʻz navbatida, analitik metodlarga quyidagilar kiradi:

- guruhlash usuli;
- qiyosiy tahlil usuli;
- tarkibiy tahlil usuli;
- trendli tahlil usuli.

Spetsifik usullar emission operatsiyalar bilan risklarni kamaytirish, bankning resurs bazasini diversifikatsiya qilish imkonini yaratadi.

Marketing usullari quyidagilardan iborat:

- * mijozlarni turli toifalari boʻyicha turkumlash;
- * mijozlarning kartotekasini yaratish;
- * emission bank xizmatlari bozorini monitoring qilish;
- * emission bank xizmatlarini reklama qilish;
- * bank qimmatli qogʻozlarining investitsion jozibadorligini taʼminlash.

Jahon banki ekspertlari tomonidan oʻtkazilgan tadqiqotlarning natijalari shuni koʻrsatdiki, tijorat banklari daromadlarining 80 foizini mijozlarning 40 foizini tashkil qiluvchi guruh beradi. Qolgan 20 foiz bank daromadini yana 40% mijozlar beradi. 20% mijoz bankka hech qanday daromad keltirmaydi. Shu sababli, tijorat banklarining emission operatsiyalarini amalga oshirishda birinchi toifaga kiruvchi 40% mijozning hohish-istaklarini, emission bank xizmatlariga boʻlgan talablarini inobatga olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tijorat banklari xarajatlarning asosiy qismini resurslar jalb qilish bilan bogʻliq boʻlganligi sababli resurslarning oʻrtacha qiymatini aniqlash va uning oʻzgarishiga baho berish tijorat banki moliyaviy barqarorligini taʼminlash nuqtayi-nazaridan muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, tijorat banklari emission faoliyatni amalga oshirishda bank tomonidan chiqarilgan qimmatli qogʻozlar bilan bogʻliq boʻlgan xarajatlarning oʻrtacha bahosining oʻzgarishiga alohida eʼtibor qaratishadi.

Qisqacha xulosalar

Xalqaro bank amaliyotida banklarning depozit boʻlmagan resurslari tarkibida yirik manbalardan biri qimmatli qogʻozlar hisoblanadi.

Banklar moliyaviy resurslarni shakllantirish maqsadida aksiya, obligatsiya, depozit va jamgʻarma sertifikatlarni muomalaga chiqaradi. Shuningdek, tijorat banklari uzoq muddatli resurslarini shakllantirishda ipoteka va subordinar qimmatli qogʻozlari muhim oʻrin tutadi.

Tijorat banklari aksiyalari, obligatsiyalari va sertifikatlarning bozor bahosi moliya bozoridagi mavjud talab va taklif asosida oʻrnatiladi. Aksiya va sertifikatlarni nominal va bozor bahosi oʻrtasidagi farq ijobiy yoki salbiy boʻlishi mumkin. Agar ushbu farq ijobiy boʻlsa, tijorat banklari moliyaviy jihatdan barqaror va raqobatbardosh ekanligidan dalolat beradi. Mazkur holat banklarning qimmatli qogʻozlar orqali resurslari oshirishga ijobiy taʼsir koʻrsatadi.

Tijorat banklari aksiya, obligatsiya va sertifikatlarining bahosiga taʼsir qiladigan asosiy omillardan biri ularga toʻlanadigan dividend miqdori va foiz toʻlovlari hisoblanadi. Aksiya, obligatsiyalar va sertifikatlarga toʻlanadigan toʻlovlar miqdorining yuqoriligi va barqarorligi banklarni qimmatli qogʻozlar bozoridagi emitent nufuzini oshirishga bevosita taʼsir qiladi. Chunki bozor iqtisodiyoti sharoitida aksiya, obligatsiyalar va sertifikatlarning bozor bahosi banklarning ushbu bozordagi faoliyatini baholovchi iqtisodiy koʻrsatkich hisoblanadi.

Tayanch so‘z va iboralar

REPO operatsiyasi, emitent, benifisar, naqd va naqdsiz qimmatli qog‘ozlar, emissiya (prospekti) risolasi, qimmatli qog‘ozlarni ochiq va yopiq joylashtirish, xazina majburiyatlari, veksillar, korporativ obligatsiyalar, qimmatli qog‘ozlar hosilalari, opsiyalar, fyucherslar, emissiya siyosati, qimmatli qog‘ozlar chayqov operatsiyalari, sessiya, sedent, sessionariy, ma‘muriy usullar, iqtisodiy usullar, analitik usullar, spetsifik usullar, marketing usullari.

O‘z-o‘zini nazorat qilish va muhokama uchun savollar

1. Tijorat banklarining emission faoliyati to‘g‘risida gapirib bering.
2. O‘zbekistonda qaysi turdagi qimmatli qog‘ozlar amal qiladi?
3. Tijorat banklaridagi emissiya faoliyatining strategiyasi va maqsadlarini tushuntirib bering.
4. Bank aksiyalarini chiqarish protsedurasi qanday bosqichlarni o‘z ichiga oladi?
5. Bank obligatsiyalari emissiyasini izohlang.
6. Sertifikatlarni necha turda chiqarilish mumkin?
7. Tijorat banklari emission operatsiyalarini boshqarishda qaysi usullardan foydalaniladi?

13-BOB: TIJORAT BANKLARI DEPOZITLARINI BOSHQARISH

§ 13.1. Tijorat banklari depozitlarining zarurligi va banklar faoliyatida tutgan o‘rni

§ 13.2. Tijorat banklari depozit bazasining yetarliligi va uni tavsiflovchi ko‘rsatkichlar

§ 13.3. Tijorat banklari depozitlari bahosini shakllantirish usullari

§ 13.4. Banklar depozitlarini boshqarish usullari

§ 13.1. Tijorat banklari depozitlarining zarurligi va banklar faoliyatida tutgan o‘rni

Tijorat banklari tomonidan jismoniy va yuridik shaxslarning pul mablag‘larini bankka jalb qilish bilan bog‘liq operatsiyalar depozit operatsiyalari deyiladi. Depozit operatsiyalari yordamida tijorat banklarning 90 foizdan ortiq passivlari tashkil qilinishi mumkin. Depozit operatsiyalarini tijorat banklari o‘zlarining depozit siyosatlari asosida olib boradilar. Tijorat bankining depozit siyosati uning kredit siyosati, foiz siyosati va boshqa faoliyat turlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, banklarning resurs bazasini mustahkamlash va uning barqarorligini ta‘minlashga qaratilgandir. Depozit operatsiyalarini amalga oshirishda bu operatsiya turining obyekt va subyektini aniqlash lozim.

Depozit operatsiyalarni subyektlari bo‘lib bir tomondan tijorat banklari qatnashsa, ikkinchi tomondan:

- davlat korxonalar va tashkilotlari;
- moliya, sug‘urta, investitsion va trust kompaniyalar;
- xususiy korxonalar va tashkilotlar;
- aksioner kompaniyalar;
- banklar va boshqa kredit muassasalari;
- qo‘shma korxonalar, kooperativlar;
- jamoa tashkilotlari va fondlar;
- alohida jismoniy shaxslar yoki ularning birlashmalari ishtirok etadilar.

Depozit operatsiyalarining obykti ehtiyojdan ortiqcha pul mablagʻlari (qoʻyilmalar) hisoblanadi. Depozit operatsiyalarini tashkil qilishning asosi boʻlib, balans likvidligi, mijozlar moliyaviy ahvolidan barqarorligi hisoblanadi. Depozit operatsiyalari tijorat banklarini depozit siyosatini amalga oshirish orqali taʼminlanadi, yaʼni:

- depozit operatsiyalari bank daromadining oshishga yoki kelajakda daromad olishga sharoit yaratishi kerak;
- bank balansi likvidligini saqlash maqsadida depozit siyosatini amalga oshirish kerak;
- depozit operatsiyalarini amalga oshirishda muddatli qoʻyilmalarga eʼtibor qaratish lozim;
- depozitlarni jalb qilish va ularni vaqtida qaytarib berish bilan bogʻliq bank xizmatlarini rivojlantirish choralarini koʻrish zarur va b.

Pul qoʻyuvchilar toifasidan kelib chiqqan holda depozitlar quyidagilarga boʻlinadi:

1. Yuridik shaxslar (korxonalar, tashkilotlar) qoʻyilmalari;
2. Jismoniy shaxslar qoʻyilmalari.

Mablagʻlarni olish shakliga koʻra depozitlar quyidagilarga boʻlinadi:

- muddatli depozit mablagʻlari;
- talab qilib olingunga qadar depozit mablagʻlari;
- aholining jamgʻarma qoʻyilmalari.

Oʻz navbatida, bu guruhlarining har biri turli belgilariga qarab tasniflanadi.

Muddatli depozit mablagʻlari ularning muddatidan kelib chiqib:

- 3 oy muddatgacha depozitlar;
- 3 oydan 6 oygacha depozitlar;
- 6 oydan 9 oygacha depozitlar;
- 9 oydan 12 oygacha depozitlar;
- 12 oydan yuqori boʻlgan depozit mablagʻlariga tasniflanadi.

Yuridik va jismoniy shaxslar oʻzlariga hisob-kitob va kassa xizmatlarini koʻrsatish uchun banklarni mustaqil ravishda tanlaydilar hamda bir yoki bir necha

banklarda milliy va xorijiy valyutadagi talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar hamda depozit hisobvaraqlarining boshqa turlarini ochish huquqiga egalardir.

Mijoz tomonidan har qanday hisobvaraqlar ochilayotganda bank hisobvaraqlariga xizmat ko'rsatish shartnomasi tuziladi.

Bank hisobvaraqlariga shartnomasi bo'yicha yuzaga keladigan munosabatlar "Fuqarolik kodeksi" va boshqa qonunchilik hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektning birinchi marta milliy valyutada ochgan talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlariga uning asosiy hisobvaraqlariga hisoblanadi.

Mijozlar qonunchilik asosida bir yoki bir necha banklarda ikkilamchi talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlari ochishlari mumkin.

Budjet muassasalariga hisobvaraqlar respublika yoki mahalliy budjetlar hisobidan ajratiladigan mablag'larni kirim qilish va shu mablag'lardan foydalanish uchun ochiladi. Bundan tashqari, budjetdan tashqari mablag'lar uchun talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar ochilishi mumkin. Budjet tashkilotlariga jamg'arma va muddatli hisobvaraqlar faqat budjetdan tashqari mablag'larni saqlash uchun ochiladi. Respublika va mahalliy budjetlar hisobidan mablag'lar ajratiladigan korxonalar, tashkilotlar va muassasalarga har bir budjet bo'yicha alohida hisobvaraqlar ochiladi. Mijozlar tomonidan hisobvaraqlar ochish uchun bankka ushbu yo'riqnomada ko'zda tutilgan zaruriy hujjatlar taqdim qilingan kundan boshlab, banklar ikki bank ish kuni mobaynida ularga hisobvaraqlar ochishlari shart. Hisobvaraqlarning egalari hisobvaraqlar ochish uchun taqdim qilingan hujjatlarning haqiqiyliги bo'yicha javobgardirlar. Tadbirkorlik subyektlari uchun, banklarda ochiladigan hisobvaraqlar uchun to'lov miqdori eng kam oylik ish haqining bir karrasidan oshmasligi lozim. Xo'jalik yurituvchi subyektlarga hisobvaraqlar ochilgandan keyin, banklar keyingi ish kunidan kechiktirmay, hisobvaraqlar ochilganligi to'g'risida tegishli soliq organiga yozma ravishda xabar berishlari shart.

Mijozlarning (tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanmaydigan jismoniy shaxslardan tashqari) hisobvaraqlar ochish uchun asos bo'lgan hujjatlari, bank

hisobvarag'iga xizmat ko'rsatish shartnomasi, shuningdek undagi o'zgartirishlar, mijozning manzili o'zgarganligi to'g'risidagi bankka bergan xati va nomi o'zgarganligini tasdiqlovchi hujjatning nusxasi mijozning alohida jildi (yuridik yig'majildi)da saqlanadi.

Tadbirkorlik subyektlari (yuridik shaxsni tashkil etgan holda va tashkil etmagan holda faoliyat ko'rsatadigan) tomonidan milliy valyutada talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar ochish uchun bankka quyidagi hujjatlar taqdim qilinadi:

- a) hisobvaraq ochish to'g'risida ariza;
- b) davlat ro'yxatidan o'tganligi to'g'risidagi guvohnomaning nusxasi;
- v) imzolar namunalari va muhr izi qo'yilgan varaqcha.

Tadbirkorlik subyekti bo'lmagan rezident yuridik shaxslar, jumladan, budjet tashkilotlari tomonidan milliy valyutada talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar ochish uchun bankka quyidagi hujjatlar taqdim qilinadi:

- a) hisobvaraq ochish to'g'risida ariza;
- b) soliq organlari tomonidan soliq to'lovchining identifikatsiya raqami berilganligi to'g'risidagi guvohnomaning nusxasi;
- v) imzolar namunalari va muhr izi qo'yilgan varaqcha.

Yuridik shaxsning tarkibiy bo'linmalari (vakolatxonalari, filiallari)ga talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar ushbu yuridik shaxsning iltimosnomasi bo'yicha (iltimosnomada yuridik shaxsning - soliq to'lovchining identifikatsiya raqami ko'rsatiladi) hisobvaraq ochish to'g'risida ariza hamda imzolar namunalari va muhr izi qo'yilgan varaqcha taqdim etilganda ochiladi.

O'z faoliyatini yuridik shaxs tashkil etgan holda amalga oshirmoqchi bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlarga ustav kapitalini shakllantirish uchun davlat ro'yxatidan o'tgunlariga qadar ta'sisshilar (ishtirokchilar)ning dastlabki badallarini kiritish uchun milliy va yoki xorijiy valyutada vaqtinchalik (mablag'yig'ish uchun) talab qilib olinguncha hisobvaraq ochilishi mumkin.

Vaqtinchalik hisobvaraqlar ochish uchun vakolatli shaxs bankka taʼsischi (ishtirokchi)lar nomidan ixtiyoriy shaklda hisobvaraqlar ochish toʻgʻrisida ariza taqdim qiladi.

Rezident va norezident jismoniy shaxslar tomonidan milliy valyutada talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar ochish uchun bankka hisobvaraqlar ochish toʻgʻrisida ariza hamda shaxsini tasdiqlovchi hujjat (pasport yoki unga tenglashtirilgan hujjatlar) taqdim qilinadi. Hujjatdagi maʼlumotlar hisobvaraqlar ochish toʻgʻrisidagi arizaga yoziladi.

§ 13.2. Tijorat banklari depozit bazasining yetarliligi va uni tavsiflovchi koʻrsatkichlar

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklari depozit bazasining yetarliligini aniqlashda ikki usuldan keng foydalanilmoqda. Birinchi usul - Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB) ekspertlari tomonidan ishlab chiqilgan boʻlib, unda tijorat banklari depozit bazasining yetarliligi (DBE) quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$DBE = \frac{TD}{TD+JD+MD} \times 100\%$$

Bu yerda:

TD – transaksion depozitlar;

JD – jamgʻarma depozitlari;

MD – muddatli depozitlar.

XTTB ekspertlarining tavsiyasiga koʻra, mazkur koʻrsatkichning eng yuqori chegarasi 30 foizni tashkil etishi lozim. Agar uning amaldagi darajasi 30 foizdan yuqori boʻlsa, u holda, ushbu tijorat bankining depozit bazasi yetarli emas, deb hisoblanadi.

XTTB ekspertlari tomonidan ishlab chiqilgan usulda transaksion depozitlarning barqaror qoldigʻi tijorat banklari depozit bazasining yetarliligini aniqlashda hisobga olinmagan.

Hozirgi davrda dunyoning ko'pchilik mamlakatlarida, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari faoliyatini inspeksion tekshirishda "CAMEL" reyting tizimidan keng foydalanilmoqda. Ushbu tizimda tijorat banklari depozit bazasining barqarorligi quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$\text{DBE} = \frac{\text{Asosiy depozitlar}}{\text{Depozitlar jami}} \times 100\%$$

Mazkur ko'rsatkichning amaldagi darajasi 75 foizdan past bo'lmagan taqdirdagina tijorat bankining depozit bazasi yetarli hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, tijorat banklari depozitlarining umumiy hajmida asosiy depozitlarning salmog'i kamida 75 foizni tashkil etishi lozim.

"CAMEL" reyting tizimida asosiy depozitlar deganda depozitlarning bankni tark etmaydigan qismi tushuniladi. Shu jihatdan olganda, asosiy depozitlar har uch turdagi depozitlar – transaksion depozitlar, muddatli depozitlar va jamg'arma depozitlarining barqaror qoldig'ini o'z ichiga oladi.

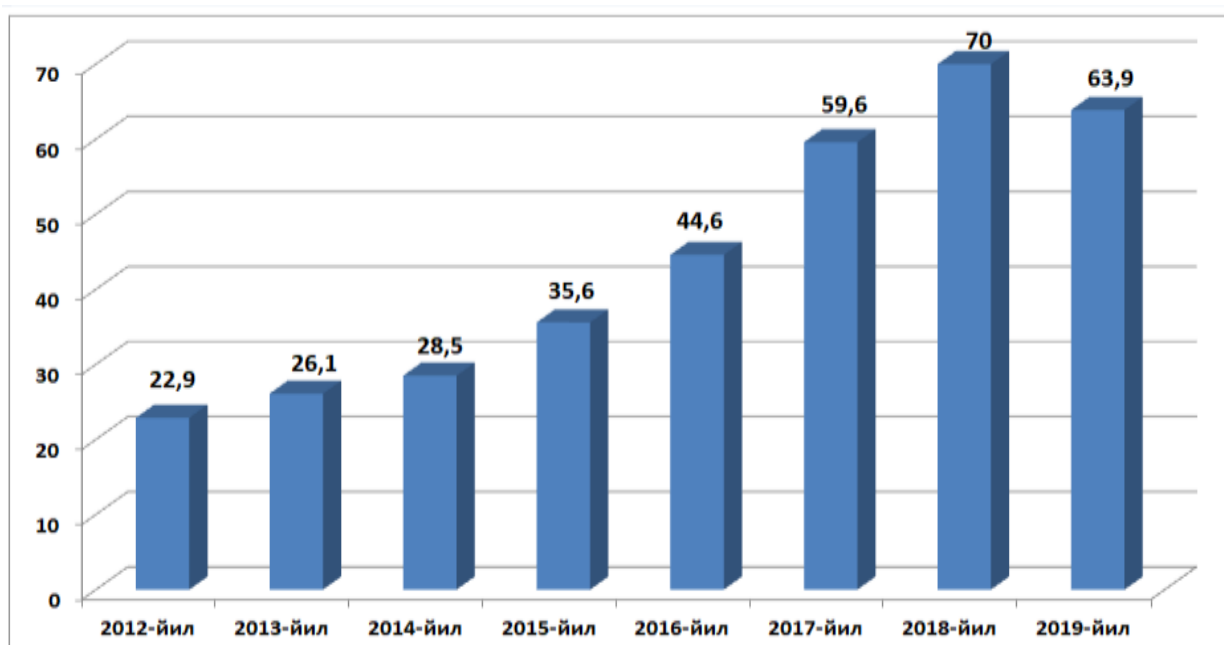
"CAMEL" reyting tizimidagi depozit bazasining yetarliligini baholash usuli XTTBning baholash usuliga nisbatan mukammalroq hisoblanadi. Ya'ni, birinchidan, transaksion depozitlarning barqaror qoldig'i hisobga olinmoqda. Bu esa, juda muhim, chunki transaksion depozitlarning barqaror qoldig'idan foydalanilganda tijorat banklarining likvidliligiga nisbatan jiddiy xavf yuzaga kelmaydi; ikkinchidan, jamg'arma depozitlarining barqaror qoldig'igina asosiy depozit sifatida e'tirof etilmoqda. Holbuki, jamg'arma depozitlarining ma'lum qismi nobarqaror passiv hisoblanadi. Ular transaksion depozitlardan bankni ma'lum muddat oldindan ogohlantirish yo'li bilan olinishi jihatidan farq qiladi.

Tijorat banklari depozit bazasining yetarliligini baholashda e'tiborga olinishi lozim bo'lgan jihatlardan biri, fikrimizcha, o'zida ham transaksion depozit hisobraqamini, ham muddatli depozit hisobraqamini namoyon etayotgan yangi hisobraqamlarining paydo bo'layotganligi hisoblanadi. Masalan, AQSHdagi "NAU" hisobraqamlari ana shunday yangi turdagi hisobraqami hisoblanadi. Unga

bozor stavkalarida foiz to‘lanadi. Shu bilan birga, mazkur hisobraqamlar o‘zida transaksion depozit hisobraqamlariga xos bo‘lgan xususiyatni ham ifoda etadi: ularning qoldig‘iga to‘lov hujjatlarini yozishga ruxsat etiladi.

“NAU” hisobraqamlarining qoldig‘i barqarorligi jihatidan transaksion depozitlarni barqaror qoldig‘idan qolishmaydi. Shu sababli, ularni qoldig‘ini tijorat banki depozit bazasini barqarorligini aniqlashda hisobga olish lozim deb hisoblaymiz.

13.2.1-rasm ma‘lumotlaridan ko‘rinadiki, 2012-2016-yillarda O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining depozitlari miqdori o‘shish tendensiyasiga ega bo‘lgan. Bu esa, banklarning resurs bazasini mustahkamlash nuqtayi-nazaridan ijobiy holat hisoblanadi.

13.2.1-rasm. O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining depozitlari, trln. so‘m. (2017-yil 59.6 trln so‘m, 2018-yil 70.0 trln so‘m, 2019-yil 63,9 trln so‘m)³³

§ 13.3. Tijorat banklari depozitlari bahosini shakllantirish usullari

Banklar orasidagi resurslarni jalb qilish uchun raqobatli kurashda muhim vosita buturlicha foiz siyosati hisoblanadi, chunki qo‘yilgan mablag‘larga daromad olish mijozlarning qo‘yilma qo‘yishga undovchi muhim omildir. Depozit foiz

³³ ЎР МБ расмий сайти маълумотлари асосида тайёрланди. (www.cbu.uz).

stavkalari darajasini har bir tijorat banki O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki hisob stavkasi, pul bozori holati va o'zining depozit siyosatidan kelib chiqib, mustaqil ravishda belgilaydi. Depozit schetlarining alohida ko'rinishlari bo'yicha daromad hajmi qo'yilma muddati, summasi, hisobvarag'ining amal qilish xususiyati, xizmatlar hajmi, xarakteri va nihoyat, mijozning qo'yilma shartnomasi shartlariga amal qilishiga bog'liq.

Talab qilingungacha bo'lgan depozitlar bo'yicha hisobvaraqlari egalari tomonidan joriy operatsiyalarni amalga oshirish uchun, ishlatiladi va ular qoldiqning nomuntazamligi bilan xarakterlanadi. Shuning uchun bunday schetlar guruhi daromadlilik darajasi bilan ajralib turadi. Yuridik shaxslarga ochilgan talab qilinguncha hisobvaraqlaridagi mablag'lar qoldig'i bo'yicha foizlar umuman to'lanmasligi mumkin. Bunday foyda, odatda, mijozlarni hisob kassa xizmatlari uchun to'lov mablag'larini talab qilinguncha hisobvaraqlarda mablag'larni minimallashtirish va ortiqcha summalarni qo'yilmalarning daromadliroq shakllariga joylashtirishga undaydi.

Jismoniy shaxslar uchun ochilgan talab qilinguncha varaqlar bo'yicha foizlar deyarli majburiy tartibda o'rnatiladi, ammo u bo'yicha daromad hamisha muddatli qo'yilmalarga qaraganda pastroq bo'ladi. Muddatli qo'yilmalar bo'yicha foiz stavkasi hajmini o'rnatishdagi muhim omil bo'lib, mablag'lar joylashtirilgan muddat hisoblanadi.

Markaziy bank emissiya markazi sifatida makroiqtisodiy darajadagi pul aylanishi hamda bank tizimining likvidliligi nuqtayi nazaridan tijorat banklarining ular tomonidan jalb qilingan mablag'lardan foydalanish imkoniyatlarini doimiy ravishda tartibga solib turadi.

Nazariy jihatdan zamonaviy bank tizimida naqd pulsiz aylanishlarning rivojlanishi natijasida dastlabki shakllantirilgan depozitlarni (dastlabki yoki real depozitlar Markaziy bank tomonidan chiqarilgan naqd pullar asosida shakllanganlikni taqozo qiladi) cheklanmagan tarzda bir bankdan ikkinchi bankka o'tkazish, shu bilan birga, tijorat banklari tomonidan berilayotgan kreditlarni cheksiz oshirish imkoniyati mavjud. Xorijiy tajribada bu jarayon depozit

multiplikatsiyasi (ya'ni mablag'larning bir bankdan boshqasiga zanjirsimon shaklda o'tkazilishi) va kredit ekspansiyasi deb nom olgan.

Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan majburiy zahira talablari bank tizimida depozit va kreditlarni oshirishning bevosita cheklovchisi bo'lib xizmat qiladi.

"A" bankdagi dastlabki depozit 1000 birlikning 20%i (200 birlik) majburiy zahira sifatida Markaziy bankka o'tkazilgandan keyin tijorat bankining kredit berish imkoniyati 800 birlikni tashkil qiladi. Bu kredit mijozga berilgandan keyin boshqa bank depozitiga aylanishi mumkin. Masalan. Ushbu berilgan kredit summasi "B" bankning mijoz bo'lgan mahsulot yetkazib beruvchining hisobvarag'iga sotuvdan tushum shaklda kelib tushadi. "A" bankning krediti "B" bankda depozitni vujudga keltiradi. "B" bank bu depozitdan kredit beradigan bo'lsa, majburiy zahirani hisobga olgan holda ($800 \cdot 20 / 100$) uning miqdori 640 ($800 - 160$) birlikka teng bo'ladi. Ushbu jarayonni oxirigacha (ya'ni depozit va kreditlarning to'liq ishlatilishigacha) tasavvur qiladigan bo'lsak, 1000 birlik shakllantirilgan dastlabki depozit miqdori, majburiy zahira darajasi 20% bo'lganda barcha banklar bo'yicha 5000 birlikkacha, 800 birlikka teng bo'lgan dastlabki kredit miqdori esa 4000 birlikka o'sishi mumkin.

Agar majburiy zahira yo'q deb taxmin qilinsa, nazariy jihatdan depozit multiplikatsiyasi va kredit ekspansiyasi cheksizlikka teng va teskarisi, majburiy zahira 100% bo'lgan taqdirda depozit multiplikatsiyasi 0 ga teng bo'ladi.

Depozit (yoki kredit) multiplikatsiyasining maksimal miqdori yoki chegarasini hisoblash uchun quyidagi matematik formuladan foydalaniladi.

$$D = D_0 \cdot 1/R$$

Bundan:

D—bank tizimida shakllantirilishi mumkin bo'lgan depozitning maksimal miqdori;

D_0 —dastlabki depozit;

R—depozit birligiga teng keladigan likvidlilik zahirasi.

Yuqorida keltirilgan misolimizda depozit multiplikatsiyasi koeffisienti 5 yoki 5000 birlikka ($D=1000*(1/0,2)$), kredit multiplikatsiyasi koeffisienti esa 4 yoki 4000 birlik ($K=800*(1/0,2)$)ka teng.

Multiplikatsiya darajasi majburiy zahira darajasiga teskari mutanosib ravishda o'zgaradi, demak majburiy zahira darajasi oshsa, bank tizimining kredit salohiyati imkoniyatlari ham kamayadi.

Depozit multiplikatsiyasi va kredit ekspansiyasi g'oyasi quyidagi iqtisodiy zaruriyatni keltirib chiqaradi: har qanday tijorat banki depozitlarni qabul qila turib, o'z mijozlari oldidagi majburiyatlarini bajarishlari uchun uning ma'lum bir qismini likvidlilik zahirasi sifatida saqlashlari lozim. Shu bois, tijorat banklarini kredit berish salohiyati miqdori bank tomonidan jalb qilingan moliyaviy resurslar, majburiy zahira hajmiga bog'liq. Kredit potentsiali (salohiyati) miqdori (K_s)ni qisqacha holda quyidagi formula bilan ifodalash mumkin.

$$K_s = D - M_z - L_z$$

Bu yerda:

D —jalb qilingan mablag'lar;

M_z —majburiy zahira miqdori;

L_z —likvidlilikni ta'minlash bo'yicha zahiralar.

Shunday qilib tijorat banklarini kredit salohiyatiga:

- bankka jalb qilingan mablag'larning umumiy miqdori;
- Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan majburiy zahira darajasi;
- joriy likvidlilikni saqlash maqsadida tashkil qilingan zahira va undan foydalanish tartibi;
- kredit salohiyati manbalarining tarkibi va barqarorligi;
- bank majburiyatlarining tarkibi va umumiy miqdori kabi omillar ta'sir ko'rsatadi.

§ 13.4. Banklar depozitlarini boshqarish usullari

Tijorat banklarining depozit operatsiyalarini boshqarishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

1. Ma'muriy usullar.

2. Iqtisodiy usullar.

Ma'muriy usullarga quyidagilar kiradi:

* depozit operatsiyalarni rejalashtirish;

* depozit operatsiyalarni amalga oshirish siyosati, qoidalari va me'yorlarini o'zida aks ettirgan ichki bank hujjatlarini ishlab chiqish.

Depozit operatsiyalarni boshqarish usullaridan foydalanish samaradorligini ta'minlashning zaruriy shartlaridan biri bo'lib, depozitlar jalb qilish va ularni aktivlarga joylashtirishda risk va daromad darajalarini to'g'ri baholash imkonini beradigan ishonchli ma'lumotlarning mavjudligi hisoblanadi.

Depozit operatsiyalarni boshqarish usullari quyidagilarga bo'linadi:

* analitik usullar;

* spetsifik usullar;

* marketing usullari.

Analitik metodlar depozitlar jalb qilish bilan bog'liq bo'lgan tendensiyalar va muammolarni aniqlash imkonini beradi. O'z navbatida, analitik metodlarga quyidagilar kiradi:

- guruhlash usuli;

- qiyosiy tahlil usuli;

- tarkibiy tahlil usuli;

- trendli tahlil usuli.

Spetsifik usullar depozit operatsiyalar bilan bog'liq bo'lgan risklarni kamaytirish, bankning resurs bazasini diversifikatsiya qilish imkonini beradi.

Marketing usullari quyidagilardan iborat:

* mijozlarni turli toifalari bo'yicha turkumlash;

* mijozlarning kartotekasini yaratish;

* depozit xizmatlari bozorini monitoring qilish;

* depozit xizmatlarini reklama qilish;

* depozitlarning barqarorligini ta'minlash.

Qisqacha xulosalar

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklari depozit bazasining yetarliligini aniqlashda ikki usuldan keng foydalanilmoqda. Birinchi usul Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB) ekspertlari tomonidan ishlab chiqilgan.

XTTB ekspertlari tomonidan ishlab chiqilgan usulda transaksion depozitlarning barqaror qoldig‘i tijorat banklari depozit bazasining yetarliligini aniqlashda hisobga olinmagan.

Hozirgi davrda dunyoning ko‘pchilik mamlakatlarida, shu jumladan, O‘zbekiston Respublikasida tijorat banklari depozit faoliyatini inspeksion tekshirishda “CAMEL” reyting tizimidan keng foydalanilmoqda.

“CAMEL” reyting tizimida asosiy depozitlar deganda depozitlarning bankni tark etmaydigan qismi tushuniladi. Shu jihatdan olganda, asosiy depozitlar har uch turdagi depozitlar – transaksion depozitlar, muddatli depozitlar va jamg‘arma depozitlarining barqaror qoldig‘ini o‘z ichiga oladi.

“CAMEL” reyting tizimidagi depozit bazasining yetarliligini baholash usuli XTTBning baholash usuliga nisbatan mukammalroq hisoblanadi. Birinchidan, transaksion depozitlarning barqaror qoldig‘i hisobga olinmoqda, ikkinchidan, jamg‘arma depozitlarining barqaror qoldig‘igina asosiy depozit sifatida e‘tirof etilmoqda. Holbuki, jamg‘arma depozitlarining ma‘lum qismi nobarqaror passiv hisoblanadi.

Banklar orasidagi resurslarni jalb qilish uchun raqobatli kurashda muhim vosita bo‘lib turlicha foiz siyosati hisoblanadi, chunki qo‘yilgan mablag‘larga daromad olish mijozlarning qo‘yilma qo‘yishga undovchi muhim omil hisoblanadi.

Muddatli qo‘yilmalar bo‘yicha foiz stavkasi hajmini o‘rnatishdagi muhim omil bo‘lib, mablag‘lar joylashtirilgan muddat hisoblanadi.

Markaziy bank tomonidan o‘rnatilgan majburiy zahira talablari bank tizimida depozit va kreditlarni oshirishning bevosita cheklovchisi bo‘lib xizmat qiladi.

Depozit operatsiyalarni boshqarish usullari quyidagilarga bo‘linadi: analitik usullar; spetsifik usullar; marketing usullari.

Tayanch so‘z va iboralar

Aholining jamg‘arma qo‘yilmalari, rezident va norezident jismoniy shaxslar, talab qilib olungunga qadar depozit, asosiy va ikkilamchi hisob varag‘lari, bank varag‘iga xizmat ko‘rsatish shartnomasi, tadbirkorlik subyekti, rezident yuridik shaxslar, depozit multiplikatsiyasi, kredit potentsiali miqdori, banklar depozitlarini boshqarish usullari, marketing usullari.

O‘z-o‘zini nazorat qilish va muhokama uchun savollar

1. Tijorat banklari depozitlarini zarurligi tushuntirib bering?
2. Depozit operatsiyalarini obyekt va subyektini aniqlab bering?
3. Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB) ekspertlari tomonidan ishlab chiqilgan tijorat banklari depozit bazasining yetarliligini tushuntirib bering?
4. O‘zbekiston Respublikasida tijorat banklari faoliyatini inspeksion tekshirishda “CAMEL” reyting tizimini mohiyat maxmunini tushuntirib bering?
5. Tijorat banklari depozitlari bahosini shakllantirish usullari nimadan iborat?
6. Banklar depozitlarini boshqarish usullarini tushuntirib bering?

14-BOB: BANKLARARO KREDIT RESURSLARI BOZORI

§ 14.1. Banklararo kredit resurslari bozorining mazmuni va tarkibi

§ 14.2. Banklararo kreditlar bo'yicha foiz stavkalari

§ 14.3. Banklararo kredit resurslari bozoriga Markaziy bank pul-kredit siyosatining ta'siri

§ 14.1. Banklararo kredit resurslari bozorining mazmuni va tarkibi

Banklararo bozorning rivojlanishi vaqtinchalik bo'sh turgan pul mablag'larini banklar o'rtasida qayta taqsimlanishiga imkoniyat tug'diradi. Undan bank o'zining likvidligini ta'minlashi uchun turli xil muddatda mablag'larni jalb etishlari mumkin, xususan, bir kundan bir necha oygacha bo'lgan muddatni tashkil etadi. Bu mablag'larni banklararo kredit resurslari bozoridan qay darajada jalb qilishi iqtisodiy konyunkturaga, bank nufuziga va banklararo bozordagi boshqa tijorat banklarining faoliyati bilan bog'liq. Banklararo kredit resurslari bozori mamlakatimizda o'z faoliyatini yuritmoqda, unda bank resurslarini sotish va sotib olish indikatorlari e'lon qilinadi va qatnashish huquqini olgan banklar bo'sh turgan bankning resurslarini sotadi, o'zining majburiyatlarini bajarish uchun yetishmagan mablag'larini boshqa banklarning mablag'lari hisobidan jalb qiladi. Banklar resurslarni sotishlari natijasida o'ziga foizli daromad oladi, bank resurslarga zaruriy ehtiyojlar sezganda bank ularni sotib olishi ham mumkin. Bu jarayon banklararo bozordagi eng arzon va qulay usullardan biri hisoblanadi. Bunda bank o'zining resurslarini mijozlar uchun joylashtirmasdan, balki boshqa banklarga o'zining bo'sh turgan resurslarini joylashtirish siyosatini olib boradi. Bu siyosat ularning xatarlilik darajasini kamaytirish siyosatining yuritilayotganligini ko'rsatadi. Buning sababi, banklar tomonidan boshqa banklarga berilgan resurslarning xatari mijozlarga berilgan kreditlarning xataridan pastroq bo'lishi shuhbasiz.

Banklararo bozorning rivojlanish omili Markaziy bankning qayta moliyalash tizimi bilan o'zaro bog'liq. Banklarda likvidli aktivlar bilan ta'minlash manbai

Markaziy bankning maqsadli kreditlash resurslari bilan shakllanishidir. Markaziy bank tijorat banklarining likvidligiga qayta moliyalash siyosati orqali taʼsir koʻrsatishi maʼlum. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi kuzatilayotganda koʻpgina davlatlar Markaziy bankning hisob stavkasini ancha pasaytirishgan va ular arzon pullar siyosatini yuritganlar. Masalan, bu sharoitda AQSH Federal Zahira Tizimi tomonidan hisob stavkasini 5,25 foizdan 1 foizgacha tushirgan. Bunday choralar mamlakatning moliyaviy inqirozdan chiqib ketishiga va banklarning likvidligini taʼminlashga oʻz samarasini bermay qolmaydi.

Banklararo kredit resurslari bozori – bu kredit resurslarini oldi-sotdi qilish maqsadida tashkil etilgan maxsus markazlardir. Banklararo kredit resurslari bozori ssuda kapitallari bozori ham deb ataladi.

Banklararo kredit resurslari bozorida tijorat banklarining birinchi qismi kredit resursi sotuvchi sifatida, ikkinchi qismi esa, kredit resursini sotib oluvchi sifatida ishtirok etadi.

Banklararo kredit resurslari bozori ikki segmentdan iborat:

- pul bozori;
- kapital bozori.

Pul bozorida qisqa muddatli, yaʼni muddati 12 oygacha boʻlgan depozitlar va kreditlarning foiz stavkalari shakllanadi.

Kapital bozorida oʻrta va uzoq muddatli depozitlar va kreditlarning foiz stavkalari shakllanadi.

Banklar resurslarini boshqa banklardan ssuda olish, yaʼni banklararo kredit hisobiga ham kengaytirish mumkin. Ortiqcha kredit resurslarini sotish bilan moliyaviy barqaror tijorat banklari shugʻullanadi. Bu resurslar daromad keltirishi uchun banklar bu resurslarni boshqa banklarga joylashtirishga harakat qiladilar. Banklar resurslarini joylashtirib, daromad olishdan tashqari, bank-kreditor uchun bankning boshqa faoliyatlari boʻyicha hamkorlikni yoʻlga qoʻyish imkoniyatlariga ega boʻladi. Banklar uchun oʻz kredit resurslarini xoʻjaliklarga joylashtirishdan koʻra, banklarga joylashtirish foydaliroqdir. Ayniqsa, hozirgi sharoitda kreditning qaytishi uchun kafolat xoʻjalik korxonalaridan koʻra banklarda kattaroqdir.

Banklararo kreditning muddatlari har xil. Rivojlangan davlatlar tijorat banklari amaliyotida bir, uch, olti oy muddatli banklararo kredit berish ko‘prok ishlatiladi. Yana shuni aytib o‘tish joizki, 1 kundan tortib bir necha yil muddatga beriladigan banklararo kredit berish ham rivojlanmokda.

Hozirgi paytda MDH davlatlarida 3 oydan 6 oy muddatgacha banklararo kreditdan foydalanish banklar faoliyatida keng tarqalgan. Banklararo kreditning foiz stavkasi, odatda, xo‘jaliklarga beriladigan kreditlar foiz stavkasidan past bo‘ladi va Markaziy bank tomonidan bu stavkalar nazorat qilinadi. Resurslarni jalb qilish nuqtayi nazaridan esa bank uchun banklararo kredit boshqa depozitlarni jalb qilishdan ko‘ra qimmatroqqa tushadi. Banklar resurslarini banklararo kreditlar hisobiga shakllantirishdan maqsadi shuki, banklar o‘z mijozlarini kreditga bo‘lgan ehtiyojini qondirishdir va kredit qo‘yilmalarini yanada kengaytirib foyda olishdir.

Banklararo bozor moliya bozorining segmentlaridan biri hisoblanib, bank investitsiyalarini real iqtisodiyotga bank tizimida jamlangan mablag‘larni tez va samarali qayta taqsimlash orqali joylashtirishni ta‘minlaydi. Banklararo bozorning faoliyat yuritishi iqtisodiyot uchun investitsiya bo‘yicha ma‘lum qarorlarini qabul qilish nuqtayi nazaridan ularning umumiy hajmi va samaradorligiga ta‘sir ko‘rsatadi va pirovard natijada, iqtisodiy o‘sishga erishishni ta‘minlashda muhim rol o‘ynaydi. Banklararo bozor faoliyatida tartibga solingan tizimning mavjudligi har qanday zamonaviy bank tizimining asosini tashkil etib, banklarning zaruriy mablag‘lardan foydalanishlarini yengillashtiradi, bank bitimlari hajmini ko‘payishini ta‘minlaydi, qo‘shimcha mablag‘larni ushlab turish zaruriyatini pasaytiradi. Shuningdek, banklarning ham harajatlar evaziga yanada samarali ishlashlariga imkoniyat yaratib beradi. Yaxshi ishlaydigan banklararo bozor nafaqat banklar faoliyatini yengillashtiradi, balki bozor nomutanosibliklarining vujudga kelishini kamaytiradi. Har qanday bank tizimiga likvidlikning tebranishi xos. Lekin yaxshi faoliyat yuritayotgan banklararo bozor likvidli mablag‘larning nazarda tutilmagan iste‘moli natijasida vujudga kelgan nobarqarorlikni kamaytiradi va kutilmagan holatlarga nisbatan bank sektori barqarorligini ta‘minlaydi.

Tor ma'noda, ssuda kapitalining jahon bozori (SKJB) deganda – xalqaro kredit operatsiyalari ro'y beradigan bozor yoki ssuda kapitalining xalqaro bozori tushuniladi. U o'z ichiga chet el kreditlari va zayomlar bozorini oladi. Bu bozor, o'z navbatida, ssuda kapitali (SK) milliy bozorida xalqaro operatsiyalarini keltirib chiqaradi. Yevrovalyuta bozori yoki yevrobozor bu chet el valyutasida mamlakat tashqarisida naqd pulsiz depozit – ssuda operatsiyalari ro'y beradigan bozordir. Yevrovalyuta operatsiyalari SKJ bozorini deyarli qamrab olganligi tufayli ba'zi adabiyotlarda SKJB sinonimi sifatida yevrobozor tushunchasi ham ishlatiladi. (Ba'zi bir ma'lumotlarga qaraganda SKJBdagi 70-90% operatsiyalar yevrovalyuta operatsiyalariga to'g'ri keladi).

Keng manoda, SKJB deganda ssuda kapitalining jahon miqyosida taqsimlanishi va kayta taqsimlanishining iqtisodiy mexanizmi tushuniladi. Ya'ni, bu jarayon ssuda kapitali milliy bozorini va yevrobozorni muvofiqlashtirishga asos bo'ladi.

SKJB evolyutsiyasi jahon iqtisodiyotining baynalminallashuv jarayoni dinamikasida o'z aksini topadi. Bu rivojlanish bosqichlarini quyidagicha ifodalash mumkin:

Birinchi bosqich, rivojlanishining monopol darajasi, SKJB ko'p tarqalgan SK milliy bozorlarining muvofiqlashuvi sifatida ko'ringan.

Ikkinchi bosqich, yuqori rivojlanish davrida xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvi va xalqaro kreditning rivojlanishi asosida SKJB shakllanadi.

Dastlab xalqaro kreditning rivojlanishi milliy bozorlarda faqat xalqaro operatsiyalar shaklida namoyon bo'lgan. Asta-sekin yirik bozorlar (London, Parij, Nyu-Yorkda) jahon moliya markazlariga aylanadi. Bu moliya markazlarida o'tkazilgan operatsiyalar jahon bozorining ikkinchi sektorini shakllantirdi. Bu markazlar offshoring. Off-shove – mamlakat tashqarisida ma'lum bir masofada joylashgan. Jahon moliya markazlariga banklar va kredit-moliya institutlari jamlangan. Xalqaro kredit oltin va chet el valyutasida operatsiyalar olib boradigan bu muassasalar SKJBning tashkiliy markazlari bo'lib qoldi. 1929-1933-yillarda jahon iqtisodiy tanazzuli, undan keyin depressiya va II Jahon urushi davrida tashqi

savdo hajmi, shuningdek, jahon markazlarida ham, milliy bozorda ham xalqaro operatsiyalarning soni qisqarib bordi. Keyingi bosqichlarda SKJBning rivojlanishining 50-yillardagi yevrobozorning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Valyuta munosabatlarini olib borishda valyuta cheklovlarining yuzaga kelishi va SK milliy bozorlari orasidagi farqlanish mavjudligi sharoitida xalqaro moliya kapitalining harakati va rivojlanishi yagona, milliy davlat boshqaruvidan uctunroq boshqariluvchi bozorni talab qildi. Yevrobozor shunday bozor sifatida vujudga keldi. U milliy bozorlar o'rtasida o'ziga xos faoliyat olib boruvchi vositachi hisoblanadi. Chunki bunda operatsiyalar milliy davlat tashkilotlari tomonidan boshqarilmaydi. Yevrobozorlar dastlab yevrodollar bozori shaklida rivojlana bordi. Yevrodollarning paydo bo'lishi dollarning chet el banklarida jamg'arilishiga va ularning kredit operatsiyalarda ishlatilishiga olib keldi. 60-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab yevrobozor operatsiyalari yevromarka, yevrosterling, yevrofranklar kabi boshqa valyutalarda olib borila boshlandi. Yevrobozor ta'sirida Yevropada yirik jahon moliya markazlari vujudga keldi. Londonda, Syurixda, Parijda va boshqa rivojlangan davlatlarda moliyaviy markazlar paydo bo'lib bordi. "Yevrobozor" terminidagi yevro qo'shimchasi shu bilan izohlanadi. 60-yillar iqtisodiyotining yana bir xususiyati shundaki, bu davrda Amerika dollar bozori paydo bo'ldi.

§ 14.2. Banklararo kreditlar bo'yicha foiz stavkalari

Banklarning kreditlar bo'yicha foiz stavkasini belgilash ularning asosiy faoliyatida samaradorlikni belgilaydi va natijada ularning moliyaviy asoslarining barqarorligiga, kapital mablag'larini to'plash orqali ta'sir qiladi. Shuning uchun, kredit foiz stavkalarini belgilash banklarning alohida eng muhim qarorlaridan biri hisoblanadi. Bundan tashqari, bank kreditlarining foiz stavkalarini qanday belgilaganligi, moliyaviy tizimda markaziy rol o'ynaganligi sababli, pul kredit siyosatining samaradorligining muhim hal qiluvchi omilidir. Shu sabablarga ko'ra, banklarning kreditlar bo'yicha foiz stavkasini aniqlash xatti-harakatlarini tahlil qilish, bank operatsiyalarini monitoring qilish va pul siyosatini uzatish kanallarini

tushunish uchun foydalidir. Ko'pgina mavjud tadqiqotlar banklarning foiz stavkasini belgilashdagi xatti-harakatlari foiz stavkasini o'tish istiqbolidan o'rganib chiqiladi va bu kredit foiz stavkalarining, bozor foiz stavkalari o'zgarishiga ta'sirini tekshiradi. Shuningdek, banklarning kreditlar bo'yicha foiz stavkalari, bozor foiz stavkalari o'zgarishlariga asta-sekin javob berishga qodir ekanligini e'tirof etadi, bu esa kreditlar bo'yicha foiz stavkalarining bog'liqlik darajasi yuqori ekanligini ko'rsatadi. Qisqa muddatda, bozor foiz stavkalari ortib borayotganiga qaramay, banklar har qanday sabablarga ko'ra qarzdorlik budjetini moliyalashtirish xarajatlarini kamaytirishga harakat qilishadi, hatto bunday xatti harakatlar ularning foiz stavkalarini belgilashda ham nomoyon bo'ladi.

Bozorni banklararo kreditlar o'rtacha foizlari stavkalari bo'yicha ma'lumotlar bilan ta'minlashning yo'llaridan biri banklararo bozorlar pul mablag'lari milliy ko'rsatkichlarining qabul qilinishi hisoblanadi. Banklararo pul bozori ko'rsatkichlari xalqaro bank amaliyotida keng qo'llaniladi. Ularning ichida eng taniqlisi Buyuk Britaniya banklari uyushmalari tomonidan e'lon qilinadigan LIBOR foiz stavkasidir. Ushbu stavkalar bo'yicha banklar boshqa banklardan pul mablag'larini qarzga oladilar. Shunday stavkalar Frankfurt moliya bozorlari ishtirokchilari (FIBOR), Tokio (TIBOR), Gonkong (XIBOR) va boshqalarda ham mavjud. Bundan tashqari, shunga o'xshash stavkalardan Rossiya va Qozog'iston moliya bozorlarida ham foydalaniladi.

Moliyaviy ko'rsatkichlardan foydalanishning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

- banklararo kreditlar o'rtacha statistik foiz stavkalarini aniqlash bo'yicha marketing tadqiqotlari o'ziga xos umumlashtiruvchi natijalar hisoblanadi;
- pul mablag'larini joylashtirishning uzoq muddatlari bo'yicha fiksing tavsiya etiladi;
- xalqaro andozadagi ko'rsatkich hisoblanadi;
- banklararo pul bozorida keng tarqalgan bo'ladi;
- ularni hisoblash mexanizmi ochiq va hamma uchun tushunarli;
- hisoblar tizmiga kiruvchi banklar yuqori kredit reytingiga ega.

O'zbekistonda pul mablag'lari banklararo bozorida o'rtacha statistik foiz stavkalarini o'rnatish tajribasi mavjud emas. Bundan tashqari, banklarning qarz beruvchi banklar haqida kerakli va ishonchli ma'lumotlarga ega bo'lishlari zaruriyati mavjud bo'lib, banklararo shartnomalar xulosalari bo'yicha me'yorlarni unifikatsiya (bir xil) qilish yo'lga qo'yilmagan.

Taklif qilinayotgan ko'rsatkichlar O'zbekiston Banklar Assosiasiyasi (Uyushmasi) tomonidan hisoblab chiqilishi mumkin va ular kelajakda qisqa muddatli kreditlar foiz stavkalari ko'rsatkichlari (indekslari) vazifasini o'taydi. Hisoblangan ko'rsatkichlar tijorat banklariga bepul taqdim etiladi. Indeks hisoblari bazasiga (market-meykerlar) kiruvchi banklar, Assosiasiya (Uyushma)ni markaziy banklar bilan kelishilgan holda ularning banklararo bozordagi mavqeyi va faollik darajasi asosida tanlanadi. Ushbu banklar Markaziy bank me'yorlariga rioya qilishlari va bozor balansini tuzishlari lozim. Banklar har bir ish kunida Assosiasiyaga (Uyushmaga) o'zlarining kotirovkasini taqdim etadilar va Assosiasiya (Uyushma) banklarning fiksingini milliy valyuta so'm bo'yicha chop etadi. Bunda banklarni e'lon qilingan stavkalar bo'yicha pul mablag'larini sotishlari yoki sotib olishlari shart emas.

O'rtacha statistik foiz stavkalarini hisoblashni unifikatsiya (bir xil) qilish uchun pul mablag'lari banklararo bozori ko'rsatkichlarini shakllantirishni yagona uslubi ishlab chiqilishi zarur (keyingilarda uslub deyiladi). Bankning banklararo bozor milliy ko'rsatkichlarda ishtirok etishi bevosita uning obro'yiga va moliyaviy holatiga bog'liq bo'ladi. Market-meykerlar dastlab pul mablag'lari banklararo bozori ko'rsatkichlarini shakllantirish haqida Memorandum imzolashlari lozim. (keyingi o'rinlarda memorandum deyiladi). Memorandumda har bir bankning huquq va majburiyatlari aks ettiriladi. Ular boshqa banklar va market-meykerlar faoliyati manafaatlariga zid bo'lmasligi yoki bunday holatlardan o'zlarini tiyishlari zarur. Memorandum me'yorlarini buzgan ishtirokchilar market-meykerlar ro'yxatidan chiqariladi. Ushbu hujjatlarning mavqeyini oshirish uchun ularni dastlab Markaziy bank va tijorat banklari bilan kelishilgan holda amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir.

XX asrning 90-yillari boshlarida jahondagi zayomlarning 80%i yevrozayomlar hissasiga to'g'ri keldi. Yevrozayomlarning asosiy ustunligi shundaki, ular kreditor va qarzдорlar uchun ham valyuta zayomi mavqeiga ega bo'ladi. Zayomlarning bu turlari Buyuk Britaniya, AQSHda tarqalgan. Yana boshqa bir farqi an'anaviy xorijiy zayomlar biror mamlakat milliy bozorida chiqarilsa, yevrozayomlar esa bir paytda bir necha davlatlarda tarqatiladi. Yevroobligatsiya, odatda, 7 yildan 15 yil muddatga chiqariladi. 80-yillarda 30 va hatto, 40 yil muddatli obligatsiyalar chiqarildi. Asosiy zayom chiqaruvchilar sifatida, davlat, xalqaro tashkilotlar mahalliy hokimiyat organlari, davlat tashkilotlari faoliyat ko'rsatgan. Yevrozayomlar, odatda, yirik banklar tomonidan chiqarilgan. Bu yirik banklar yevrozayomlarni xalqaro konsorsiumlar va sindikat tashkilotlari sifatida chiqardilar. Konsorsiumlar faoliyatiga banklar, har xil moliya-kredit institutlari: pensiya fondlari, cug'urta va investitsion kompaniyalarni jalb qildilar. Jahon moliya bozorida har xil turdagi oddiy yoki "doimiy", "suzuvchi" foiz stavkali, nol foizli (kupon bilan), konvertirlangan obligatsiyalar kabilar amal qiladi. Bu obligatsiyalarning 60%ini oddiy obligatsiyalar tashkil qiladi va bu bo'yicha obligatsiya emitenti zayom muddati tugaguncha mustahkam (o'zgarimas) foiz to'laydi. "Suzuvchi" stavkali obligatsiyalar stavkasi va daromadi ham bozor foizlari o'zgarishiga bog'liq holda tebranib turadi.

Obligatsiyalar bo'yicha suzuvchi foiz stavkalari Libor stavkasida ifodalanadi.

O'zgaruvchi stavkali obligatsiyalar farqli ravishda indeksatsiyalangan foizli obligatsiyalar hisoblanadi.

Foiz stavkasining makroiqtisodiy darajada harakat qilishdagi asosi bo'lib bozor jarayonlarining rivojlanishi va kreditga to'lov miqdorining erkin o'zgarishi sharoitida xo'jalikda o'rtacha foyda normasi hisoblanadi. Foyda normasidan u yoki bu tomonga o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni umumiy va maxsus omillarga bo'lamiz. Umumiy omillarga qarz mablag'alariga talab va taklifning o'zgarishi, Markaziy bank siyosati, pul qadrsizlanishi darajasi.

Aktiv operatsiyalar bo'yicha foiz stavkasini aniqlovchi xususiy omillarga quyidagilar kiradi:

- ❖ Ssuda hajmi va uni qaytarish muddati;
- ❖ Ta'minot va uning xarakteri;
- ❖ Ssuda kapitalining hajmi;
- ❖ Qarz oluvchining kreditga layoqatliligi va boshqalar.

Ssuda foizlaridan foydalanish mexanizmi, bir tomondan, foiz mohiyatini tovar ishlab chiqarish sifatida, boshqa tomondan, foiz siyosatini oshirish maqsadida aniqlaydi.

Banklarning foiz siyosati bugungi kunda bank likvidligini ta'minlash va uni optimal boshqarishga qaratilishi kerak. Ssuda foizining differensatsiyasi aktiv operatsiyalar bo'yicha qo'yilmalar likvidligiga bog'liq holda bo'lishi lozim. Milliy iqtisodiyotda bank foizining rolini oshirish, uning bevosita ta'sir doirasini kengaytirish va iqtisodiy jarayonlarni tizimlashtirishga yordam beradi.

Depozitlar va kreditlar bo'yicha foiz stavkalari, ularning summasi, ularni to'lash vaqti davri, to'lash shartlari va boshqalar mijoz bilan bank o'rtasida kelishib olinadi va tuziladigan shartnomada aks ettiriladi. Kreditlar bo'yicha foiz stavkalar kreditning muddati, qarz oluvchi tomonidan tavsiya qilingan garov holati va qiymati, uning likvidliligiga, kredit resurslari baxosiga, kredit riskning darajasiga qarab tijorat banki tomonidan mustaqil belgilanadi va u kredit shartnomada aks ettiriladi. Kredit bo'yicha foizlar muddati kelganda memorial order bilan rasmiylashtirilib, mijozning asosiy talab qilib olinguncha bo'lgan depozit varag'idan grafik bo'yicha undirib olinadi.

Foiz darajasi kredit bitimi tomonlari o'rtasidagi kredit resurslariga bo'lgan talab va taklifni hisobga olgan holda shartnoma orqali aniqlanadi.

Markaziy bank doimiy ravishda to'g'ridan to'g'ri ssuda foiz normasini ma'muriy boshqaruvidan uning darajasini qayta moliyalashtirish foiz stavkasini o'zgartirish va majburiy rezervlar normasini manevrlash orqali tartibga solishning iqtisodiy usullariga o'tayapti.

Ssudalar bo'yicha foiz stavkalari tijorat banklari tomonidan kredit kelishuvining aniq shartlarini hisobga olib o'rnatilmoqda, ya'ni ssuda hajmi va uni tugash muddati, ta'minot mavjudligi, mablag'larni jalb qilishdagi xarajatlar, kreditni rasmiylashtirish va nazorat bo'yicha xarajatlar, qarz oluvchining kreditga layoqatliligi va boshqalar.

Bank passiv operatsiyalari bo'yicha foiz bo'sh pul mablag'larini vaqtincha omonatlarga jalb qilish stimuli sifatida oshib bormoqda.

Foizlarning o'tkazilishi va undirilish tartibi shartnomada belgilanadi. Amaliyotda ssuda kunlari sanasi yaqinlashishi bilan oddiy foizlar hisoblash usulidan foydalaniladi.

Hozirgi vaqtda foizlarni to'lash manbasi kredit qo'yilmalarining yo'nalishidan kelib chiqib turlichadir. Qisqa muddatli ssudalar bo'yicha to'lovlar mahsulot tannarhiga qo'shiladi, uzoq muddatli va muddati o'tgan kreditlar bo'yicha xarajatlar korxonaga soliqqa tortilgan foydasiga olib boriladi.

Zamonaviy mexanizmning xususiyati bevosita foizlar bo'yicha daromad va xarajatlarning bank yakuniy moddiy manfaatlari bilan bevosita bog'liqligi hisoblanadi.

Bank ssuda kapitalining tannarxi ishlab chiqarish xarajatlari umumiy summasining joylashtirilgan mablag'lar hajmiga nisbatan ifodalaydi.

Ssuda kapitalining tannarxi, ya'ni bank xarajatlari 2 asosiy elementlardan tarkib topgan:

- Resurslarni shakllantirish bo'yicha xarajatlar;
- Bank faoliyatini ta'minlovchi xarajatlar.

Birinchi guruh xarajatlarga – jalb qilinadigan depozitlar (muddatli va talab qilib olingunga qadar depozitlar)ga to'lovlar, Markaziy bankning resurslariga foiz, banklararo ssudalar bo'yicha, qimmatli qog'ozlar bo'yicha va boshqalar.

Ikkinchi guruhga boshqa operatsion va bank ma'muriy boshqaruv xarajatlari kiradi. Jumladan:

- ✓ qimmatliklar va hujjatlarni tashish uchun transport ijarasi xarajatlari;

✓ blankalar, magnit lentalar va boshqa narsalarni sotib olish uchun xarajatlar;

✓ hisoblar markazi xizmatlariga xarajatlar;

✓ amortizatsiya xarajatlari;

✓ bank xodimlariga ish haqi xarajatlari;

✓ binolarni saqlash va ta'mirlash xarajatlari.

Amaliyotda ssuda kapitalining tannarxi aktiv operatsiyalar bo'yicha foiz darajasini aniqlashda ularni bergan vaqtdan boshlab foizlar hisoblash boshlanadi. Ssuda foizining yuqori chegarasi bozor sharoitidan kelib chiqib belgilanadi. Quyi foiz darajasi bankning jalb qilish va faoliyatini ta'minlash bo'yicha xarajatlari orqali aniqlanadi. U kreditlash resurslariga to'g'ridan to'g'ri bog'liq bo'lib hisoblanadi.

Har bir alohida olingan bitimda foiz normasini hisoblashda tijorat banklari quyidagilarni hisobga oladi:

•Bazaviy foiz stavkasining darajasi, bu ma'lum davrga ta'minlangan ssudalar bo'yicha bankning eng kreditga layoqatli mijozlari uchun o'rnatiladi;

•Alohida har bitim sharoitidan kelib chiqib riskni qo'shish.

Bazaviy foiz stavkasi quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$\text{Bazaviy foiz stavka} = S_1 + S_2 + P; (1)$$

Bu yerda:

S_1 - rejalashtirilayotgan davrda barcha kredit resurslarining o'rtacha real bahosi;

S_2 - bank faoliyatini ta'minlash bo'yicha rejalashtirilayotgan xarajatlarning joylashtirilayotgan mablag'lar hajmiga nisbati;

P – bank ssuda operatsiyalarining rejalashtirilgan foydalilik darajasi.

Kredit resurslarining o'rtacha real bahosi (S_1) o'rtacha tortilgan formula bo'yicha hisoblanib alohida resurs turi bahosi va uning bank umumiy jalb qilingan resurslar summasidagi ulushidan kelib chiqib hisoblanadi.

O‘z navbatida, alohida bank jalb qilgan resursning o‘rtacha haqiqiy bahosi mazkur resurs bozorida nominal bahosi va majburiy zahira normasiga korrektirovka asosida aniqlanadi.

Riskni hisobga olgan holatda quyidagi mezonlardan kelib chiqib guruhlanadi:

- qarz oluvchining kreditga layoqatliligi;
- ssuda bo‘yicha ta‘minot va uning xarakteri;
- mijozning bank bilan mustahkam aloqasi;
- foizlarni hisoblash usullari;
- qarz oluvchining kredit muddatiga rioya qilishligi.

Ma‘lumki, ssuda foizi bank daromadini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi va jalb qilingan mablag‘larga to‘lovlar uning xarajatlari tarkibida muhim o‘rin egallaydi. Bank foiz marjasi bank aktiv va passiv operatsiyalari bo‘yicha o‘rtacha foiz stavkalari orasidagi farq muhim ma‘no kasb etadi.

Quyidagicha aniqlanadi:

$$M_{\text{fakt}} = \frac{D_p - R_p * 100 \%}{A_d} \quad (3)$$

Bunda:

M_{fakt} - foiz marjasining amaldagi hajmi;

D_p - foizli daromadlar;

R_p - foizlarni to‘lash bo‘yicha xarajatlar;

A_d - foiz ko‘rinishida daromad keltiruvchi aktivlar.

Foiz marjasining tahlili quyidagi yo‘nalishlarda olib boriladi:

amaldagi foiz marjasini bazaviy bilan solishtirish usuli;

foiz marjasi komponentlarini o‘zgarishining tahlili.

Tahlil ko‘rsatkichlari daromad (xarajat)larning qaysi kategoriyasi uning umumiy o‘zgarishiga olib kelishini aniqlash imkonini beradi.

Kredit qo'yilmalari va ularning manbalarining hajmi va tarkibi, to'lovlar muddati qo'llaniladigan foiz stavkalar xarakteri va boshqalar foiz marjasining hajmiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar hisoblanadi.

§ 14.3. Banklararo kredit resurslari bozoriga Markaziy bank pul-kredit siyosatining ta'siri

Milliy ssuda kapitallari bozori faoliyatining uzluksizligi va uning likvidligi kredit resurslari taklifi va ularga bo'lgan talab o'rtasidagi muvozanatning ta'minlanishiga bog'liq. Bu esa, kredit resurslariga bo'lgan talabning oshib ketishi natijasida yuzaga keladigan kreditlar foiz stavkalarining keskin ko'tarilishi natijasida yuzaga keladigan bozor muvozanatining buzilishiga barham beradigan maxsus zahira fondini shakllantirish zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Milliy ssuda kapitallari bozori faoliyatining uzluksizligini ta'minlash Markaziy bank tomonidan REPO auksionlari orqali foiz stavkalarining o'zgarishini nazorat qilish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Bunda, Markaziy bank milliy ssuda kapitallari bozorining doimiy va to'laqonli a'zosi sifatida o'zining kredit resurslarini, bozordagi vaziyatdan kelib chiqqan holda, to'g'ri REPO va teskari REPO shartlari bo'yicha joylashtirishi lozim.

Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi va majburiy zahira talabnomalarining bazaviy stavkasi inflyatsiyaning joriy darajasiga, monandiligini ta'minlashga tijorat banklarining resurs bazasi hajmini va likvidlilik darajasini oshirish imkonini beradi. Buning ustiga, tijorat banklari kreditlarining nominal foiz stavkasining barqarorligini ta'minlashda kredit qo'yilmalari hajmini barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Markaziy bank o'zining qayta moliyalash siyosati orqali ham banklararo kredit resurslari bozoridagi foiz stavkalarining darajalariga ta'sir eta oladi. Markaziy bankning qayta moliyalash siyosati Markaziy bank tomonidan tijorat banklarini kreditlash bilan bog'liq bo'lgan tadbirlar majmui bo'lib, ushbu siyosat quyidagi uch xil kreditlash usulidan foydalanilgan holda amalga oshiriladi:

1. Tijorat banklarini Markaziy bank tomonidan, ularning balansidagi trattalarni qayta hisobga olish yo‘li bilan kreditlash usuli.

Mazkur usulda berilgan kreditlar hisob yoki diskont kreditlari hisoblanadi, ularning foiz stavkasi esa, hisob yoki diskont stavkasi deyiladi.

Markaziy bank har bir moliyaviy yil uchun oldindan trattalarni, ya‘ni uzatma tijorat veksellarini o‘zida qayta hisobga olish kontingentini belgilaydi. Qayta hisobga olish kontingenti hajmini belgilashda pul massasining o‘sish sur‘ati, inflyatsiya darajasi kabi muhim makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar hisobga olinadi.

Trattalarni qayta hisobga olish kontingentini mamlakatdagi tijorat banklari soniga bo‘lish yo‘li bilan har bir bank uchun belgilanadigan qayta hisobga olish limiti summasi aniqlanadi. Bu esa, limitni aniqlashning adolatli usuli hisoblanadi. Chunki, ushbu usulda barcha tijorat banklariga, ularning katta yoki kichikligidan qat‘i nazar, bir xil limit belgilanadi. Ammo ushbu usulning kamchiligi shundaki, bunda tijorat banklari aktivlari miqdori o‘rtasidagi farq natijasida yuzaga keladigan likvidli mablag‘larga bo‘lgan talab o‘rtasidagi farq hisobga olinmaydi.

2. Tijorat banklarini Markaziy bank tomonidan, ularning balansidagi qimmatli qog‘ozlarni garovga olish yo‘li bilan kreditlash usuli.

Ushbu usulda berilgan kreditlar lombard kreditlari bo‘lib, ularning foiz stavkasi esa, lombard stavkalari deyiladi.

3. Tijorat banklarini Markaziy bank tomonidan to‘g‘ridan to‘g‘ri kreditlash usuli.

Mazkur usulda berilgan kreditlar overdraft, overnayt, kunlik va muddatli kreditlar shaklida bo‘ladi.

Markaziy bankning overdraft kreditlari tijorat banklarining milliy valyutadagi “Nostro” vakillik hisob raqamida yuzaga kelgan pul mablag‘lari yetishmasligi muammosini hal qilish maqsadida beriladi.

Overnayt kreditlari bir sutkaga beriladigan kreditlar bo‘lib, ular tijorat banklarida favqulodda yuzaga keladigan juda qisqa muddatli likvidlilik muammosini hal qilish maqsadida beriladi.

Kunlik kreditlar bir operatsion kun davomida beriladi.

Dunyoning bir qator mamlakatlarida (Shvetsiya, Rossiya va b.) kunlik kreditlar Markaziy banklar tomonidan qimmatli qog'ozlarni garovga olgan holda foizsiz beriladi va ular milliy to'lov tizimini qo'llab-quvvatlash maqsadida beriladi³⁴.

Respublikamizda banklararo kreditlar bozorining rivojlanmaganligi Markaziy bank qayta moliyalash siyosatining ta'sirchanligi, samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Buning sababi shundaki, birinchidan, banklararo kreditlar bozorida depozitlar va kreditlarning bozor bahosi aniqlanadi va kredit resurslariga bo'lgan talab va taklifning amaldagi holatini baholash va prognozlash imkoni yuzaga keladi; ikkinchidan, talab va taklif asosida shakllangan foiz stavkasigina ssuda kapitallari harakatini tartibga solishning bozor regulyatori hisoblanadi.

Banklararo kreditlar bozori rivojlanmagan sharoitda Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga beriladigan kreditlarning miqdorini oshirish yo'li bilan milliy valyutadagi pullarga bo'lgan talabga va ular taklifiga ta'sir etishning ahamiyati oshadi. Lekin buning uchun, birinchidan, tijorat banklari Markaziy bank kreditlarini qisqa vaqt ichida, tezkor tarzda olish imkoniga ega bo'lishlari lozim; ikkinchidan, Markaziy bank qayta moliyalash instrumentlarining (lombardli kreditlar, overnayt, muddatli kreditlar, diskontli kreditlar, overdraft) deyarli barchasiga ega bo'lishi lozim. Aks holda, Markaziy bankning qayta moliyalash kreditlari hajmini oshirish imkoniyati chegaralanib qoladi. Masalan, hozirgi davrda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining diskontli kreditlari mavjud emas, lombardli kreditlari miqdori kichik. Bu esa, o'z navbatida, tijorat banklarining diskontli va lombardli kreditlarga bo'lgan talablarini qondirilmay qolishiga sabab bo'ladi.

Markaziy bank moliya bozoridagi operatsiyalari orqali foiz stavkasining shakllanishiga jadal ta'sir ko'rsatdi. Xususan, Markaziy bankning foiz stavkalariga ta'siri bank tizimining joriy likvidligini tartibga solish operatsiyalarini amalga

³⁴ Моисеев С.Р. Денно-кредитная политика: теория и практика. Учебное пособие. – М.: Московская финансово-промышленная академия, 2011. - С. 723.

o'shish jarayonida namoyon bo'ldi. Markaziy bank likvidlikni ta'minlash operatsiyalarini tijorat banklari bilan bitim(lar)da belgilangan foiz stavkasida amalga oshirdi. Bu holat, o'z navbatida, bank tizimidagi resurslar qiymati hamda banklarning moliyaviy aktivlari bilan operatsiyalariga ta'sir ko'rsatadi va tizimda foiz stavkalari tebranishlari intervalini yuzaga keltiradi. Bu jarayonda Markaziy bank aniq tamoyillar va munosabatlarga tayanib, operatsiyalar bo'yicha foiz stavkalarini tartibga soladi. Bu sa'y-harakatlar taktik jihatdan pul-kredit siyosatini asosiy yo'nalishlarda hamda bank tizimi joriy likvidligini tartibga solish jarayonlarida o'z aksini topadi. Mazkur yo'nalishdagi iqtisodiy jarayonlar dinamikasini o'rganish va tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, qat'i pul-kredit siyosati 2019-yilning oktabr-dekabr oylarida monetar omillarning inflyatsiyaga ta'sirini minimal darajaga pasaytirib, aynan shu davr uchun dastlab prognoz qilingan ko'rsatkichlarga erishilishida qulay sharoitni yaratib berdi. Milliy valyutadagi aktivlarning daromadlilikini saqlab qolish, real foiz stavkalari ijobiylikini ta'minlash va iqtisodiyotda pul taklifi sur'atlari o'sishining oldini olish maqsadida Markaziy bank qayta moliyalash stavkasi 16 foiz qilib belgilandi.

Markaziy bankning pul-kredit siyosati birinchidan, valyuta instrumentlari bo'yicha daromadlilikni (tebranish darajasi va koridorini) oshirish, valyuta operatsiyalarining pul bozorlaridagi daromadligi darajasining o'rta muddatlardagi istiqbolini aniq belgilash, xuddi shunday qisqa muddat oralig'ida, shu jumladan, valyuta kursi o'zgarishlari riskini baholash, uni kamaytirishga imkon beradi, ikkinchidan, milliy valyutaning qiymatini foiz stavkasi orqali tartibga solishga erishiladi. Markaziy bank pul-kredit siyosati orqali makrodarajada eng muhim hisoblangan hamda o'zaro bog'liq va ta'sirga ega bo'lgan quyidagi jihatlarni ko'rsatish mumkin:

- jamiyatda jamg'arish darajasi va jamg'arishga moyillik;
- iqtisodiyotga kiritiladigan investitsiyalar;
- inflyatsiya darajasi;
- moliyaviy aktivlarga bo'lgan talab va taklif;
- kapital harakati kabi ko'rsatkichlar muvofiqlashtiriladi.

Bu esa, o‘z navbatida, mamlakatdagi moliyaviy munosabatlarning jadal sur‘atlarda rivojlanishi va samaradorligi ortishiga zamin yaratadi. Markaziy bank pul-kredit siyosati strategiyasiga muvofiq moliya bozorida operatsiyalarni amalga oshirib, nafaqat foiz stavkalari tebranishi intervalini shakllantiradi, balki tijorat banklari moliyaviy resurslarini samarali boshqarishiga rag‘bat berishi, shu jumladan, resurs bazasini shakllantirish va ularni joylashtirish bilan bog‘liq tezkor qarorlarni qabul qilish imkoniyatini yuzaga keltirishi orqali iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish omillari ham shakllanishiga turtki beradi. O‘zbekistonda pul-kredit siyosati konsepsiyasi negizida foiz stavkaning optimal bo‘lishi mamlakatdagi pul-kredit tizimining barqarorligini ta‘minlaydi. Aynan ushbu maqsadli chora-tadbirlar amalga oshirilishi Markaziy bank foiz instrumentlari samaradorligiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatishi, pirovardida, pul-kredit operatsiyalari bo‘yicha “foiz oralig‘i” shakllantirilishiga zamin yaratadi.

Qisqacha xulosalar

Banklararo bozorning rivojlanishi vaqtinchalik bo‘sh turgan pul mablag‘larini banklar o‘rtasida qayta taqsimlanishiga imkoniyat tug‘diradi. Bunda bank o‘zining resurslarini mijozlar uchun joylashtirmasdan, balki boshqa banklarga o‘zining bo‘sh turgan resurslarini joylashtirish siyosatini olib boradi. Bu siyosat ularning xatarlilik darajasini kamaytirish siyosatining yuritilayotganligini ko‘rsatadi.

Banklararo kredit resurslari bozori – bu kredit resurslarini oldi-sotdi qilish maqsadida tashkil etilgan maxsus markazlardir. Banklararo kredit resurslari bozori ssuda kapitallari bozori ham deb ataladi.

Banklararo kredit resurslari bozori ikki segmentdan iborat: pul bozori; kapital bozori. Pul bozorida qisqa muddatli, ya‘ni muddati 12 oygacha bo‘lgan depozitlar va kreditlarning foiz stavkalari shakllanadi. Kapital bozorida o‘rta va uzoq muddatli depozitlar va kreditlarning foiz stavkalari shakllanadi.

Tor ma‘noda, ssuda kapitalining jahon bozori (SKJB) deganda – xalqaro kredit operatsiyalari ro‘y beradigan bozor yoki ssuda kapitalining xalqaro bozori

tushuniladi. U o‘z ichiga chet el kreditlari va zayomlar bozorini oladi. Bu bozor, o‘z navbatida, ssuda kapitali (SK) milliy bozoridagi xalqaro operatsiyalarini keltirib chiqaradi. Yevrovalyuta bozori yoki yevrobozor bu chet el valyutasida mamlakat tashqarisida naqd pulsiz depozit – ssuda operatsiyalari ro‘y beradigan bozordir.

Bozorni banklararo kreditlar o‘rtacha foiz stavkalari bo‘yicha ma‘lumotlar bilan ta‘minlashning yo‘llaridan biri banklararo bozorlar pul mablag‘lari milliy ko‘rsatkichlarini qabul qilinishi hisoblanadi. Banklararo pul bozori ko‘rsatkichlari xalqaro bank amaliyotida keng qo‘llaniladi.

O‘zbekistonda pul mablag‘lari banklararo bozorida o‘rtacha statistik foiz stavkalarini o‘rnatish tajribasi mavjud emas va banklararo shartnomalar xulosalari bo‘yicha me‘yorlarni unifikatsiya (bir xil) qilish yo‘lga qo‘yilmagan.

Jahon moliya bozorida har xil turdagi oddiy yoki “doimiy”, “suzuvchi” foiz stavkali, nol foizli (kupon bilan), konvertirlangan obligatsiyalar kabilar amal qiladi.

Ssuda kapitalining tannarxi, ya‘ni xarajatlari 2 asosiy elementdan tarkib topgan: resurslarni shakllantirish bo‘yicha xarajatlar; bank faoliyatini ta‘minlovchi xarajatlar.

Ssuda foizining yuqori chegarasi bozor sharoitidan kelib chiqib belgilanadi. Quyi foiz darajasi bankning jalb qilish va faoliyatini ta‘minlash bo‘yicha xarajatlari orqali aniqlanadi.

Respublikamizda banklararo kreditlar bozorining rivojlanmaganligi Markaziy bank qayta moliyalash siyosatining ta‘sirchanligi, samaradorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Hozirgi davrda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining diskontli kreditlari mavjud emas, lombardli kreditlari miqdori kichik. Bu esa, tijorat banklarining diskontli va lombardli kreditlarga bo‘lgan talablarini qondirilmay qolishiga sabab bo‘ladi.

Tayanch so‘z va iboralar

Resurslari bozori, foiz stavkalari, bankning bo‘sh pul mablag‘lari, bank resurslari, bank resurslarga zaruriy ehtiyoj, foizli daromad, ssuda kapital bozori, pul bozori, kapital bozori, moliya bozor segmenti, ssuda kapitalning jahon bozori, Yevrovalyuta bozori, ssuda kapitali milliy bozori, yevro bozorni muvofiqlashtirish, jahon moliya markazlari, xalqaro operatsiyalari, xalqaro valyuta munosabatlari, valyuta cheklovlari, xalqaro moliya kapitalining harakati, yevrodollar bozori, LIBOR foiz stavksi, banklararo kredit resurslari bozorining kotirovkasi, fiksingi, indeks hisoblari bazasiga kiruvchi banklar, market-mayker.

O‘z-o‘zini nazorat qilish va muhokama uchun savollar

1. Banklararo kredit resurslari bozorining qanday segmentlari mavjud?
2. Banklararo kreditlar bo‘yicha foiz stavkalarining mohiyati?
3. Banklararo kreditlar bozorida savdoni tashkil etish tartibi qanday amalga oshiriladi?
4. Xorijiy zayomlar bozori va yevrozayomlar bozori rivojlanish holati?

15-BOB: TIJORAT BANKLARIDA RISKLARNI BOSHQARISH

§ 15.1. Bank faoliyatida aktiv va passivlarini shakllantirish bilan bog‘liq risklar va ularning turlari

§ 15.2. Kredit risklari va ularning kelib chiqish sabablari

§ 15.3. Bank risklarini boshqarish usullari

§ 15.1. Bank faoliyatida aktiv va passivlarini shakllantirish bilan bog‘liq risklar va ularning turlari

Iqtisodiy adabiyotda “bank riski” tushunchasini turli xilda talqin qilish holatlari mavjud.

Bazel Qo‘mitasining Konsultativ xati asosida taqdim etilgan ro‘yxatda risklarning 9 ta turi mavjud:

- * kredit riski;
- * operatsion risk;
- * huquqiy risk;
- * sug‘urta riski;
- * transfert riski;
- * bozor riski;
- * foiz riski;
- * likvidlilik risk;
- * reputatsiya riski.

Ammo ko‘pchilik iqtisodchi olimlar tomonidan tijorat banklari faoliyatiga xos bo‘lgan asosiy risk turlari sifatida quyidagilar e‘tirof etiladi:

- * kredit riski;
- * foiz riski;
- * valyuta riski;
- * operatsion risk;
- * likvidlilik riski;
- * bozor riski.

Kredit riski – bu kreditlarni o‘z vaqtida va to‘liq qaytmasligi natijasida bankning zarar ko‘rish xavfidir.

Foiz riski – bu foiz stavkalarining tebranishi natijasida tijorat bankining zarar ko‘rish xavfidir.

Tijorat banklariga nisbatan foiz riski foiz stavkalarining tebranishi natijasida sof daromadning kamayishi va kapital qiymati ma‘lum qismining yo‘qotilishi sifatida talqin qilinishi mumkin.

Foiz riski ta‘sirida tijorat banki katta miqdorda daromad olishi mumkin. Ammo foiz riskining chuqurlashishi sharoitida foiz stavkalarining bank uchun noqulay tebranishi tijorat bankini katta miqdorda zarar ko‘rishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu sababli, tijorat banklari rahbariyati foiz riskini boshqarish samaradorligini oshirish masalasiga katta e‘tibor qaratadilar.

Valyuta riski deganda, tashqi iqtisodiy faoliyat jarayonida ayirboshlash kurslarining o‘zgarishidan yoki boshqa turli valyuta operatsiyalarini amalga oshirilishida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan yo‘qotishlar (yoki daromad olish) tushuniladi. Valyuta risklarining yuzaga kelishining asosiy sababi – valyuta kurslarini o‘zgarishi hisoblanadi. Bunday o‘zgarishlar hamma shaxslarga: ishbilarmon firmalar va davlat strukturalariga ham ta‘sir ko‘rsatadi.

Likvidlilik riski 2 xil holatda namoyon bo‘ladi:

1. Bankning vakillik hisob raqamlarida ortiqcha pul mablag‘larining to‘planib qolishi.

2. Bankning vakillik hisob raqamlarida pul mablag‘larining yetmay qolishi.

Likvidlilikning 2-ko‘rinishi balanslashmagan likvidlilik deyiladi.

Bozor riski foiz stavkalarining barqaror emasligi oqibatida moliyaviy aktivlarning bozor qiymatining o‘zgarishi sababli bankning aktiv operatsiyalaridan keluvchi daromadni o‘zgarishi ehtimoli tufayli yuzaga keladi.

Operatsion risk – bu bank xodimlarining noqonuniy hatti-harakatlari va dasturiy ta‘minotning buzilishi natijasida bankning zarar ko‘rish xavfidir.

Bazel-II kredit riskini baholash bo‘yicha uch yondashuvni taklif etadi:

a) standartlashgan yondashuv;

- b) ichki reytinglarga asoslangan bazaviy yondashuv (IRB);
- c) ichki reytinglarga asoslangan takomillashgan yondashuv.

Tijorat banklarida (IRB) bazaviy yondashuvi asosida defolt bo'lish ehtimolini baholash uchun quyidagi modeldan foydalaniladi:

$$PD_i = \frac{\Delta ICR_{Ti}}{ICR_{Def} - ICR_{t_1}} \times 100\%,$$

Bu yerda:

PD_i – i – mijozning defolt bo'lish ehtimoli;

ΔICR_{Ti} – i mijozning kredit shartnomasi davrida kredit reytingining o'zgarishi;

ICR_{Def} – maksimal defolt reytingi.

Ushbu modelni tuzish uchun ikki bosqichdan o'tish talab etiladi. Birinchi bosqich – mijozning kredit reytingini o'zgarish tezligini hisoblash:

$$V_{\Delta ICR_{Ti}} = \frac{ICR_{t_2i} - ICR_{t_1i}}{(t_{2i} - t_{1i})},$$

Bu yerda:

ICR_{t_2i} - i-mijozning t_2 vaqtdagi kredit reytingi;

ICR_{t_1i} - i-mijozning t_1 vaqtdagi kredit reytingi;

t_1 - i-mijozning hisobot sanalari ($t_2 > t_1$).

Ko'rsatilgan hisobot sanalari sifatida quyidagilarni ishlatish mumkin:

t_1 – hisobot yilining boshi yoki kreditni berish sanasi (kreditlanayotgan mijozlar uchun), agar kredit joriy yilda berilgan bo'lsa;

t_2 – defolt ehtimolini baholashdan oldingi so'nggi hisobot sanasi.

Ikkinchi bosqich – ΔICR_{ti} – i – mijozning kredit shartnomasi davrida kredit reytingining o'zgarishi.

Bazel-II kredit riskini baholashda qo'llaniladigan koeffitsiyentlar quyidagilarni hisobga oladi:

-mamlakatning suveren kredit reytingi;

-bankning reytingi;

-kredit olgan mijozning reytingi;

-bank operatsiyasining turi.

15.1 1-jadval

Kredit riskini baholash bo'yicha standartlashgan yondashuv

Kredit reytingi	AAA AA –	A+ A –	VVV + VV –	VV – dan past	Reyting siz
Risk darajasi	20%	50%	100%	150%	100%

Bazel-II ning muhim talablaridan biri yetarli darajada zahira ajratmalari bilan ta'minlanmagan bank kreditlarining risk darajasini oshirish talabidir. Ushbu talabning mohiyati shundaki, kreditning qaytarish muddati tugaganiga 90 kun va undan ortiq vaqt o'tgan bo'lsa, yaratilgan zahira ajratmasi miqdori kredit bo'yicha umumiy qarzdorlikning 20 foizidan kam bo'lsa, u holda, mazkur kreditlarning risk darajasi 150 foizni tashkil qiladi. Bu esa, muddati o'tgan kreditlarning brutto kreditlar hajmidagi salmog'i nisbatan yuqori bo'lgan tijorat banklarining likvidliligiga va kapital bazasining barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Xalqaro bank amaliyotida kredit riski darajasini baholashda Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki ekspertlari tomonidan ishlab chiqilgan quyidagi ko'rsatkichlardan keng foydalaniladi:

1. Kreditlardan ko'rilgan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zahira ajratmalari darajasi (KKZQMZAD).

$$\text{KKZQMZAD} = (\text{ZAS} / \text{BAO'S}) \times 100\% \quad (1)$$

Bu yerda:

ZAS – zahira ajratmalari summasi;

BAO'S – bank aktivlarining o'rtacha summasi.

Ushbu ko'rsatkichning yuqori me'yoriy darajasi 1 foizni tashkil etadi.

Kreditlardan ko'rilgan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zahira ajratmalari darajasi ko'rsatkichining me'yoriy darajadan yuqori bo'lishi tijorat banki tasniflangan kreditlari tarkibining yomonlashganligidan dalolat beradi.

2. Muddati o'tgan kreditlarning mo'tadil darajasi (MO'KMD):

$$\text{MO'KMD} = (\text{MO'KS} / \text{BK}) \times 100\% \quad (2)$$

Bu yerda:

MO'KS – muddati o'tgan kreditlarning o'rtacha summasi;

BK – brutto kreditlar.

Mazkur ko'rsatkichning yuqori me'yoriy chegarasi 3,0 foiz qilib belgilangan.

3. Muddati o'tgan kreditlarning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan chegaraviy darajasi (MO'KYQMBChD):

$$\text{MO'KYQMBChD} = (\text{MO'KS} / \text{BK}) \times 100\% \quad (3)$$

Ushbu ko'rsatkich 2-formula orqali hisoblanadi va uning yuqori me'yoriy darajasi 5,0 foizni tashkil etadi.

15.1. 2-jadval

“Mudis” xalqaro reyting agentligi tomonidan kredit riskini baholashda qo'llaniladigan ko'rsatkichlar

Ko'rsatkichlar	A	B	C	D	Ye
Muammoli kreditlarning kredit portfelidagi salmog'i, %	0,8 % gacha	0,8 % dan 2,0 % gacha	2,0 % dan 5,0 % gacha	5,0 % dan 12 % gacha	12 % va undan yuqori
Kreditlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlar zahirasining muammoli kreditlarning umumiy summasiga nisbatan darajasi, %	10 % gacha	10 % dan 20 % gacha	20 % dan 30 % gacha	30 % dan 50 % gacha	50 % va undan yuqori

Bazel qo'mitasining 1997-yilda ishlab chiqilgan “Foiz stavkalari risklarini boshqarish prinsiplari” nomli hujjatida foiz riskini yuzaga keltiruvchi 4 omilning mavjudligi e'tirof etilgan:

1. Baholarning o'zgarish riski.

Ushbu omil tijorat banklari faoliyatidagi foiz riskini yuzaga keltiruvchi asosiy sabab hisoblanadi.

Bunda foiz riski aktivlar va passivlarning muddatlari o'rtasida nomuvofiqlikning yuzaga kelishi natijasida paydo bo'ladi. Masalan, qisqa muddatli depozit hisobidan qat'i belgilangan stavkadagi uzoq muddatli kredit beriladi. Bunday holatda, bozor stavkalarining oshishi natijasida bankda sof daromad

kamayadi, ya'ni bank zarar ko'radi. Buning sababi shundaki, berilgan kreditning foiz stavkasi o'zgarmaydi, ammo jalb qilingan depozitning bahosi ko'tariladi.

2. Daromadlilikning o'zgarishi.

Aktivlar va passivlar bo'yicha foiz stavkalarining o'zgarishini davriy oraliqlarda mos kelmasligi natijasida daromadlilik darajasi pasayadi. Masalan, tijorat banki kredit bergandan keyin o'tgan ma'lum davr mobaynida kreditlarning foiz stavkasi oshadi. Natijada, tijorat bankida kreditlar bo'yicha yo'qotilgan daromad yuzaga keladi.

3. Bazis riski.

Bazis riski turli moliyaviy instrumentlar bo'yicha olingan va to'langan foizlarni tartibga solish jarayonida yuzaga keladigan nomuvofiqliklar natijasida yuzaga keladi. Masalan, bir yil muddatga berilgan kreditning oylik to'lovi LIBOR stavkasi bo'yicha qayta baholanganda, LIBORning o'zgarishi bazis riskini yuzaga keltiradi.

Xalqaro ssuda kapitallari bozorida xorijiy valyutalardagi kreditlarning bahosi har kuni aniqlanadi va turli omillarning ta'sirida ular tebranib turadi. Bu esa, bazis riskini yuzaga kelishi uchun zamin yaratadi.

4. Opsionlar bilan bog'liq bo'lgan risklar.

Koll va put opsionlar bo'yicha foiz stavkalarining o'zgarishi, bankning pozitsiyasi muvozanatlashmagan sharoitda zararni yuzaga keltirishi mumkin.

Opsionlarning birinchi standarti Yevropa standarti deb ataladi va bu opsionlar o'z egasiga faqat shartnoma muddati tugagandan so'ng opsiondan foydalanish huquqini beradi. Opsionlarning ikkinchi standarti esa, Amerika standarti deyiladi va mazkur opsionlar o'z egasiga opsion shartnomasi muddatining istalgan vaqtida opsiondan foydalanish huquqini beradi. Demak, valyuta opsionlarining Amerika standartida foiz riski darajasi Yevropa standartiga nisbatan yuqori hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining tijorat banklarida valutalarni sotib olish maqsadida berilgan opsionlar 92728- "Opsion bitimi bo'yicha sotib olish" hisob raqamining debetida va 96379- "Opsion bo'yicha sotib olish kontr hisobvarag'i"ning kreditida hisobga olinadi.

Tijorat banklarining valyuta opsiyonlaridan oladigan daromadlari 45404-hisob raqamining kreditida, opsiyonlardan ko‘rilgan zararlar esa, 55306-hisob raqamining debetida hisobga olinadi.

Hozirgi davrda taraqqiy etgan mamlakatlarning tijorat banklari tomonidan foiz riskini baholashda quyidagi usullardan foydalanilmoqda:

1. Aktivlar va passivlar o‘rtasidagi farqni tahlil qilish usuli (GEP usuli).
2. Dyuratsiya usuli.
3. Imitatsion modellashtirish usuli.
4. Statistik tahlil usullari.

I. GEP usuli.

GEP usuli aktivlar va passivlar o‘rtasidagi farqni o‘lchashga asoslangan bo‘lib, ushbu aktivlar va passivlarning qiymati ma‘lum davriy oraliqda o‘zgaradi. Bunda aktivlar va passivlar quyidagicha guruhlanadi:

RSA – o‘zgaradigan foiz stavkalariga ega bo‘lgan aktivlar;

RSL – o‘zgaradigan foiz stavkalariga ega bo‘lgan passivlar.

Agar $RSA > RSL$ bo‘lsa, u holda, GEP ijobiy hisoblanadi. Agar $RSA < RSL$ bo‘lsa, u holda, GEP salbiy bo‘ladi.

Agar foiz stavkalari oshsa, ijobiy GEPga ega bo‘lgan banklarda foiz marjasi o‘sadi. Chunki, bunday sharoitda o‘zgaradigan foiz stavkasiga ega bo‘lgan aktivlar miqdori shunday stavkadagi passivlar miqdoridan yuqori bo‘ladi.

II. Dyuratsiya usuli.

Dyuratsiya usuli bank kapitalining kutilayotgan o‘zgarishini foiz stavkalarini o‘zgarishini prognozlash yo‘li bilan baholash imkonini beradi. Ushbu usul dyuratsiyani aniqlashga asoslangan.

Dyuratsiya – bu foizli aktivlar va foizli passivlarning muddatlari o‘rtasidagi nomuvofiqlikdir.

$$DGAP = DA - (DL \times L - A)$$

Bu yerda:

DGAP– dyuratsiya;

DA – aktivlar dyuratsiyasi;
DL – passivlar dyuratsiyasi;
L – passivlar;
A – aktivlar.

Dyuratsiyani aniqlashda faqat foiz ko‘rinishida daromad keltiruvchi instrumentlar hisobga olinadi.

III. Imitatsion modellashtirish usuli.

Imitatsion modellashtirish bank balansining tarkibini va foiz stavkalari daromadlilikining kelgusidagi o‘zgarish ssenariylarini ishlab chiqishni ko‘zda tutadi.

Imitatsion modellashtirish natijalari hisob-kitoblardagi u yoki bu xatoliklarning qo‘llanilishini asoslab berishga bog‘liq.

Imitatsion modellashtirishda ikki usuldan foydalaniladi:

1. Statik.
2. Dinamik.

Statik modellashtirishga ko‘ra, balans va balansdan tashqari talab va majburiyatlarning tarkibi o‘zgarmaydi, ya‘ni bank tahlil qilingan davr mobaynida resurslar jalb qilishni ham, resurslar joylashtirishni ham rejalashtirmagan.

Dinamik modellashtirish balans aktivlari va passivlari joriy tarkibi va balansdan tashqari moddalardan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Ammo bunda kelgusida jalb qilinadigan va joylashtiriladigan resurslar hisobga olinadi.

IV. Tahlilning statistik usullari.

Foiz riskini miqdoriy baholash maqsadida keng qo‘llaniladigan statistik usul bo‘lib, **VAR-tahlil** usuli hisoblanadi.

Bazel-II operatsion riskni baholashda qo‘llaniladigan koeffitsiyentlar quyidagilarni hisobga oladi:

- mamlakatning suveren kredit reytingi;
- bankning reytingi;
- kredit olgan mijozning reytingi;
- bank operatsiyasining turi.

Bazel - II standarti talablarini bajarish borasidagi tayyorgarlik tadbirlarini amalga oshirish jarayonida Bitimni milliy bank tizimlari sharoitiga moslashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan bir qator qiyinchiliklar, murakkabliklar yuzaga kelishi mumkin.

Ta‘kidlash joizki, taraqqiy etgan mamlakatlarning bank amaliyotida dasturiy ta‘minotidan foydalangan holda operatsion riskni ekspert baholash usuli keng qo‘llaniladi.

Dusturiy ta‘minoti operatsion riskni baholashda qo‘llash uchun qulay hisoblanadi. Buning sababi shundaki, mazkur tizim grafik shaklidagi interfeys va toq sonli algoritmlar orqali operatsion riskning darajasidagi o‘zgarishlarni aniqlash va kuzatib borish imkonini beradi.

Bazel qo‘mitasining yangi standartida taklif etilgan standartlashgan yondashuvda beta omillarning ulushi quyidagicha taqsimlangan:

15.1. 3-jadval

Operatsion riskni baholash bo‘yicha standartlashgan yondashuvda beta omillar ulushining taqsimoti³⁵

Biznes-liniyalar	Beta omillar
Korporativ moliyalashtirish	18%
Savdo	18%
Bankning chakana operatsiyalari	12%
Bankning tijorat operatsiyalari	15%
To‘lovlar va hisob-kitoblar	8%
Agentlik xizmatlari	15%
Aktivlarni boshqarish	12%
Chakana brokerlik xizmatlari	12%

15.1.3 – jadval ma‘lumotlaridan ko‘rinadiki, korporativ moliyalashtirish va savdo operatsiyalari nisbatan yuqori ulushni egallaydi. Buning sababi shundaki, tijorat banklari aktivlarining umumiy hajmida kreditlar va qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalari eng yuqori salmoqni egallaydi.

§ 15.2. Kredit risklari va ularning kelib chiqish sabablari

³⁵ Международная конвергенция измерения капитала и стандартов капитала. Уточненные рамочные подходы. Банк международных расчетов. – Базель, 2004. – С. 158.

Kredit mohiyatiga ko‘ra bitta iqtisodiy subyektda aniqrog‘i, banklarda pul oqimlarini yuzaga keltirib, boshqa iqtisodiy subyekt (qarz oluvchi)larga ushbu pul oqimlaridan o‘z maqsadlariga erishish uchun foydalanishlariga imkon yaratib beradigan mexanizmdir. Bugungi kunda makroiqtisodiy barqarorlikka erishilgan, iqtisodiy o‘shishlar mavjud bo‘lsa-da, mikrodarajadagi ayrim xo‘jalik yurituvchi subyektlarning to‘la moliyaviy barqarorligini mustaxkamlash bo‘yicha birqancha muammolar ilmiy-uslubiy yechimini kutmoqda. Respublikada amal qilayotgan me‘yoriy-huquqiy tizim va iqtisodiyotning hozirgi axvoliga mos ravishda kreditlash operatsiyalari banklar uchun ham, xo‘jalik yurituvchi subyektlar uchun ham jiddiy risklar bilan bog‘liq. Kreditlash jarayonida risklar yuzaga kelish ehtimolining yuqoriligi va ularning oldini olish zarurati kredit risklari tahlilining tashkiliy-uslubiy jihatlarini takomillashtirishni taqazo etmoqda.

Kredit risklarining ko‘lamiga makroiqtisodiy va mikroiktisodiy omillar ta‘sir ko‘rsatadi. Makroiqtisodiy omillarga xo‘jalik yurituvchi subyektga bog‘liq bo‘lmagan, lekin kredit majburiyatlarining bajarilishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan xodisalar kiradi.

Mikroiqtisodiy omillarga esa qarz oluvchi korxonaning ma‘lum bir sohadagi faoliyati va korxonalar rahbariyati qabul qiladigan qarorlar bilan bevosita bog‘liq tadbirlar kiradi. Iqtisodiy munosabatlarda kredit alohida o‘rin egallaydi. Kredit – foizda qaytarish sharti bilan vaqtincha foydalanish uchun pul yoki material mablag‘lari berish jarayonida yuzaga keladigan munosabatlar tizimidir. Tabiiyki, bu borada olingan mablag‘ni qaytarish masalasi ham yotadi. Kredit risklari tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- kreditni o‘z vaqtida qaytarmaslik bilan bog‘lik risk. Bu risk qarz oluvchining kredit shartnomasining shartlarini bajarmasligi;
- likvidlilik riski (to‘lovlarning muddatida o‘tkazmaslik), bu risk kreditni va foizlarni muddatida kaytara olmaslik natijasida bank likvid mablaglarining kamayishiga olib kelishi bilan bog‘liq;
- kreditni ta‘minlash bilan bog‘liq risk, bu riskni alohida ko‘rib bo‘lmaydi, chunki bu holat kreditni qaytarmaslik bilan bog‘liq bo‘lgan risk bilan birgalikda

o'rganiladi. Ushbu risk turi kredit uchun qo'yilgan garovni sotishdan tushgan mablag' ajratilgan kreditni qoplash uchun yetarli emasligi bilan bog'liqdir, natijada, bank o'z talabini to'la qondira olmaydi;

– qarz oluvchining ishbilarmonligi bilan bog'liq risklar. Bu risk korxonaning ish faoliyati bilan bog'liq bo'lib (sotib olish, ishlab chiqarish va sotish), ammo boshqa risklardan farqli o'laroq bu riskka korxonada rahbaridan bog'liq bo'lmagan faktorlar ta'sir ko'rsatadi, masalan tarmoqning rivojlanishi va konyukturasi. Bu riskning hajmini investitsion dastur va ishlab chiqarilgan mahsulot turi va sifati belgilaydi;

– kapitalning tarkibiy qismi bilan bog'lik risklar. Bu risklar passivlarning tarkibiy qismi va ishbilarmonlik riski bilan bog'lik.

Bank kredit riskining darajasi quyidagi omillarga bog'liq:

- bank kredit faoliyatining ma'lum bir sohada markazlashuvi darajasi;
- o'ziga xos ma'lum qiyinchiliklarni boshidan kechirayotgan mijozlarga kredit va boshqa bank xizmatlarining qanchaga to'g'ri kelishi;
- kam o'rganilgan, yangi, noan'anaviy sohalarda bank faoliyatining markazlashuvi;
- kredit berish, qimmatli qog'ozlar portfelini shakllantirish bo'yicha bank siyosatiga xususiy va jiddiy o'zgarishlar kiritish;
- yangi va yaqinda jalb qilingan mijozlarning foizi;
- qisqa vaqt ichida amaliyotga juda ko'p xizmatlarning kiritilishi (u vaqtda bankda salbiy talablar ko'payishi mumkin);
- bozorda sotilishi qiyin bo'lgan qimmatliklarni yoki qiymati tez tushadigan narsalarni garov sifatida qabul qilib olish va b.

Kredit risklarini baholashning besh asosiy o'lchovi mavjud:

a) Reputasiya. Mazkur jarayon shaxsiy muomala, ham shaxsiy, ham ish bo'yicha tajribasidan iborat bo'lishi kerak (kreditor, mahsulot yetishtirib beruvchilar va mijozlarni tekshirish).

b) Imkoniyatlar. Qarz oluvchi o'zining barcha operatsiyalari bo'yicha (o'zining butun faoliyati davomida qarz oluvchining olgan pullari) yoki aniq loyiha bo'yicha mablag' olish va pul vositalarini boshqarish qobiliyati.

v) Kapital. Qarz oluvchining kapital bazasi va kredit so'ralgan loyiha uchun o'zining mablag'larini sarflashga doir qat'iligi. Qarz oluvchi loyiha xavfi mas'uliyatini kredit beruvchi bank bilan birga o'z zimmasiga olishi, o'zining hissadorlik kapitalining qabul qilinishi mumkin bo'lgan qismini taqdim etib, o'ziga tegishli bo'lgan majburiyatlarni zimmasiga olishi kerak.

g) Shart-sharoitlar. Mahalliy, hududiy va umummilliy iqtisodning joriy ahvoli va tavsifi, shuningdek, qarz oluvchvi xo'jaligining sohalari.

d) Garov. Kreditni garov yoki kafillik shaklida ishonchli ta'minlash boshqa tomondan kuchsizliklarni yo'qqa chiqarib qo'yadi. Yaxshi bir qoida bor: faqat garov va kafillik asosida hech vaqt kredit bermang.

Har bir kreditor o'zining kredit risklarini va yo'qotishlarini imkon qadar pasaytirishga intiladi. Hozirgi kunda kredit risklarini tahlil qilish va ularni kamaytirish bo'yicha turli yondashuvlar mavjud. Banklar kredit risklarini kreditlarning barcha turlari bo'yicha baholashlari lozim. Kreditlarning turkumlanishi banklar tomonidan mustaqil ravishda yoki shartnoma asosida auditorlik tashkiloti tomonidan amalga oshirilishi zarur. Xo'jalik yurituvchi subyektning aktivlarini tahlil qilishda banklar tomonidan foydalanadigan mezonlar ro'y berish ehtimoli bo'lgan yo'qotishlarni qoplash uchun rezervlarni shakllantirish va ulardan foydalanishga doir qarorlar qabul qilish hamda ijro etish tadbirlari, shuningdek, ularni amalga oshirishga nisbatan yondashuvlar bankning kredit va hisob siyosatini belgilaydigan hujjatlarida qayd etilishi lozim.

Aksiyadorlik tijorat bankining ijroiya organi kredit risklarini boshqarishga doir strategiya va kredit siyosatining muhim qoidalarini tasdiqlash hamda vaqti-vaqti bilan qayta ko'rib chiqish (bir yilda kamida bir marta) uchun mas'ul hisoblanadi. Tijorat bankining ijroiya organlari kredit riskining maqbul darajasini va bank o'z zimmasiga turli kredit risklarini olishi natijasida kutilayotgan daromadlilik darajasini aks ettirishi lozim. Bank rahbariyati ijroiya organ

tomonidan qabul qilingan kredit riskini boshqarishga oid strategiyani amalga oshirish, bunday risklarni nazorat qilish va baholash uchun mas'uldir. Bu alohida kredit bo'yicha amalga oshiriladigan tadbirlarga ham, butun kredit portfeli bo'yicha amalga oshiriladigan tadbirlarga ham taalluqlidir. Kredit risklarini tahlil qilar ekan, banklar ham, xo'jalik yurituvchi subyektlar ham o'zlariga bevosita bog'liq bo'lmagan qator muammolar: mamlakatdagi iqtisodiy ahvol, siyosiy ahvol, me'yoriy-huquqiy tizim, uning mamlakatning kreditlash sohasidagi real holatga muvofiqligi, inflyatsiya darajasi, bank tizimining rivojlanish darajasi kabilarni hisobga olishlari zarur. Bularning barchasi kredit risklarining yuzaga kelish ehtimoli va ularni baholash usullariga ta'sir ko'rsatadi.

§ 15.3. Bank risklarini boshqarish usullari

Tijorat banklari faoliyatidagi kredit riskini boshqarishda kredit portfelini diversifikatsiya qilish, kreditlardan ko'riladigan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zahiralar tashkil etish va limitlar belgilash usullaridan keng foydalaniladi.

Xalqaro bank amaliyotida umume'tirof etilgan mezonga ko'ra, tijorat banklari kreditlarining 25 foizdan ortiq qismini bitta tarmoqda to'planib qolishi mumkin emas.

Valyuta riskini boshqarishda tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalarini qisqartirishga alohida e'tibor qaratiladi. Tijorat banklarining valyuta faoliyatlarini tartibga solishda ochiq valyuta pozitsiyasini yuritilishi haqidagi hisobot muhim o'rin tutadi. Bu hisobotning tahlil qilishning zarurati Markaziy bank tomonidan respublikadagi mavjud vakolatli banklarning valyutaviy risklarini kamaytirishga qaratilgan siyosati bilan izohlanadi. Chunki, Markaziy bank tomonidan vakolatli banklarga chet el valyutasi bilan bog'liq operatsiyalarga limit o'rnatiladi. Bu tartib bo'yicha bankning o'z mablag'lariga nisbatan 20 foizgacha valyuta sotib olishi va sotishiga ruxsat bor. Bir valyuta turi bo'yicha bu ko'rsatkich 5 foiz qilib belgilangan. Limit o'rnatishning asosiy sababi, vakolatli banklarning valyutaviy risklarini kamaytirishdir. Chunki, vakolatli banklar barcha aktivlarini chet el valyutalariga qo'ysa va bu valyutalarning kursi jahon valyuta bozorida

tushib ketsa, bank aktivlari kamayishi va hatto, bank bankrot bo'lishi mumkin (bu, o'z navbatida, mamlakat iqtisodiyotini sekin-astalik bilan inqirozga yuz tutishiga zamin yaratadi). Shuning oldini olish maqsadida, bu limit barcha vakolatli banklar uchun joriy qilingan.

Bazel-II standartida operatsion risk bo'yicha kapitalning yetarliligini hisoblash uchun uch usuldan foydalanish tavsiya etilgan. Birinchi usul - bazaviy indikativ usuli, ikkinchi usul – standartlashtirilgan usul, uchinchi usul esa, kengaytirilgan usul hisoblanadi. Mazkur usullar bo'yicha hisoblangan kapitalning yetarlilik koeffitsiyentlari bir-biridan sezilarli darajada farqlanadi. Shu sababli, fikrimizcha, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki mavjud uch usuldan birini tanlab olishi va respublikamiz tijorat banklarining barchasida operatsion risk bo'yicha kapitalning yetarliligi ana shu usulda hisoblanishi lozim. Kapitalning yetarliligini hisoblashning kengaytirilgan usulini respublikamiz bank amaliyotida qo'llash uchun sharoit mavjud emas. Chunki ushbu usul banklarning o'zlari ishlab chiqqan reyting baholash natijalariga asoslanadi. Respublikamiz banklarida esa, operatsion riskni baholashning reyting usuli mavjud emas.

Bazaviy indikativ yondashuvga ko'ra: $KBIA = [(\sum GI_{1...n} \times \square)]/n$,

Bu yerda:

KBIA – tijorat bankining kapitaliga bo'lgan talab;

GI – so'nggi uch yil mobaynidagi har yillik ijobiy yalpi daromad;

n – o'tgan uch yil ichida yalpi daromad ijobiy bo'lgan yillar soni;

$\square = 15\%$ – bu ko'rsatkich Bazel qo'mitasi tomonidan indikatorning tarmoq darajasiga nisbatan o'rnatilgan³⁶.

Likvidlilik riskini boshqarishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

– Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining likvidliligiga nisbatan iqtisodiy me'yorlar o'rnatish;

– bankning vakillik hisob raqamidagi ortiqcha pullarni turli emitentlar tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni sotib olishga yo'naltirish;

³⁶ Международная конвергенция измерения капитала и стандартов капитала. Уточненные рамочные подходы. Банк международных расчетов. – Базель, 2004. – С. 156.

– jalb qilingan mablag‘larning muddatlari bilan aktivlarning muddatlari o‘rtasidagi mutanosiblikni ta‘minlash;

– bank aktivlarining sifatini yaxshilash;

– yuqori likvidli qimmatli qog‘ozlarga qilinadigan investitsiyalar hajmini oshirish.

Bozor riskini boshqarishda aktivlar portfelini diversifikatsiyalash, sug‘urtalash, kapitalning yetarililigini ta‘minlash usullaridan keng foydalaniladi.

Bozor riski bo‘yicha yo‘qotishlar paydo bo‘lishining ehtimollarini hisoblash uchun ko‘rilayotgan operatsiyalarning bank tomonidan amalga oshirish natijaviyligiga taaluqli barcha statistik ma‘lumotlarni tahlil qilinadi. Bunda, hisoblarni aniqligini oshirish uchun nisbatan katta statistik tanlovdan foydalaniladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 6-maydagi PQ-2344-sonli “Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaroriga muvofiq tasdiqlangan bank tizimini rivojlantirishning 2016-2020-yillarga mo‘ljallangan strategiyasida bank risklari darajasining oshishiga yo‘l qo‘ymaslikka qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish bo‘yicha aniq vazifalar qo‘yilgan.

Mazkur vazifalarning ijrosini ta‘minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2015-yil 22-iyuldagi 19/14-sonli (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015-yil 13-avgustda 2709-sonli raqam bilan ro‘yxatga olingan) “Tijorat banklarining likvidliligini boshqarishga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida”gi hamda Markaziy bankning 2015-yil 13-iyundagi 14/3-sonli (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015-yil 6-iyuldagi 2693-sonli raqam bilan ro‘yxatga olingan) “Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida”gi yo‘riqnomalari qabul qilindi.

Ushbu yo‘riqnomalarga asosan 2 ta yangi koeffitsiyent – likvidlilikni qoplash me‘yori va sof barqaror moliyalashtirish me‘yori koeffitsiyentlari qabul qilindi.

Likvidlilikni qoplash me‘yori koeffitsiyenti quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$\mathbf{LQMK = YuLA : 30 k.JSCh}$$

Bu yerda:

YuLA – yuqori likvidli aktivlar;

30 k. JSCh – keyingi 30 kun ichidagi jami sof chiqim.

Likvidlilikni qoplash me‘yori koeffitsiyentining eng past me‘yoriy darajasi quyidagicha belglangan:

* 2016-yil 1-yanvardan boshlab – 80%

* 2017-yil 1-yanvardan boshlab - 90%

* 2018-yildan 1-yanvardan boshlab – 100%.

Yuqori likvidli aktivlar tarkibi quyidagilardan iborat:

* sof quyma oltin;

* bankning Markaziy bankdagi “Nostro” vakillik hisob raqamidagi pul mablag‘lari (10301);

* 7 kungacha muddatdagi banklararo kreditlar va depozitlar;

* “Standart & Poor’s”, “Fitch Ratings” va “Moody’s” xalqaro reyting agentliklarining eng yuqori baholari berilgan, rivojlangan fond birjalari ro‘yxatiga kiritilgan, risk darajasi past bo‘lgan mamlakatlarning transmilliy kompaniyalarining qimmatli qog‘ozlari;

* bankning boshqa banklarda ochilgan “Nostro” vakillik hisob raqamlaridagi pul mablag‘lari (10501);

* risk darajasi past bo‘lgan mamlakatlardagi banklarga joylashtirilib, ta‘minot sifatida qo‘yilmagan likvidli aktivlar.

Sof barqaror moliyalashtirish me‘yori koeffitsiyenti (SBMMK) quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$\mathbf{SBMMK = BMMS : BMZS}$$

Bu yerda:

BMMS – barqaror moliyalashtirishning mavjud summasi;

BMZS – barqaror moliyalashtirishning zarur summasi.

Barqaror moliyalashtirishning mavjud summasiga quyidagilar kiradi:

- * bankning regulyativ kapitali;
- * qaytarish muddati 1 yil va undan ortiq boʻlgan bank majburiyatlari;
- * qaytarish muddati belgilanmagan boshqa depozitlar va qarz mablagʻlari summasining 30 foizi;
- * qaytarish muddati 1 yildan kam boʻlgan boshqa depozitlar va qarz mablagʻlari summasining 30 foizi.

Barqaror moliyalashtirishning zarur summasiga quyidagilar kiradi:

- * qaytarilishiga 1 yil va undan ortiq muddat qolgan bank aktivlari, shu jumladan, muammoli kreditlar va nomoliyaviy aktivlar (yer uchastkalari, binolar, mebel, kompyuterlar va avtomashinalar);
- * sud jarayonida boʻlgan yoki belgilangan tartibda undirilmagan aktivlar;
- * qaytarish muddati 1 yildan kam boʻlgan boshqa aktivlar summasining 30 foizi, muddatsiz likvidli aktivlar bundan mustasno;
- * Balansdan tashqari moddalardagi majburiyatlarning 15 foizi.

Sof barqaror moliyalashtirish meʼyori koeffitsiyenti 2018-yilning 1-yanvaridan boshlab joriy etiladi va uning eng past meʼyoriy darajasi 100% qilib belgilangan.

Qisqacha xulosalar

Bazel Qoʻmitasining Konsultativ xati asosida taqdim etilgan roʻyxatda risklarning 9 ta turi mavjud: kredit riski; operatsion risk; huquqiy risk; sugʻurta riski; transfert riski; bozor riski; foiz riski; likvidlilik riski; reputasiya riski.

Xalqaro bank amaliyotida kredit riski darajasini baholashda Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki ekspertlari tomonidan ishlab chiqilgan quyidagi koʻrsatkichlardan keng foydalaniladi: kreditlardan koʻrilgan zararlarni qoplashga moʻljallangan zahira ajratmalari darajasi; muddati oʻtgan kreditlarning moʻtadil darajasi; muddati oʻtgan kreditlarning yoʻl qoʻyish mumkin boʻlgan chegaraviy darajasi;

Bazel qo‘mitasining ishlab chiqilgan “Foiz stavkalari risklarini boshqarish prinsiplari” nomli hujjatida foiz riskini yuzaga keltiruvchi 4 omilning mavjudligi e‘tirof etilgan: baholarning o‘zgarish riski; daromadlilikning o‘zgarishi; bazis riski; opsiyonlar bilan bog‘liq bo‘lgan risklar.

Hozirgi davrda taraqqiy etgan mamlakatlarning tijorat banklari tomonidan foiz riskini baholashda quyidagi usullardan foydalanilmoqda:

Aktivlar va passivlar o‘rtasidagi farqni tahlil qilish usuli; (GEP usuli), dyuratsiya usuli; imitasion modellashtirish usuli; statistik tahlil usullari.

Kredit risklari tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin: kreditni o‘z vaqtida qaytarmaslik bilan bog‘lik risk; likvidlilik riski (to‘lovlarning muddatida o‘tkazmaslik); kreditni ta‘minlash bilan bog‘liq risk; qarz oluvchining ishbilarmonligi bilan bog‘liq risklar; kapitalning tarkibiy qismi bilan bog‘liq risklar.

Kredit risklarini baholashning besh asosiy o‘lchovi mavjud: reputatsiya; imkoniyatlar; kapital; shart-sharoitlar; garov.

Tijorat banklari faoliyatidagi kredit riskini boshqarishda kredit portfelini diversifikatsiya qilish, kreditlardan ko‘riladigan zararlarni qoplashga mo‘ljallangan zahiralar tashkil etish va limitlar belgilash usullaridan keng foydalaniladi.

Valyuta riskini boshqarishda tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalarini qisqartirishga alohida e‘tibor qaratiladi.

Limit o‘rnatishning asosiy sababi, vakolatli banklarning valyutaviy risklarini kamaytirishdir.

Bazel-II standartida operatsion risk bo‘yicha kapitalning yetarliligini hisoblash uchun uch usuldan foydalanish tavsiya etilgan: bazaviy indikativ usuli; standartlashtirilgan usul; kengaytirilgan usuli.

Tayanch so‘z va iboralar

Kredit riski, operatsion risk, huquqiy risk, sug‘urta riski, transfert riski, bozor riski, foiz riski, likvidlilik risk, reputatsiya riski, valyuta riski, “Mudis”

xalqaro reyting agentligi, opsiya, GEP usuli, Dyuratsiya usuli, imitatsion modellashtirish usuli, statistik tahlil usullari.

O‘z-o‘zini nazorat qilish va muhokama uchun savollar

1. Bank riski tushunchasining iqtisodiy mohiyati nima?
2. Amaliyotda bank risklarini baholash usullari?
3. Bank risklarini boshqarishda qanday usullardan foydalaniladi?
4. Bazil Qo‘mitasi tomonidan taqdim etilgan ro‘yxatda risklarning qanday turlari mavjud?

16-BOB: MOLIYA VA ELEKTRON PUL BOZORLARI AKTIVLARINI BOSHQARISH

§ 16.1. Moliya bozori va uning segmentlari

§ 16.2. Elektron pul bozori tushunchasi va unda to'lovlarni amalga oshirish tartibi

§ 16.3. Elektron pullar muomalasini boshqarish usullari

§ 16.1. Moliya bozori va uning segmentlari

Moliya bozori – bu moliyaviy xizmatlar taklif etiladigan bozordir.

Moliya bozorining quyidagi segmentlari mavjuddir:

- ssuda kapitallari bozori;
- valyuta bozori;
- qimmatli qog'ozlar bozori;
- sug'urta bozori;
- lizing bozori.

Ssuda kapitallari bozorida kredit resurslari oldi-sotdi qilinadi. Ssuda kapitallari bozorining o'zi 2 ta segmentga ega:

1. Qisqa muddatli pul bozori;
2. Kapital bozori

Valyuta bozorida turli xil valyutalar oldi-sotdi qilinadi.

Qimmatli qog'ozlar bozorida qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi qilinadi.

Sug'urta bozorida sug'urta xizmatlari taklif etiladi.

Lizing bozorida lizing kompaniyalari va tijorat banklari tomonidan lizing xizmati taklif etiladi.

Moliya bozorining emitentlarini quyidagi belgilarga asosan tasniflash mumkin:

1. Tashkiliy-huquqiy shakli bo'yicha: davlat organi, turli mulkchilik asosidagi yuridik shaxs.

2. Faoliyat yoʻnalishi boʻyicha: davlat, xalqaro va nodavlat moliyaviy institutlar va nomoliyaviy tashkilotlar.

3. Moliyaviy instrumentlari boʻyicha: davlat, munisipal, xalqaro va nodavlat (korporativ) instrumentlar chiqaruvchi tashkilotlar.

4. Emission siyosati boʻyicha: davlatning iqtisodiy siyosatini (monetar, budjet-soliq) yurituvchi vakolatli tashkilotlar, xalqaro iqtisodiy siyosatni yurituvchi tashkilotlar, investitsion siyosat (strategik, portfel, xorijiy investorlarga qaratilgan siyosat) yurituvchi tashkilotlar.

5. Milliyliги boʻyicha: rezidentlar va norezidentlar.

6. Emission potentsiali boʻyicha: katta, oʻrta va kichik hajmda moliyaviy instrumentlarni chiqaruvchi tashkilotlar.

7. Imidji va riski boʻyicha: yuqori, oʻrta va kamnufuzli va riskli tashkilotlar.

8. Moliyaviy instrumentlarining jalbdorligi boʻyicha: yuqori, oʻrtacha va kam jalbdor emitentlar.

Investorlarni quyidagi belgilarga asosan tasniflash mumkin:

1. Tashkiliy-huquqiy shakli boʻyicha: davlat tashkiloti (davlat boshqaruvi va hokimiyati organi), turli mulkchilik asosidagi yuridik shaxslar, jismoniy shaxslar (fuqarolar va vaqtinchalik fuqarolik xuquqiga ega emaslar).

2. Faoliyat yoʻnalishi boʻyicha: individual va institusional boʻlgan davlat, xalqaro va nodavlat moliyaviy institutlar va nomoliyaviy tashkilotlar, jismoniy shaxslar.

3. Investitsion vositalari boʻyicha: pul, valyuta, kredit, mulk, tovar-xom-ashyo, qimmatli qogʻozlar va h.k. resurslariga ega boʻlgan investorlar.

4. Investitsion siyosati boʻyicha: davlatning iqtisodiy siyosatini (monetar, budjet-soliq) yurituvchi vakolatli tashkilotlar, xalqaro iqtisodiy siyosatni yurituvchi tashkilotlar, investitsion siyosat yurituvchi shaxslar.

5. Milliyliги boʻyicha: rezidentlar (ichki) va norezidentlar (tashqi).

6. Investitsion potentsiali boʻyicha: katta (institusional, strategik), oʻrta va kichik (minoritar) hajmda investitsiyalarni yoʻnaltiruvchilar.

7. Riski boʻyicha: yuqori, oʻrta va kam riskli investorlar.

8. Strategiyasi bo'yicha: agressiv, konservativ va ularning gibridiga asoslangan investorlar.

9. Investitsiyalar turlari bo'yicha: portfel, to'g'ri investitsiyalar qiluvchi investorlar. Portfelli investorlar spekulativ-portfel va strategik-portfel turida bo'lishi mumkin.

10. Investitsiya muddati bo'yicha: qisqa, o'rta va uzoq muddatli investorlar.

2. Moliya bozori instrumentlarini boshqarish usullari.

Moliya bozori instrumentlarini boqsharishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

1. Orttirish va diskontlash.

Investitsion qo'yilmalarning turli variantlari to'lovlar tushumini turli grafiklariga ega bo'lganligi bu grafiklarni o'zaro solishtirishni bir muncha qiyinlashtiradi. Shuning uchun pul tushumlarini vaqtning bir momentiga keltirish lozim. Agar bu moment kelajakda joylashgan bo'lsa, unda bunday prosedurani orttirish deyiladi, agar bu moment o'tgan vaqtda bo'lsa – diskontlash deyiladi.

2. Pullarning kelajakdagi bahosini aniqlash.

Investorning hozirgi vaqtda bo'lgan pullari unga kelajakda kapitalini bank depozitiga qo'yish yo'li bilan orttirish imkonini beradi. Natijada investorda kelajakda bir muncha ko'proq pul summasi (avvalgi pul qo'yilmasi bilan birga) paydo bo'lishi pullarning kelajakdagi bahosi deyiladi.

3. Daromadlilikning joriy va to'liq normasini ta'minlash

Obligatsiya daromadlilikining kupon normasi g -ga teng. Daromadlilikning joriy normasi

$$i_r = \frac{g \times N}{P}$$

Bu yerda:

g -kuponli foiz normasi,

N -obligatsiyaning soni,

S -obligatsiyaning narxi

Obligatsiya daromadlilikining to'liq normasini hisoblaymiz.

Bunda qisqa muddatli qimmatli qog'ozlar bo'yicha daromadlilikni topishdagiga o'xshash yo'l tutamiz. Faraz qilaylik, obligatsiya so'ndirilguniga qadar t_1 yil qolganda S' narhda sotib olingan va so'ndirilishiga t_2 yil qolganda S'' narhda sotilgan.

S' va S'' uchun quyidagi tenglikni olamiz:

$$S'(1+i)^{t_1-t_2} = S'' \Rightarrow i = \left(\frac{S''}{S'}\right)^{\frac{1}{t_1-t_2}} - 1.$$

Kelishuvga binoan bu obligatsiyalar foiz stavkalari u yoki bu tovar bahosi o'zgarishiga qarab o'rnatiladi. Masalan, 80-yillarda mis, neft yoki oltin bahosiga asoslangan bir necha obligatsiyalar mashhur bo'lgan. Bunda «suzuvchi» foizli obligatsiyalarning foiz stavkasi baholarga qarab o'zgarib turadi va ma'lum bir darajaga yetganda barqaror foyda keltira boshlaydi yoki obligatsiyaning boshqacha bir turi mustahkam (o'zgarmas) foizli obligatsiya bo'lib, bunda obligatsiya chiqarilganidan keyin birinchi besh yil davomida bir foizdan ma'lum darajaga yetguncha daromad to'langan. Nol kuponli obligatsiya har yili emas, balki faqat bir marta obligatsiya qayta sotib olinganida foiz olish imkonini beradi. Bu obligatsiyalarga foiz ularning emissiyasi kursi bo'yicha to'lanadi. Emissiya bahosi nominal bahoda amalga oshirilishi tufayli obligatsiya egasi emission va nominal kurs summolari orasidagi farq miqdorida daromad oladi. Bu obligatsiyalar bo'yicha investorlar foydadan soliq to'lashdan ozod qilinishi mumkin. Shu tufayli, bu obligatsiyalarga bo'lgan talab yuqoridir.

Konvertirlanadigan obligatsiyalar 80-yillarda keng tarqaldi. Bu turdagi obligatsiyalar kamroq foyda keltiradi. Bu obligatsiyalarning ijobiy tomoni shundaki, agarda zayom chiqaruvchi kompaniya aksiyalariga to'lanadigan dividend obligatsiya foizidan katta bo'lsa, konvertirlanadigan obligatsiyalarni aksiyaga almashtirib olishga imkon beradi.

XX asrning 80-yillarida yevroobligatsiya bozorida paydo bo'lgan yana bir yangilik auksionli obligatsiyalar joylashuvini ta'minlash, ya'ni investorga har xil shartnoma variantlaridan o'ziga qulay bo'lgan turini tanlab olish huquqini bergan. Bu usulning mohiyati shundaki, oldindan o'rnatilgan baho bo'yicha obligatsiya

egasiga 1 troya unsiya oltin sotib olish imkonini beruvchi zayom chiqariladi. Agar oltinning bozor bahosi oʻrnatilgan bahodan yuqori boʻlsa, bunday obligatsiyani sotib olish qiziqish uygʻotadi. Boshqa opsionli obligatsiyalar bir qimmatli qogʻozni boshqasiga almashtirish imkonini beradi. Masalan, obligatsiyani – aksiyaga, «suzuvchi» stavkali obligatsiyani qatʼi belgilangan stavkali obligatsiyaga almashtirish imkonini berish va turli xil obligatsiyalarni chiqarish, shubhasiz, investor va kreditorlarni jalb etadi. Mablagʻlarni yevrozayom bozoriga jalb etishda zayom chiqaruvchilar tomonidan turli xil qimmatli qogʻozlarni turli shartlarda chiqarishga yoki obligatsiyalarning kechiktirib sotishi yordam beradi. Sotib oluvchi obligatsiyaning kurs qiymatini dastlab bir qismini toʻlaydi. Maʼlum vaqtdan keyin qolgan qismini toʻlaydi.

§ 16.2. Elektron pul bozori tushunchasi va unda toʻlovlarni amalga oshirish tartibi

Elektron pul bozori – bu nomoddiy koʻrinishga ega boʻlgan elektron pullar vositasida toʻlovlarni amalga oshirish uchun takshil etilgan maxsus markazdir. Elektron pullarning keng tarqalib borayotgan turi boʻlib, raqamli pullar hisoblanadi. Raqamli pullar – bu tovar va xizmatlar uchun toʻlov vositasi boʻlib, raqamli maʼlumotni bir kompyuterdan ikkinchisiga uzatuvchi nomoddiy koʻrinishga ega boʻlgan vosita hisoblanadi. Raqamli pullar ham moddiy koʻrinishga ega boʻlgan pullarniki kabi unikal raqam ketma-ketligiga ega boʻladi. Agar elektron tashuvchida joylashgan pullar egasi xaqida maʼlumot olish imkoniyati boʻlsa, raqamli pullarda anonimlik mavjud, yaʼni pul egasi haqida maʼlumot olish imkoniyati yoʻq va ular koʻp marotaba ishlatilishi mumkin. Demak, bu tizimda ichki (raqamli) valyuta mavjud boʻlib, uni maʼlum toʻlov tizimi ishtirokchilarida naqdlashtirish mumkin. Raqamli pullarning joriy qilinishi elektron savdoni yanada rivojlanishiga sabab boʻldi.

Oxirgi yillarda moliya bozorlarida yuqori tendetsiyalarda rivojlanib borayotgan chakana elektron toʻlov tizimi vositalaridan biri “virtual kartalar”dir.

Virtual karta – bu maxsus bank kartasi bo‘lib, u Internet orqali to‘lovlarni amalga oshirish uchun foydalaniladigan vositadir. U moddiy ko‘rinishga ega bo‘lmagan vosita, ushbu kartochkaga internet orqali savdo qilish uchun zarur bo‘lgan foydalanuvchi ma‘lumotlari kiritilgan bo‘ladi.

Odatda, virtual kartalar rekvizitlari quyidagicha:

- Karta raqami (PIN)
- Amal qilish muddati: oy va yil
- Xavfsizlik kodi: SVV2/SVS2
- Karta egasining ismi – virtual kartalarda ko‘rsatilmagan ham bo‘lishi mumkin.

Virtual kartalar o‘z kelib chiqishiga ko‘ra, maxsus yo‘nalishga ega bo‘lgan, onlayn instrumentdir. Ushbu kartalarning boshqa kartochkalardan ahamiyatli tomoni shundaki, bu kartochkalar orqali xorij internet-magazinlarida savdo qilish imkoniyati kengroq va eng asosiysi “virtual kartochka” bu bank hisob raqami va fizik kartasi bo‘lmagan qatnashchilar uchun qulay vositadir.

Virtual kartalarning o‘ziga xos jihatlari quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

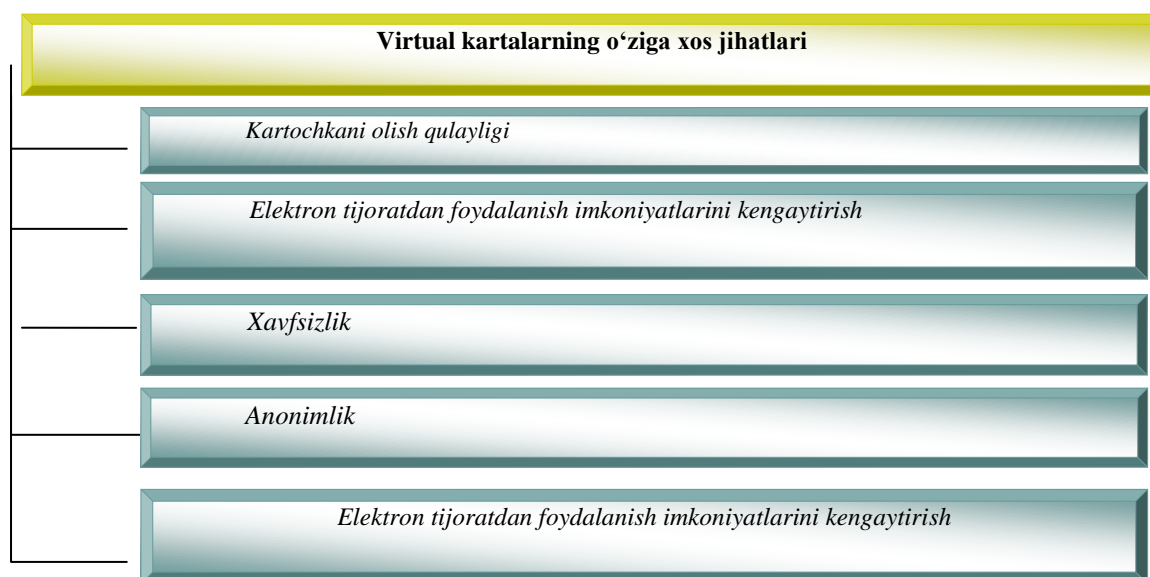
1. *Universallik.* Bank plastik kartochkalari, shu jumladan, virtual kartochkalari butun dunyoda internet magazin orqali xarid amalga oshirishda qulay to‘lov vositasidir. U nobank to‘lov tizimidan farq qiladi (raqamli pullar). Ushbu tizimdan foydalanish uchun kartaga pul mablag‘lari o‘tkazilishi kerak.

2. *Kartochkani olish qulayligi.* Virtual kartalarni bankka tashrif buyurmasdan Internet yoki mobil aloqa orqali olish imkoniyati mavjudligi bilan ajralib turadi. Fizik ko‘rinishga ega bo‘lmagan kartochkani kechiktirilmagan holda murojaatni o‘zida to‘xtatish mumkin.

3. *Xavfsizlik.* Virtual kartalardan foydalanish jarayonida Internet orqali o‘g‘irlik va ma‘lumotlarini olish riskining kamligi, chunki virtual kartalar ko‘pincha bir marttalik to‘lov amalga oshirish uchun yetarli bo‘lgan summaga ochiladi.

4. *Anonimlik.* Virtual kartalar debetli yoki oldindan to‘langan bo‘lishi mumkin. Oldindan to‘langan kartalar bank hisob rakami ochish uchun bankka murojaat

qilishni talab etmaydi. Shu sababli, virtual kartalar egasining ismi sharifi kartaning asosiy rekviziti hisoblanmaydi.

16.2. 1-rasm. Virtual kartalarning o'ziga xos jihatlari

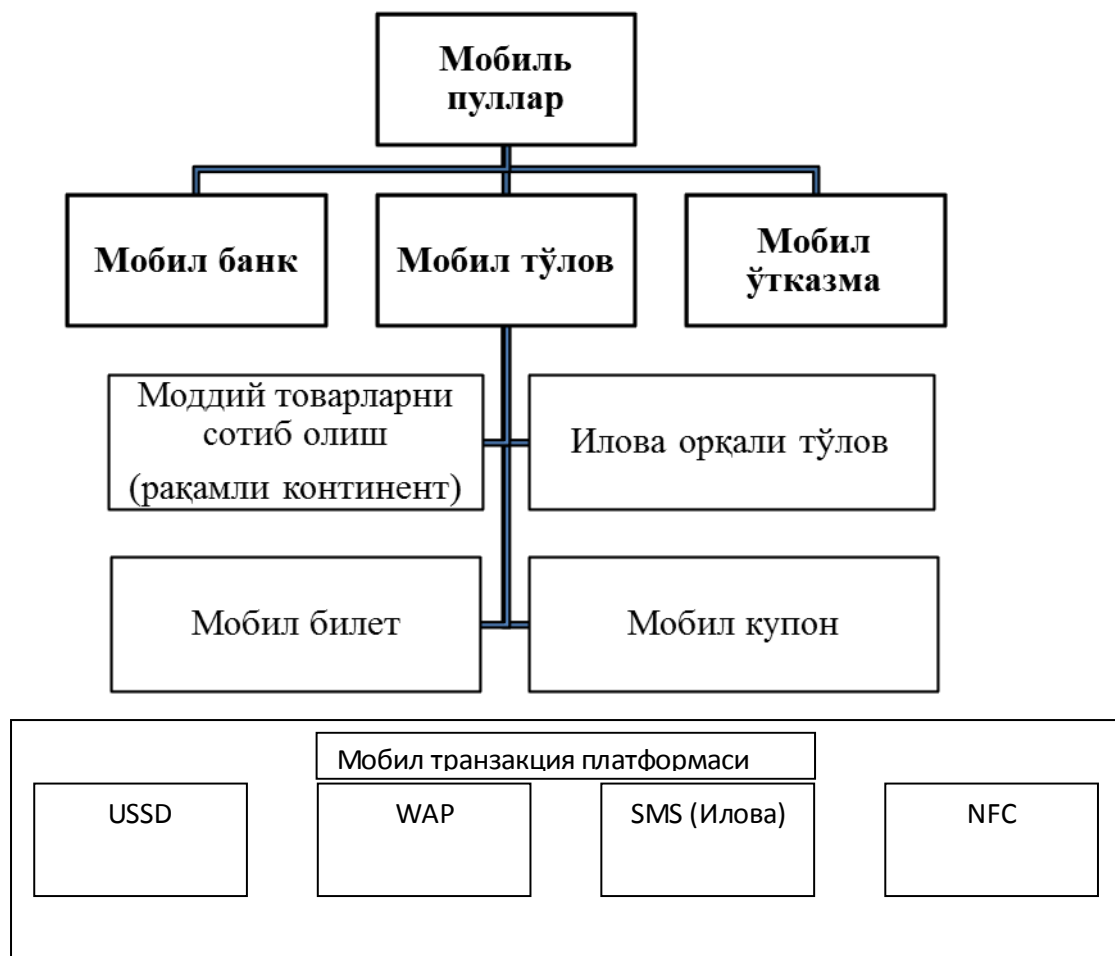
Mobil pullar – termini o‘z mohiyatiga ko‘ra, mobil telefon vositasi orqali, ixtiyoriy kiritilgan va tugatilgan moliyaviy tranzaksiyalardir. Mobil pullar orqali taklif etiladigan xizmatlar turli shaklda bo‘lishi mumkin. Bu xizmatlar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- Mobil to‘lov;
- Mobil banking;
- Mobil o‘tkazmalar.

Mobil pullar mobil tijorat uchun mo‘ljallangan vosita hisoblanadi.

Banking – offlayn tizimida bank kartalari hamda hisob-raqamlarini boshqarish xizmati, barcha turdagi moliyaviy hujjatlar bilan ishlash imkonini beradi. Oldingi ma‘lum bo‘lgan Bank-Mijoz xizmatining evolyutsion rivojlanishi natijasi hisoblanadi. Elektron raqamli imzo shifrlash mexanizmiga ega bank serveri bilan bog‘langan holatda mijozlik komponentlarini avtomatik yangilashni ta‘minlaydi, jamoa bo‘lib ishlash imkonini yaratadi hamda buxgalteriya dasturlari bilan o‘zaro aloqada ishlash imkoniyatini beradi.

Banking tizimi “yirik” hamda “nozik” mijozlarga mo‘ljallangan tizimlarga bo‘linadi. Oxirgi yillarda banklar chakana xizmatlarining

16.2. 2-rasm. Mobil pullar orqali taklif etiladigan xizmatlar turlari

shakli “nozik mijozlar” uchun mo‘ljallangan bo‘lish tarafdori bo‘lishmoqda, chunki Internet-bankingda mijozlar har qanday internet tarmog‘iga ulangan kompyuter yordamida maxsus dasturiy ta‘minot o‘rnatmasdan turib ham ishlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. “Yirik mijoz” esa ko‘proq yuridik shaxslar bilan ishlash uchun qulay hisoblanadi.

Mobil ye-banking – bank kartalari yoki hisob-raqamlarini planshet, smartfonlar orqali boshqarish hisoblanadi va onlayn tizimida ishlaydi. Barcha turdagi moliyaviy hujjatlar bilan ishlash imkonini beradi. Mobil ye-banking tun-u kun ishlaydi, tezkor va mijozlarning elektron banking xizmatlar ispektoridan to‘liq funksiyada foydalanishni ta‘minlaydi. Ushbu xizmat turining tarkibida yana bir

nechta turli xil nomlar bilan qayd etiladigan, faqatgina ayrim cheklangan imkoniyatlar bilangina bir nechta boshqa bank xizmatlari ham mavjud. Masalan, Java-banking, STK-banking, Phone-banking va shu kabi boshqa tizimlar.

Yuqorida sanab o‘tilgan tizimlarga o‘xshash va elektron to‘lovlarni amalga oshirish uchun moslashtirilgan to‘lov tizimlarini ko‘plab keltirish mumkin. Ushbu tizimlarni rivojlanishida elektron tijoratning ahamiyati katta. Uning yildan yilga rivojlanishi yangidan yangi chakana to‘lov tizimlarini joriy qilinishida zamin yaratmoqda.

Xalqaro amaliyotda Internet tarmog‘ida deyarli barcha sohalardagi xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasida ishchan munosabatlarni amalga oshirish, aholining keng qatlamlariga Internet tarmog‘i orqali tovarlarni sotish hamda iste‘molchilar o‘rtasida tovarlar va xizmatlar bilan tarmoqda almashishga xizmat qiluvchi oldi-sotdi turlari keng tarqalgan hisoblanadi.

§ 16.3. Elektron pullar muomalasini boshqarish usullari

Texnika vositalaridan, axborot texnologiyalaridan va axborot tizimlari xizmatlaridan foydalangan holda elektron to‘lov hujjatlari vositasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish elektron to‘lovdir.

Elektron to‘lov tizimida tovarlar va xizmatlar to‘lovi xaridorning elektron hisobidan shaxsiy bank raqami hisobiga pul mablag‘larini chiqarish imkoniga ega bo‘lgan sotuvchining elektron hisobiga pul mablag‘larini o‘tkazish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Elektron cho‘ntakni to‘ldirish va ulardan pul yechish quyidagi usullar bilan amalga oshirilishi mumkin:

- * tijorat banklarida naqd pul bilan;
- * bank kartalari (VIZA, Master Kard, Uz Kart, Humo kart) yordamida;
- * pochta orqali;
- * Internet-banking yordamida;
- * pul o‘tqazmalari tizimlari yordamida;

* mobil aloqa yordamida.

Savdo ishtirokchilari mustaqil ravishda savdo tizimiga kirishning quyidagi uslublaridan birini tanlashlari mumkin:

- masofaviy — ish o‘rnidan foydalanish orqali;
- valyuta birjasi savdo zalidagi ish o‘rnidan foydalanish orqali.

Valyuta birjasi savdo tizimida ishlash uchun savdo ishtirokchilarini ikki bosqichli login va parol bilan ta‘minlaydi.

Birinchi bosqich logini va parolidan foydalanish huquqiga faqatgina treyder ega bo‘ladi.

Birinchi bosqich logini va paroli savdo ishtirokchisiga savdo tizimini faollashtirish huquqini beradi.

Ikkinchi bosqich logini va parolidan foydalanish huquqi bank rahbari tomonidan vakolat berilgan birja savdolari bo‘yicha birja bitimlarini tuzishga mas‘ul bo‘lgan shaxsga beriladi.

Ikkinchi bosqich logini va paroli savdo ishtirokchisiga birja bitimini tasdiqlash huquqini beradi.

Birja bitimlarini tuzish uchun savdo tizimiga bitim tuzishda tashabbus qilayotgan savdo ishtirokchisining pul mablag‘larini joylashtirish va/yoki jalb etish bo‘yicha buyurtmasi kiritiladi.

Dastlabki buyurtmada quyidagi ko‘rsatkichlar ko‘rsatilishi lozim:

- pul mablag‘larini jalb etish yoki joylashtirish;
- jalb etiladigan yoki joylashtiriladigan valyuta turi;
- jalb etiladigan yoki joylashtiriladigan pul mablag‘lari miqdori;
- pul mablag‘larini jalb etish yoki joylashtirish muddati;
- pul mablag‘larini jalb etish yoki joylashtirish bo‘yicha foiz stavkasi;
- foiz to‘lovlarini to‘lash muddati.

Savdo tizimiga kiritilgan dastlabki buyurtmaga pul mablag‘larini jalb etish va yoki joylashtirish maqsadida kontragentlar tomonidan qarshi buyurtmalar kiritiladi.

Pul mablag‘larini joylashtirish uchun buyurtmalar navbati foiz stavkasining o‘sib borishi tartibida, foiz stavkalari teng bo‘lganda esa buyurtmalar taqdim etilgan vaqt tartibida joylashtiriladi.

Pul mablag‘larini jalb etish uchun buyurtmalar navbati foiz stavkasining kamayib borishi tartibida, foiz stavkalari teng bo‘lgan taqdirda esa buyurtmalar taqdim etilgan vaqt tartibida joylashtiriladi.

Har bir birja bitimi tuzilganda savdo tizimi uni ro‘yxatga oladi, unga ro‘yxatga olish raqamini biriktiradi va savdo ishtirokchilariga o‘zaro hisob-kitoblarni amalga oshirishga asos bo‘ladigan birja guvohnomalarini taqdim etadi.

Tuzilgan birja bitimlari bo‘yicha barcha hisob-kitob operatsiyalarining ijrosi savdo ishtirokchilari tomonidan bitim tuzilgan bank ish kuni Markaziy bankning banklararo hisob-kitoblar bo‘yicha elektron to‘lov hujjatlarini uzatish, qabul qilish va nazorat qilish vaqti yakunlanishiga qadar amalga oshiriladi.

Savdo tizimiga taqdim etilgan har qanday dastlabki buyurtma u bekor qilingunga, to‘liq qondirilgunga yoki birja savdolari yakuniga qadar amal qiladi. Savdo tizimiga taqdim etilgan har qanday buyurtma birja bitimlari tuzilgunga qadar savdo ishtirokchilari tomonidan o‘zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin.

Savdo tizimi orqali tuzilgan birja bitimlari bo‘yicha pul mablag‘larini qaytarish muddati kelganda jalb qilingan mablag‘lar va unga hisoblangan foizlarni qaytarish bank tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Pul mablag‘larini qaytarish kuni pul mablag‘lari tegishli hisob raqamiga kelib tushgan kun deb hisoblanadi.

Birja bitimlari bo‘yicha barcha to‘lovlar bitim tuzilgan valyutada amalga oshiriladi. Birja bitimlari bo‘yicha joylashtirilgan pul mablag‘lari tomonlarning o‘zaro kelishuviga asosan muddatidan avval qaytarilishi mumkin.

Pulning evolyutsion rivojlanishida innovatsion ko‘rinishining paydo bo‘lishiga: jamiyatimizda mavjud pullardan tez va qulay foydalanishga bo‘lgan ehtiyoj borgan sari oshib borib, pulning qulay evolyutsion shakli elektron pullarning shakllanishiga sabab bo‘ldi. Bugungi kunda elektron pullardan - pullarni uzatish va saqlash hamda tizimli kompyuter tarmoqlaridagi vositachi sifatida

foydalanish mumkin. Elektron pullar - muomalada bo‘lgan milliy birlikdagi pullar yoki nodavlat xususiy (shaxsiy) pul va unga tenglashtirilgan birliklar. Elektron pullardan foydalanish va ularni tartibga solishda, mamlakatning Markaziy banki tomonidan belgilangan va qabul qilingan tartib qoidalar asosida yoki nodavlat to‘lov tizimlari qoidalari asosida amalga oshiriladi.

Dunyo pul bozorida yangi elektron pullar, virtual pullar nazariyasi paydo bo‘lganidan so‘ng, ko‘pgina olimlar ushbu nazariyani to‘laqonli ma‘qullashmagan. Bugungi kundagi moliyaviy-iqtisodiy o‘zgarishlarning tub mohiyati ham shundaki, insoniyat uchun qulay sharoitlarni yaratish hamda jarayonni zamonaviy darajaga olib chiqishdan iboratdir.

Elektron pullar konsepsiyasini o‘rganishiz natijasida, bugungi tadqiqotlarimizning asosiy obyekti sifatida “Bitcoin” virtual pullar nazariyasini o‘rganishga qaratdik. “Bitcoin”ni ham biz pulning yana bir evolyusion ko‘rinishi deb atasak ham bo‘ladi.

1998 yilda birinchi marta “b-money” haqidagi ilmiy izlanishini yozgan Vi Dei (Wei Dai) ham bu narsaning kelajakda qanday mashhurlikka erishishini tasavvur qilmagan bo‘lishi aniq. Keyinchalik, 2000-yillar boshida o‘z izlanishlarini ommaga taqdim qilish orqali (shaxsiy veb blogi yordamida) olib borgan Nik Sabo (Nick Szabo) o‘zining Bitgold (Bitgold) g‘oyasi orqali kriptovalyuta atamasini keng targ‘ib eta boshladi. Lekin uning izlanishlari 2000-yil o‘rtalariga kelib noma‘lum sabablarga ko‘ra to‘xtab qoladi va shunga qaramasdan 2008-yilda yaponiyalik tadqiqotchi Satoshi Nakamoto o‘zining “Bitcoin” haqidagi tadqiqot qog‘ozini yangi ochgan veb-sayti, www.bitcoin.org orqali chop etadi va shu yilning noyabr oyidan boshlab uni keng rivojlantirishga kirishadi. Buning natijasi o‘laroq, 2009 yilning yanvar oyida Bitcoinning birinchi beta versiyasi (ilk shakli) tayyor bo‘ladi va birinchi Bitcoinlar “qazila” (emissiya qilish) boshlanadi.

“Bitcoin” (inglizcha bit – ma‘lumot birligi va coin – tanga degan ma‘nolarni anglatadi) bu piring (ikki aloqa qatnashchilari orasida vositachisiz bog‘lanish) ko‘rinishdagi elektron to‘lov tizimi hisoblanadi. Bitcoin (birinchi harfi katta harf bilan yozilsa odatda Bitcoin tizimi tushuniladi) umuman olganda Bitcoinlar

(boshidagi harfi kichik Bitcoin deyilganda tanga yoki Bitcoin birligi tushuniladi) deb nomlanuvchi virtual valyutalar tizimidir. Uning to'liq ta'rifi hozircha munozarali bo'lib qolmoqda, masalan ayrim mutaxassislar, uni "raqamli valyuta" deb xarakterlagan bo'lsa, rasmiy hujjatlarda asosan Jahon Banki yoki Yevropa Markaziy banki tomonidan "virtual valyuta" deb izohlanadi. Shu bilan birga AQSH Moliya Vazirligi qoshidagi FinCYeN (FinCEN) tashkiloti Bitcoinni "markazlashmagan virtual valyuta" sifatida klassifikatsiyalaydi. Shuningdek, Bitcoin kriptografiyada (*grekcha - mavhum, sirli degan ma'nolari mavjud. Mavhumlikni ta'minlash usullarini o'rganadigan fan* asoslanganligi tufayli u kriptovalyutalar (raqamli valyutaning bir ko'rinishi bo'lib), emission jarayonni va uning hisob-kitoblarini assimetrik raqamlashga hamda proof-of-work (holating bajarilganligini isbotlash usuli) yoki proof-of-stake (holatni tasdiqlash) turli kripto himoyalashga asoslangan toifasiga ham kiradi. Bitcoinni markaziy boshqaruv yoki nazoratga ega bo'lmagan, kriptografik elektron raqamli valyuta sifatida ko'rishimiz mumkin.

Darhaqiqat, Bitcoin yaratilmasidan oldin ham ko'plab virtual valyutalar amaliyotda qo'llanilgan va qo'llanilib kelinmoqda. Ularga misol qilib e-Gold, WebMoney, Ripple, Litecoin va boshqalarni keltirishimiz mumkin. Lekin ulardan Bitcoinning eng katta farqlari shundaki: uning markazlashmaganligi, to'lovlarning anonimligi (yashirinligi), Bitcoin birligi emissiyasining chegaralanganligi (*21 mln.dan ortiq Bitcoinni emissiya qilish mumkin emas*), hech qanday tashkilot yoki davlat tomonidan boshqarilmasligi va boshqalar. Uning bu sifatlari birlashib uni rivojlangan internet kriptovalyutalari orasida ajralib turishiga yordam beradi.

Bu noanaviy valyutaning rivojlanishi natijasida umumiy ekvivalent sifatida mavjud oltinning ham hal qila olmagan quyidagi masalalarni hal etganligi:

- transfer qilishning osonligi;
- himoya qilishning soddaligi;
- haqiqiylikiga tekshirishning qulayligi va osonligi;
- bo'laklashning qulayligi (har bir birlik Bitcoin 0,00000001 gacha bo'laklash mumkin) bilan ajralib kelmoqda.

Shu bilan birga, odatdagi naqd qog‘oz (fiat) pullardan farqi va ustunliklari:

- taminlashning cheklanganligi, ya‘ni pul emissiyasi ma‘lum bir nuqtagacha chegaralangan bo‘lib, uni hech kim xohlagancha emissiya qila olmaydi;
- markaziy boshqaruv organi tomonidan nazorat o‘rnatilmaganligi;
- qarz majburiyatiga asoslanmaganligi, ya‘ni tranzaksiya amalga oshirilganda emitentning xaridor oldidagi majburiyati saqlanib qolmasligi va boshqalar bilan ajralib turadi.

Odatiy elektron pullarga o‘xshamagan jihatlari:

- muzlatib bo‘lmasligi;
- transferlarning tezligi;
- transfer baholarining arzonligi bilan izohlanadi.

Bir birlik Bitcoin narxining tartibsiz o‘zgarishi emission holatiga ham bevosita ta‘sir ko‘rsatgan. 2009-2016-yillar oralig‘ida Bitcoinlarning emission holatining doimiy o‘zgarishini biz, 2-jadvalda ko‘rishimiz mumkin.

16.3. 1-jadval

Bitcoinlarning emission holati

(05.01.2009 –04.01.2016-yillar) ko‘rsatkichlari

№	Ko‘rsatkichlar	Bitcoinlarning emission holati (birlikda)
1	05.01.2009	4 333,33
2	04.01.2010	1 681 250,00
3	03.01.2011	5 068 778,57
4	02.01.2012	8 040 842,86
5	07.01.2013	10 650 996,43
6	06.01.2014	12 239 789,29
7	05.01.2015	13 703 039,29
8	04.01.2016	15 056 114,29

Keltirilgan 16.3. 1-jadvalda, 2009-yildan 2016-yilga qadar Bitcoinlarning emission holatining umumiy qiymati doimiy o‘zgaruvchan ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Bitcoinlarning emission jarayoni 2009-yildan boshlangan bo‘lsa, o‘sha davrda Bitcoinlar emissiyasining umumiy qiymati 4333,33-birlikni tashkil etgan

edi, 2010-yildan boshlab uning hajmi 1 mln. birlikdan oshganini, 2013-yilning boshidan boshlab Bitcoinlarning emissiyasi hajmi 10 mln. birlikdan oshganini, 2016-yil boshidan boshlab esa uning ko'rsatkichi 15 mln. birlikdan oshganini ko'rishimiz mumkin. Bu holatni, Bitcoinlarga va uning emissiyasiga bo'lgan qiziqishning vaqt o'tgan sari oshib borayotganining isboti sifatida kuzatishimiz mumkin.

Bitcoin narxining o'zgarishi va bir birlik Bitcoin emission jarayonini kuzatar ekanmiz uning yana bir ko'rsatkichi bizni tobora qiziqtirib bormoqda. Bitcoinlarning 15 mln.dan ortiq birliklari moliyaviy bozorda qanday ulushga ega, uning kapitalizatsiya darajasi qay darajada, ushbu tahliliy ma'lumotlarni biz yana bir muhim ko'rsatkich sifatida o'rganishga harakat qildik.

2010-2016-yillarda dunyo moliya bozorida talab va taklif qonunlari asosida Bitcoinlarning elektron birjalarda shakllangan umumiy kapitalizatsiya qiymatini, keltirilgan 16.3.3-jadvalda ko'rishimiz mumkin.

16.3. 2-jadval

Bitcoinlarning umumiy bozor kapitalizatsiya darajasi
(17.07.2010-01.01.2016 yillar) ko'rsatkichlari

№	Ko'rsatkichlar	Bitcoinlarning umumiy kapitalizatsiya summasi (AQSH dollarida)
1	17.07.2010	0
2	18.07.2010	295 941,80
3	01.01.2011	1 508 865,00
4	01.01.2012	42 191 322,77
5	01.01.2013	141 264 250,15
6	01.01.2014	9 403 148 823,76
7	01.01.2015	4 293 100 779,20
8	01.01.2016	6 531 195 386,40

Keltirilgan 16.3.2-jadvalda dunyo mamlakatlari birjalarida Bitcoinlarning umumiy bozor kapitalizatsiya darajasi, 2010-yilning 17-iyul oyidan boshlab 2016-yilning 1-yanvar holatidagi o'zgarishlar tahlilini keltirdik. Bitcoinlarning umumiy bozor kapitalizatsiya darajasi 2010-yilning 18-iyulida 295941,8 AQSH dollarini tashkil etgan bo'lsa, 2014 yilning boshida uning summasi 9 mlrd. AQSH

dollaridan oshganini ko'rishimiz mumkin. 2010-yildan to 2014-yilga qadar, qisqa davr mobaynida Bitcoinlarning bozor kapitalizatsiya qiymatining keskin o'zgarishini, 31773 koeffitsiyentga oshganlik darajasini sezilarli ko'rsatkich deb ta'kidlab o'tishimiz zarur. 2016-yil 1-yanvar holatida uning kapitalizatsiya darajasi 6,5 mlrd. AQSH dollaridan oshgani, uning dunyo moliya bozorida o'z o'rnini borligini anglatmoqda.

Ta'kidlab o'tganimizdek, bugungi kunda bir birlik Bitcoinning narxi o'rtacha 700-750 AQSH dollari miqdorida bo'lsa ham, mutaxassislarning turli xildagi ijobiy va salbiy fikr va qarashlariga sabab bo'lmoqda. Masalan, ba'zilari kelajakni belgilab beruvchi kashfiyot deyishsa, boshqalari hali yetilmagan oddiy iqtisodiy va moliyaviy konsepsiya deb qarab, Bitcoinni tanqidga olishmoqda. To'g'ri hamma narsaning o'z salbiy tomonlari bo'lgani singari Bitcoin ham kamchiliklardan holi emas. Bulardan biri, balki eng ko'zga ko'ringani uning taminlanmaganligidadir. Bitcoin bir o'zi hech qanday qiymatga ega emas, uning qiymati va barqarorligini taminlash va nobarqaroligining oldini olishning yagona yo'li bu uni ommalashtirishda deb o'ylaymiz. Agar ishonchlilik va ta'minlanganlik sifatlarini olgan holda Bitcoinga turli savdo saytlari to'lovlarni qabul qila boshlasalar, Bitcoin o'z o'rnida ularning tovarlari bilan ta'minlanib boradi.

Bitcoinning qanchalik ko'p muomalada bo'lishi, uning qadrli bo'lishi va dunyo moliya bozorida o'z o'rnini mustahkam egallab turishi elektron birjalarda shakllangan talab va taklifdan kelib chiqishini unutmazlik lozim.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash kerakki, tez rivojlanib borayotgan texnologiyalar davrida bitta g'oyaning uzoq qolishiga ishonish qiyin. Hech narsa mukammal bo'lmaganidek, Bitcoinlar kamchilik va yutuqlarga ega. Maqsad uning yutuqlaridan foydalangan holda, kelajakda asrlar davomida rivojlanib kelayotgan pulni mazmun va mohiyatini yana bir pog'ona yuqoriga ko'tarishdan iboratdir.

Qisqacha xulosalar

Moliya bozori – bu moliyaviy xizmatlar taklif etiladigan bozordir. Moliya bozorining quyidagi segmentlari mavjuddir: ssuda kapitallari bozori; valyuta bozori; qimmatli qogʻozlar bozori; sugʻurta bozori; lizing bozori.

Ssuda kapitallari bozorida kredit resurslari oldi-sotdi qilinadi. Ssuda kapitallari bozorining oʻzi 2 ta segmentga ega: qisqa muddatli pul bozori; kapital bozori. Valyuta bozorida turli xil valyutalar oldi-sotdi qilinadi. Qimmatli qogʻozlar bozorida qimmatli qogʻozlar oldi-sotdi qilinadi. Sugʻurta bozorida sugʻurta xizmatlari taklif etiladi. Lizing bozorida lizing kompaniyalari va tijorat banklari tomonidan lizing xizmati taklif etiladi.

Moliya bozori instrumentlarini boqsharishda quyidagi usullardan foydalaniladi: orttirish va diskontlash; pullarning kelajakdagi bahosini aniqlash; daromadlilikning joriy va toʻliq normasini taʼminlash.

Elektron pul bozori – bu nomoddiy koʻrinishga ega boʻlgan elektron pullar vositasida toʻlovlarni amalga oshirish uchun takshil etilgan maxsus markazdir. Elektron pullarning keng tarqalib borayotgan turi boʻlib, raqamli pullar hisoblanadi.

Oxirgi yillarda moliya bozorlarida yuqori tendensiyalarda rivojlanib borayotgan chakana elektron toʻlov tizimi vositalaridan biri “virtual kartalar”dir.

Elektron choʻntakni toʻldirish va ulardan pul yechish quyidagi usullar bilan amalga oshirish mumkin: tijorat banklarida naqd pul bilan; bank kartalari (VISA, Master Kard, Uz Kart, Humo kart) yordamida; pochta orqali; Internet-banking yordamida; pul oʻtqazmalar tizimlari yordamida; mobil aloqa yordamida.

Elektron pullar obykti sifatida “Bitcoin” virtual pullar hisoblanadi. Bitcoinning eng katta farqlari shundaki: uning markazlashmaganligi, toʻlovlarning anonimligi (yashirinligi), Bitcoin birligi emissiyasini chegaralanganligi (*21 mln.dan ortiq Bitcoinni emissiya qilish mumkin emas*), hech qanday tashkilot yoki davlat tomonidan boshqarilmasligi va b. Uning bu sifatleri birlashib uni rivojlangan internet kriptovalyutalari orasida ajralib turishiga yordam beradi. Bitcoin ham kamchiliklardan holi emas. Bulardan biri, uning

taminlanmaganligidadir. Bitcoin bir o‘zi hech qanday qiymatga ega emas, uning qiymati va barqarorligini taminlash va nobarqaroligini oldini olishning yagona yo‘li bu uni ommalashtirishda.

Tayanch so‘z va iboralar

Ssuda kapitallari bozori, valyuta bozori, qimmatli qog‘ozlar bozori, sug‘urta bozori, lizing bozori, agressiv, konservativ, ularning gibridiga asoslangan investorlar, orttirish, diskontlash, elektron pul bozori, “virtual kartalar”, karta raqami (PAN), mobil pullar, mobil to‘lov, mobil banking, mobil o‘tkazmalar, Bitcoin, kriptavalyut.

O‘z-o‘zini nazorat qilish va muhokama uchun savollar

1. Moliya bozori deganda nimani tushunasiz?
2. Moliya bozori segmentlari tarkibi nimalardan iborat?
3. Elektron pul tushunchasining iqtisodiy mohiyati?
4. Elektron pullarni boshqarish tartibi?
5. Virtul karta deganda nimani tushunasiz?

17-BOB: TIJORAT BANKLARINING FOIZ SIYOSATI VA UNI BOSHQARISH

§ 17.1. Tijorat banklari foiz siyosatining mohiyati va unga taʼsir qiluvchi omillar

§ 17.2. Tijorat banklari amaliyotida foydalaniladigan foiz stavkalari, ularning asosiy turlari va boshqarish usullari

§ 17.3. Xorijiy davlatlar bank amaliyotida foiz stavkalarini shakllantirish tajribasi

§ 17.1. Tijorat banklari foiz siyosatining mohiyati va unga taʼsir qiluvchi omillar

Tijorat banklarining foiz siyosati mamlakat iqtisodiyotiga taʼsir etuvchi muhim instrumentlardan biri boʻlib hisoblanadi. Bankning foiz siyosati Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 18-noyabrda “Inflatsion taregetlash rejimiga bosqichma bosqich oʻtish orqali pul kredit siyosatini takomillashtirish toʻgʻrisida”gi PF-5877-sonli Farmoni, Oʻzbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati toʻgʻrisida” va “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish toʻgʻrisida”gi qonunlari hamda 2004-yil 30-yanvarda 1306-son bilan roʻyxatdan oʻtgan “Tijorat banklarida foiz hisoblash toʻgʻrisida” hamda 2004-yil 24-yanvarda 1304-son bilan roʻyxatdan oʻtgan “Foizlarni oʻstirmaslik toʻgʻrisida”gi Nizomlar, shuningdek markaziy bankning meʼyoriy hujjatlari va bankning ichki meʼyoriy hujjatlari hamda ularga kiritilgan oʻzgartirish va qoʻshimchalar talablariga muvofiq ishlab chiqiladi.

Tijorat banklari foiz stavkalaridan har doim iqtisodiyotni makro va mikro darajada tartibga solish uchun foydalaniladi. Agar iqtisodiyotni mikro darajada oʻrganadigan boʻlsak, tijorat banklari tomonidan foiz siyosatini qay darajada samarali ishlab chiqqanligiga, yaʼni kredit va depozitlar boʻyicha oʻrnatilgan foiz stavkalariga bogʻliq boʻladi. Mamlakatimiz iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirish yoʻlida moliyaviy xizmatlar bozorida tijorat banklari faol ishtirok etib kelmoqda. Ular tomonidan yuridik va jismoniy shaxslarga turli xildagi xizmatlar

ko'rsatilmoqda. Umuman olganda, aholiga taklif etilayotgan va uning turli qatlamlari uchun qulay va manfaatli bo'lgan omonat turlarining soni oshib bormoqda. Yuridik shaxslarga, jumladan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga turli yo'nalishlarda qisqa va uzoq muddatli kreditlar berilmoqda, banklarning lizing operatsiyalari hajmi ortib bormoqda. Ma'lumki, tijorat banklari depozitlari va kreditlari miqdorining o'sishi tijorat banklari foiz siyosati bilan chambarchas bog'liqdir. Bank tomonidan depozitlar bo'yicha o'rnatiladigan foiz stavkalari, shuningdek, kreditlar bo'yicha undirish uchun belgilangan foiz stavkalari bankning depozit va kredit operatsiyalari hajmining o'sishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Bank operatsiyalari bo'yicha bank tomonidan to'lanadigan va undiriladigan foizlar miqdori bankning alohida hujjatlarida aks ettiriladi. Ilgari respublikamiz banklarida kredit siyosati, depozit siyosati, foiz siyosati degan tushunchalar bo'lmagan. Xalqaro bank amaliyotini o'rganish natijasida milliy bank tizimida yuqorida sanab o'tilgan bank siyosatlari ishlab chiqilib, amaliyotga tatbiq etildi. Dastlab foiz siyosati depozit va kredit siyosati ichiga kirgan bo'lsa, keyinchalik alohida foiz siyosati ishlab chiqilib, bank amaliyotida qo'llanilib kelmoqda.

Tijorat banklari foiz siyosati depozitlar va kreditlarning oqilona foiz stavkalarini shakllantirish va foiz riskini boshqarish bilan bog'liq tadbirlar majmuasidir.

Tijorat banklarining foiz siyosatining asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

1. Foiz siyosatining asosiy maqsad va vazifalari: foiz siyosatining asosiy maqsadi foiz siyosatida aniq belgilab qo'yilgan bo'lishi lozim. Ayrim banklarda foiz siyosatining asosiy maqsadi sifatida foiz risklarini boshqarish tizimini takomillashtirish belgilab qo'yiladi, boshqalarida esa sof foizli daromad darajasini oshirish ko'rsatiladi.

2. Foiz riskini yuzaga keltirishi mumkin bo'lgan holatlar: bunday holatlar, odatda, kredit qo'yilmalarining hajmini keskin oshirilishi natijasida yoki kreditlarning bozor stavkalarini sezilarli darajada oshishi natijasida yuzaga kelishi mumkin.

3. Foiz riskini boshqarish usullari: odatda, bank amaliyotida foiz riskini asosiy boshqarish usullari sifatida foizli svoplardan keng foydalanadilar, kichik banklarda esa ko'proq kredit riskiga limitlar o'rnatish uslubidan foydalanadilar.

4. Foiz stavkalarini o'stirmaslik maqomini belgilash tartibini joriy qilish.

Tijorat banklari har bir aniq kelishuvlarida foiz me'yorini hisoblaganda quyidagilar e'tiborga olinadi:

- ta'minlangan ssudalar bo'yicha kreditga eng layoqatli mijozlar uchun aniq muddatga beriladigan bazaviy foiz stavkasining darajasini;

- har bir alohida kelishuvning shartlarini inobatga olgan holda tavakkalchilik uchun qo'shimcha to'lov.

Tijorat banklarining daromad olish sohasi faoliyati uning foiz siyosati orqali amalga oshiriladi. Bank kredit bera turib mijozning foyda olishi uchun shart-sharoit yaratar ekan, demak, o'zining manfaatini ham amalga oshirgan bo'ladi. Banklar foiz siyosatini amalga oshirishda omonatlar bo'yicha to'lanadigan foizni ularning o'zlari taqdim etadigan ssudalar uchun oladigan ssuda foizidan pastroq qilib belgilaydi. Olingan va to'langan foizlarning summalari o'rtasidagi farq banklarning foydasini tashkil etadi.

§ 17.2. Tijorat banklari amaliyotida foydalaniladigan foiz stavkalari, ularning asosiy turlari va boshqarish usullari

Foiz stavkasi – jalb qilingan mablag'lar bo'yicha kelishilgan daromadlilik stavkasidir. Amalda mablag'larni jalb qilish turlari qancha ko'p bo'lsa, ularni foiz stavkasi turlari ham shuncha ko'p bo'ladi. Misol, qarz oluvchi uy sotib olish maqsadida berib turilgan qarz pul uchun mazkur zayom bo'yicha foiz stavkasi to'laydi, bu, o'z navbatida, qo'yilgan mablag'(naqd, mulk va boshqalar) bo'yicha foiz stavkasi deb yuritiladi; bankni firmadan ushlayotgan stavkasi esa tijorat krediti bo'yicha foiz stavkasi deyiladi.

Foizlarni hisoblashda tartib bo'yicha diskret (diskret foizlari) usulida, bunda ham hisoblash davrlari oy, chorak va yil sifatida qabul qilinadi. Ayrim hollarda

har kunlik hisoblash qo‘llanilib, (misol, uzoq muddatli investitsiyalarni tahlil qilish uchun), mijozlarga ma‘qul kelishi uchun ayrim hollarda foizni uzluksiz hisoblash usuli qo‘llaniladi.

Foiz stavkasini son jihatdan moliyaviy tahlil etishda nafaqat qarz summasini ko‘payish quroli ko‘rinishda, balki kengroq ma‘noda bevosita mablag‘larni bir egasidan boshqasiga oqib o‘tish va ko‘payish orqali tijorat va moliyaviy faoliyatdan keladigan daromadlilik darajasini o‘lchash uchun joriy etiladi. Foiz stavkalar avvalgi u yoki bu boshlang‘ich summasiga yoki avvalgi davolar uchun hisoblangan foiz summasiga ssudani mazkur muddatni barcha davolari (oddiy foiz stavka)ga qo‘llaniladi. Shunga o‘xshash, hisob stavkalari ham qo‘llaniladi. Mos holda, asosiy foiz stavka 4 turi bir-biridan tubdan farq qiladi: oddiy va murakkab foiz stavkalari, oddiy va murakkab hisob stavkalari.

Amaliyotda fiksirlangan stavkadan tashqari suzib yuruvchi yoki o‘zgaruvchan stavkalari mavjud. Ba’zi holatlarda shartnomalarda ayrim bazaviy stavkalari (pul bozoridagi stavkani vaqtlar bo‘yicha o‘zgarishidan, misol uchun London banki tomonidan o‘rnatilgan «LIBOR»stavkasi)ga fiksirlangan qo‘shimcha daromad-marja qo‘shiladi. Shunday qilib, umuman, stavka qaysiki, foiz hisoblanayotgan stavka bazaning o‘zgarishi hisobiga o‘zgarib turadi. Shartnomalardagi marjaning hajmi vaqtlar bo‘yicha o‘zgarishi orqali ko‘rsatilishi mumkin.

Nominal foiz stavkasi deganda e‘lon qilingan foiz stavkasi tushuniladi. Real foiz stavkasi deganda nominal foiz stavkasini pulning qadrsizlanish darajasiga muvofiqlashtirilgan darajasi tushuniladi. Foizning nominal stavkasi (i) va real stavkasi (r) deb belgilansa:

$$r = i + x,$$

bu yerda, x – inflyatsiyaning kutilayotgan darajasi.

Rivojlangan davlatlar pul-kredit tizimida foiz stavkalarining turli-tumanligi mavjud. Foiz stavkalarining birinchi darajasi – Markaziy bank tomonidan tijorat bankiga taqdim etiladigan kreditlar bo‘yicha belgilanadigan rasmiy foiz

stavkasidir. Mazkur foiz stavkasi hisob yuritish yoki qayta moliyalashtirish foiz stavkasi deb ataladi.

Foiz stavkalarining navbatdagi darajasi kredit resurslarining banklararo bozoridagi taklif stavkalaridan iboratdir. Yetakchi banklar birinchi darajali banklar yevroalyutalarida ushbu banklarda depozit hisobvaraqlarini ochish orqali kreditlashni taklif stavkalari bo'yicha amalga oshiradi. Misol sifatida LIBOR (LIBOR – London Inter Bank Offered Rate) London banklararo taklif stavkasini keltirish mumkin. Ushbu stavka rasmiy asosda belgilanmaydi, balki har bir tijorat banki mazkur stavkani har bir ish kunining birinchi yarmi, ya'ni soat 11.00 holatiga pul-kredit bozorining kon'yunkturasidan kelib chiqqan holda aniqlaydi. LIBOR stavkasi deganda ushbu banklar bo'yicha o'rtacha arifmetik miqdor sifatida hisoblangan o'rtacha stavka tushuniladi.

$$FV = 1000 \text{ dollar} \times 1,10 = 1100 \text{ dollar.}$$

Agarda siz 1100 dollarni hisob raqamida yana bir yilga qoldirsangiz, unda ikkinchi yil yakunida pulingiz qancha bo'ladi? Ikkinchi yil davomida siz 1100 dollarli summaga yillik 10% hajmida daromad olasiz va hisoblangan foizlarning summasi $0,10 \times 1100 = 110$ dolarga teng bo'ladi. Demak ikkinchi yilning oxiriga kelib siz 1210 dollarning egasi bo'lasiz.

Murakkab foizlarning tabiati to'g'risida aniq bir tasavvurga ega bo'lish uchun biz istiqboldagi qiymatni (1210 dollar) uch tarkibiy qismga bo'lamiz. Birinchi qism – bu dastlabki 1000 dollar. Ikkinchi qism bo'lib esa mazkur 1000 dollarga birinchi yil uchun 100 dollar va ikkinchi yil uchun 100 dollar hajmida hisoblangan foizlar hisoblanadi. Omonatning asosiy summasiga hisoblangan foizlar oddiy foizlar (simple interest) deb ataladi

Endi, yana 10 dollar hajmidagi foizlar mavjud, ular ikkinchi yili olingan bo'lib, birinchi yil uchun foizlar sifatida olingan 100 dollarlik summaga hisoblangan. To'langan foizlarga nisbatan hisoblangan foizlar murakkab foizlar (compound interest) deb ataladi. Foizlarning umumiy hisoblangan summasi (210 dollar) oddiy foizlar (200 dollar) va murakkab foizlar (10 dollar)dan iborat.

$$FV = 1000 \text{ dollar} \times 1,1 \times 1,1 = 1000 \text{ dollar} \times 1,1^2 = 1210 \text{ dollar.}$$

Uch yildan soʻng ushbu summa

$$FV = 1000 \text{ dollar} \times 1,1 \times 1,1 \times 1,1 = 1000 \text{ dollar} \times 1,1^3 = 1331 \text{ dollar.}$$

Respublikamiz bank amaliyotida foiz stavkasining qatʻi va suzib yuruvchi foiz stavkalaridan foydalaniladi. Bu foiz stavkalari banklarning depozit va kredit siyosatiga taʻsir koʻrsatadi. Tijorat banklari kreditor sifatida suzib yuruvchi foiz stavkalarini oʻrnatishdan manfaatdor. Chunki bunda bank foiz stavkalarini tebranishidan oʻzini manfaatini aniqlaydi. Mijozlar esa kredit olishda qatʻi foiz stavkalaridan foydalanishga harakat qiladilar. Qatʻi foiz stavkalarida kredit olish mijozni foiz stavkasini oshib ketishi natijasida ortiqcha xarajat qilish xavfidan ozod etadi. Mijozlar tijorat banklariga depozit qoʻyishlarida aksincha, bank bilan shartnomada kelishgan holda suzib yuruvchi foiz stavkalarini oʻrnatilishidan manfaatdordir. Bu holatda mijozlarning qayta moliyalashtirish stavkasining oʻzgarishi va boshqa omillarni hisobga olgan holda belgilangan foiz stavkasining oshishi natijasida qoʻshimcha daromad olish imkoniyatlari paydo boʻladi.

§ 17.3. Xorijiy davlatlar bank amaliyotida foiz stavkalarini shakllantirish tajribasi

Piter Rouz (1997) ning fikriga koʻra, tijorat banklari tomonidan toʻqnash keladigan risklar orasida foiz riskining xavflilik darajasi yuqori boʻladi, chunki foiz stavkalarining keskin oʻzgarishi banklarning daromadiga hamda bank aktivlari, passivlari va kapitali qiymatiga taʻsir etadi. Foiz riskining oldini olish uchun moliyaviy operatsiyalarni xedjerlash kerak boʻladi. Foiz riskini xedjerlash moliyaviy instrumentlarni sotish yoki sotib olish yoʻli bilan amalga oshiriladi. Ularni foizli opsionlar, foizli fyucherslar va foizli svoplar orqali himoyalash mumkin:

- foizli opsion zayomda belgilangan narxda kelishilgan maʼlum bir davrda oʻrnatilgan foiz stavkasida (majburiy boʻlmagan holda) foiz toʻlash yoki olish huquqini beradi;

- foizli fyuchers kelajakda belgilangan muddatda foiz stavkasida kreditlar berish yoki depozitlar olishga majburiyat beradi;
- foizli svop-to'lovlarni suzib yuruvchi foiz stavkasidan qat'i belgilangan foiz stavkasiga yoki teskarisini qo'llashga imkon beradi.

Klassik nazariyada Keyns Dj.M. (1899) foiz stavkasi va uning me'yori haqida foiz me'yori bozorda kapitaldan foydalanganlik uchun to'lanadigan baho sifatida aniqlanadi, degan fikrni bildirgan. Amerikalik iqtisodchi I.Fisher (2001) foiz stavkasiga quyidagicha ta'rif beradi: "Foizning darajasini foiz mukofoti sifatida aniqlasak bo'ladi, chunki u pulda aks etgan bo'lib shartnomada kelishilgan davrdan keyin to'lanishi kerak". O.I.Lavrushin (2014) ssuda foizi turli narxdagi qiymatining bahosi, uning ma'lum bir foydalanilgan davrdagi qiymat hisobidan kelib chiqishini bildirgan. Agar ilmiy nuqtayi nazardan qarasak, ssuda uchun belgilangan foiz stavkasi qarz oluvchining daromadini bir qismidan kelib chiqadi. I.Ya. Qulliyev (2010) tijorat banklarida kredit bahosini shakllantirishda bir qator omillar o'z ta'sirini ko'rsatadi degan fikrda. Tijorat banklarining kredit bahosining me'yori banklar tomonidan jalb qilingan depozitlar bahosi, kredit operatsiyalari bo'yicha bankning operatsion xarajatlari, kredit riski bo'yicha ustama hamda bankning marjasi o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bu holatda kreditning bahosini quyidagi formula orqali aniqlagan:

$$R = Dr + Do + P + S + A$$

Bunda: R – bank krediti bahosi; Dr – bankning jalb qilingan mablag'lari bahosi; Do – tijorat banki operatsion xarajatlari; P – kredit riski bo'yicha ustama; S – bank marjasi; A – bank tomonidan belgilanadigan qo'shimcha to'lovlar.

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2004-yil 30-yanvarda 1306-son bilan ro'yxatga olingan "Tijorat banklarida foizlarni hisoblash to'g'risida"gi nizomga asosan kredit berilgan kundan foizlar 16309- hisobvaraqda hisobga olib boriladi (Nizom, 2004). Shartnomada belgilab berilgan muddatlarda foiz summasi undiriladi. Agar mijoz o'z vaqtida kreditni qaytarmasa, bu holda foiz stavkasi shartnomaga asosan muddatli kreditga nisbatan yuqoriroq bo'ladi. Muddati o'tgan foizlarning hisobi 16377- hisobvaraqda hisobga olib boriladi va har bir o'tgan kuni

uchun 0,1% miqdorida mijoz tomonidan jarima to‘lanadi. Bankda aktiv operatsiyalar bo‘yicha foiz stavkalarini shakllantirishda quyidagi omillar inobatga olinadi:

- Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi;
- bozor sharoitlari;
- pul mablag‘larini oshirish xarajatlari;
- projektning riskli darajasi;
- qarzdorning moliyaviy darajasi, ishonchlilik darajasi, to‘lovga qobiliyatligi.

Bank kreditidan foydalanilgan vaqt uchun haq to‘lash kredit narxini yoki bahosini tashkil etadi, u hisobot oyi boshlangunga qadar bank bo‘yicha yuzaga keladigan o‘rtacha foiz stavkasi va marjani o‘z ichiga oladi. Bank oladigan va to‘laydigan foiz o‘rtasidagi farq marja deb yuritiladi. Ba‘zi adabiyotlarga ko‘ra foiz marjasi – bank aktiv va passiv operatsiyalari bo‘yicha o‘rtacha foiz stavkalari orasidagi farqdir. Yo. Abdullayev, T. Qoraliyev fikriga ko‘ra, “foiz marjasi – bank aktivi keltirgan daromad foizi bilan bank majburiyatlari bo‘yicha xarajat foizi o‘rtasidagi tafovutdir”. Marja – kreditlar va sof to‘lovli majburiyatlar foiz stavkalari o‘rtasidagi farqdir. Xalqaro standartlarga asosan marja 2 foizdan kam bo‘lmagan miqdorni tashkil etishi tavsiya qilinadi. Demak, yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda foizli marja – bu bank aktivlaridan daromad keltiruvchi foizli daromad va bank majburiyatlari bo‘yicha foizli xarajat o‘rtasidagi farq degan xulosa qilish mumkin. Foizli marjani foizlar bo‘yicha keladigan sof daromad ham deb atashadi. U quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$M = (Df - Rf) / Ad * 100\%$$

M – foizli marja;

Df – foizli daromad;

Rf – foizli to‘lovlari bo‘yicha xarajatlar;

Ad – foiz ko‘rinishida daromad keltiradigan aktivlar. Foiz marjasi-bu bankning foiz bo‘yicha ko‘rgan daromadlari va xarajatlari o‘rtasidagi farq hisoblanadi. Marja bank xarajatlarini qoplash uchun, risklarni, inflyatsiyani inobatga olgan holda daromad ko‘rish uchun mo‘ljallangan. Xalqaro amaliyotda

tijorat banklarini daromadlarini hisoblashda operatsion marja ham ishlatiladi. Operatsion marja bankning asosiy operatsiyalaridan ko‘radigan daromadlari, quyidagi formula orqali hisoblab topiladi:

$$\text{OpM} = \text{Dbokd} / \text{Adka} * 100\%$$

Dbokd – bankning asosiy operatsiyalaridan ko‘radigan daromadlari; Adka – daromad keltiruvchi aktivlar. OpM – operatsion marja.

Tijorat banklarining asosiy operatsiyalaridan ko‘radigan daromadlari tarkibi:

- sof foizli daromad;
- valyuta operatsiyalaridan ko‘rilgan sof daromad;
- qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha qilingan operatsiyalardan ko‘rilgan sof daromad;
- lizing operatsiyalaridan ko‘rilgan sof daromad;
- qimmatbaho metallar bilan qilingan operatsiyalardan ko‘rilgan sof daromad.

Haqiqiy marjani olish uchun bankning jami foizli daromadlari va jami foizli xarajatlari o‘rtasidagi farqdan yoki ma‘lum bir foizli aktiv operatsiyalari o‘rtasidagi farqdan ko‘rish mumkin. Masalan, kreditlar bo‘yicha foiz undiruvi va kredit resursi uchun foizli xarajatlar farqi. Haqiqiy foizli marja quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$M = Fk - Fr$$

M – haqiqiy foizli marja;

FK – kreditlar bo‘yicha oylik foiz stavkasi;

FR – resurslar bo‘yicha oylik foiz stavkasi.

Foizli marjaning hajmiga, kreditlarning tarkibi, tuzilishi va ularning manbalari asosiy faktorlar bo‘lib hisoblanadi. Kreditlarni muddatlari bo‘yicha joylashtirish, riskdan himoyalash, kredit maqsadlari, kreditning daromadliligini ta‘minlaydi. Bu holatda, depozitlarning hajmi, turi va muddatlari muhim o‘rin tutadi. Foizli marjaning o‘zgarishi banklarning aktiv operatsiyalari bo‘yicha foiz stavkalarining ko‘tarilishi va tushishi bilan bog‘liq bo‘lishi, jalb qilingan pullik resurslarning passiv operatsiyalarga ta‘siri va uning kreditlardagi ulushi ham ta‘sir etishi mumkin. Jalb qilingan pullik resurslarni muddatlari va kreditlarning

muddatlari marjaga ta'sir etadi. Tijorat banklarining hisob kitoblarini samarali olib borilayotganini hisoblash uchun tijorat bankining spreadini aniqlash kerak bo'ladi. Hamda sof foizli marja, tijorat bankining faoliyatini raqobatbardoshligini va boshqa jihatlarini o'z ichiga oladi. Spread quyidagi formula orqali aniqlanadi.

$$\text{Spread} = Fd / Ad - Fx / -Mxt$$

Bu yerda:

Fd – foizli daromad;

Ad – daromad keltiruvchi aktivlar;

Fx – foizli xarajat;

Mxt – xarajatga tortiluvchi majburiyatlar.

Tijorat banklarining spread ko'rsatkichi orqali banklar omonatchilar va kreditorlar o'rtasida vositachilik xizmati ko'rsatishi qanchalik to'g'ri yo'lga qo'yilganligi hamda banklar o'rtasidagi raqobatni ko'rsatadi. Banklar o'rtasida raqobatni kuchayishi, odatda, kreditlar va xarajatga tortiladigan majburiyatlari bo'yicha o'rtacha foizli daromad hamda xarajatlarning orasidagi farqini qisqarishiga olib keladi. Ushbu holatda boshqa faktorlar ta'siri yo'q deb hisoblasak, tijorat banklari daromad topishning boshqa yo'llarini izlashiga to'g'ri keladi.

Yana ushbu ko'rsatkichning ahamiyati shundaki, bankning xizmat ko'rsatishdan ko'rgan daromadiga va moliyaviy natijalariga belgilangan foiz stavkalari o'z ta'siriga ega. Ushbu ko'rsatkichni bog'liq banklar yoki bog'liq bo'lmagan banklar ko'rsatkichi bilan solishtirganda tijorat bankining foiz siyosatini qanchalik samarali ekanligini baholash mumkin.

Hozirgi kunda O'zbekiston bank tizimi mustahkam iqtisodiy-huquqiy bazaga ega bo'lishi bilan birga, islohotlarning faol ishtirokchisi sifatida ham ajralib turibdi. Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi xalqaro moliya bozorining qatnashchisiga aylanishi, bank faoliyatini yanada erkinlashtirish, bank xizmatlari bozorida raqobatning oshishi tijorat banklari tomonidan mablag'lar jalb qilinishi va o'z o'rnida kredit operatsiyalarni bajarishda foiz siyosatini ishlab chiqishi va uni to'g'ri yuritilishi talab etiladi. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, Markaziy bank

tomonidan amalga oshirilayotgan pul-kredit siyosati inflyatsiya darajasining belgilangan prognoz ko'rsatkichlar doirasida bo'lishini ta'minlash bilan birga, banklarning investitsion faolligiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Markaziy bank tomonidan iqtisodiyotning pulga bo'lgan talabini qondirish va makroiqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlash maqsadida hamda inflyatsiya darajasidan kelib chiqqan holda qayta moliyalash stavkasi doimo o'zgartirib borilmoqda.

Tijorat banklari tomonidan kreditlar va depozitlar bo'yicha foiz stavkalarini shakllantirishda pul va moliya bozorlaridagi foiz stavkalari hisobga olinadi. Pul va moliya bozorlaridagi foiz stavkalari esa Markaziy bankning pul-kredit siyosati va boshqa bir qator omillar ta'sirida shakllanadi. Shunday qilib, respublikadagi barqaror makroiqtisodiy holat va yuritilayotgan qat'i pul-kredit siyosati pul va moliya bozorlaridagi foiz stavkalari, jumladan, tijorat banklarining kreditlari va depozitlari bo'yicha foiz stavkalari dinamikasida o'z aksini topadi.

Qisqacha xulosalar

Ilgari respublikamiz banklarida kredit siyosati, depozit siyosati, foiz siyosati degan tushunchalar bo'lmagan. Xalqaro bank amaliyotini o'rganish natijasida milliy bank tizimida yuqorida sanab o'tilgan bank siyosatlari ishlab chiqilib, amaliyotga tatbiq etildi. Dastlab foiz siyosati depozit va kredit siyosati ichiga kirgan bo'lsa, keyinchalik alohida foiz siyosati ishlab chiqilib, bank amaliyotida qo'llanilib kelmoqda.

Tijorat banklarining foiz siyosati depozitlar va kreditlarning oqilona foiz stavkalarini shakllantirish va foiz riskini boshqarish bilan bog'liq tadbirlar majmuasidir. Tijorat banklarining daromad olish sohasi faoliyati uning foiz siyosati orqali amalga oshiriladi.

Asosiy foiz stavka 4 turi bir-biridan tubdan farq qiladi: oddiy va murakkab foiz stavkalari, oddiy va murakkab hisob stavkalari.

Nominal foiz stavkasi deganda e'lon qilingan foiz stavkasi tushuniladi. Real foiz stavkasi deganda nominal foiz stavkasini pulning qadsizlanish darajasiga muvofiqlashtirilgan darajasi tushuniladi.

Foiz stavkalarining birinchi darajasi – Markaziy bank tomonidan tijorat bankiga taqdim etiladigan kreditlar bo'yicha belgilanadigan rasmiy foiz stavkasidir. Mazkur foiz stavkasi hisob yuritish yoki qayta moliyalashtirish foiz stavkasi deb ataladi.

Respublikamiz bank amaliyotida foiz stavkasining qat'i va suzib yuruvchi foiz stavkalaridan foydalaniladi. Bu foiz stavkalari banklarning depozit va kredit siyosatiga ta'sir ko'rsatadi.

Tijorat banklarida kredit bahosini shakllantirishda bir qator omillar o'z ta'sirini ko'rsatadi. Tijorat banklarining kredit bahosining me'yori banklar tomonidan jalb qilingan depozitlar bahosi, kredit operatsiyalari bo'yicha bankning operatsion xarajatlari, kredit riski bo'yicha ustama hamda bankning marjasi o'z ta'sirini ko'rsatadi. Foizli marja – bu bank aktivlaridan daromad keltiruvchi foizli daromad va bank majburiyatlari bo'yicha foizli xarajat o'rtasidagi farqdir.

Xalqaro amaliyotda tijorat banklarini daromadlarini hisoblashda operatsion marja ham ishlatiladi. Operatsion marja bankning asosiy operatsiyalaridan ko'radigan daromadlari.

Tijorat banklarining asosiy operatsiyalaridan ko'radigan daromadlari tarkibi: sof foizli daromad; valyuta operatsiyalaridan ko'rilgan sof daromad; qimmatli qog'ozlar bo'yicha qilingan operatsiyalardan ko'rilgan sof daromad; lizing operatsiyalaridan ko'rilgan sof daromad; qimmatbaho metallar bilan qilingan operatsiyalarda ko'rilgan sof daromad.

Haqiqiy marjani olish uchun bankning jami foizli daromadlari va jami foizli xarajatlari o'rtasidagi farqdan ko'rish mumkin.

Tayanch so'z va iboralar

Foiz stavkasi, diskret, hisob stavkalari, fiksirlangan stavka, suzib yuruvchi yoki o'zgaruvchan stavkalar, «LIBOR» stavkasi, nominal foiz stavkasi, real foiz stavkasi, foizli opsiyon, foizli fyuchers, foizli svop-to'lovlar.

O‘z-o‘zini nazorat qilish va muhokama uchun savollar

1. Tijorat banklari foiz siyosatining mohiyati nimada?
2. Foiz siyosatining asosiy jihatlari nimalardan iborat?
3. Foiz stavkalarining turlari va ularning bir-biridan farqi?
4. Foiz stavkasi borasida olimlarning fikrlari.
5. Foiz risklarini boshqarish usullari.
6. Foiz stavkalarini shakllantirishda e‘tiborga olinadigan qanday omillar mavjud?
7. Tijorat banklarida qo‘llaniladigan spread ko‘rsatkichiga izoh bering.
8. O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarida foizlar qanday tartibda hisoblanadi?

18-BOB: TIJORAT BANKLARIDA DAROMAD VA XARAJATLARNI BOSHQARISH

§ 18.1. Tijorat bankining daromadlari, ularning tuzilishi, tarkibi va boshqarish. Tijorat banklari foizli va foizsiz daromadlari

§ 18.2. Tijorat bankining xarajatlari, ularning tuzilishi va tarkibi. Tijorat banklari foizli va foizsiz xarajatlari

§ 18.1. Tijorat bankining daromadlari, ularning tuzilishi, tarkibi va boshqarish. Tijorat banklari foizli va foizsiz daromadlari

Har bir tijorat banki faoliyatining asosiy maqsadi bank daromadlarini oshirib va xarajatlarni kamaytirgan holda, maksimal foyda olishdir. Yuqori daromad olish, o'z navbatida, banklar olib boradigan operatsiyalarining risk darajasini oshiradi, chunki risk darajasi qancha past bo'lsa, foyda olish ehtimoli ham qisqaradi. Shuning uchun ham, har qanday ishlab chiqarish bir qancha muqobil yechimlar ichidan riskning minimal darajasini tanlashga, ikkinchi tomondan, daromadlilik bilan bog'liq bo'lgan optimal yechimni topishga harakat qiladi.

Hozirda mamlakatimiz bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida ishlab chiqilgan bozor munosabatlari tamoyillarini to'liq ishlashini ta'minlashi asosiy maqsadimizdir. Ushbu jarayonda tijorat banklarining barqaror faoliyat yuritishi, ya'ni aktiv operatsiyalaridan oladigan daromadlarini oshirishning samarali tizimini ishlab chiqish, pul-kredit siyosati sohasida yuzaga keladigan kamchiliklarining iqtisodiyotning boshqa barcha sohalariga nisbatan salbiy ta'sirini oldini olish chora - tadbirlarini ishlab chiqish katta ahamiyatga egadir. Chunki tijorat banklari xo'jalik yurituvchi subyektlarining joriy va investitsiya xarajatlarini qoplashning asosiy manbalaridan biridir. Buning uchun esa, tijorat banklarining daromadlilik mohiyatini chuqur anglab yetish va mahalliy shart-sharoitlarni hisobga olgan holda undan foydalanish masalalarini kengrok tahlil qilish zarurdir.

Tijorat banklarida daromadlar va xarajatlar hisobida hisoblab yozish usulidan foydalaniladi. Ya'ni daromad va xarajatlar shu moliya davri uchun taaluqli bo'lsa, demak, o'sha davrda hisoblanib balans hisobotlarida aks ettiriladi. Banklar daromadlar va xarajatlarni hisobga olishda izchillik, ishonchlilik, aniqlik,

to'liqlik va o'z vaqtidalilik bo'yicha talablarni o'z ichiga oladigan hisoblab yozish usulini qo'llash bo'yicha taomillarni qo'llashlari kerak. Bu taomillar ushbu talablarni belgilash va qo'llashning tegishli usullari to'g'risidagi ko'rsatmalarni o'z ichiga olishi lozim.

Daromadlar deganda, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish faoliyatlaridan kelgan pul tushumi tushuniladi. Tijorat banklari boshqa tijorat korxonalarini singari asosiy va qo'shimcha faoliyatdan, shuningdek, boshqa kategoriyaga kiruvchi tasodifiy daromadlar olishi mumkin. Bankning asosiy faoliyati bo'lib, bank operatsiyalarini amalga oshirish va mijozlarga bank xizmatlarini ko'rsatish hisoblanadi. Daromad keltiruvchi boshqa faoliyatlar esa, boshqa daromadlar hisoblanadi.

Daromad manbalarini barqaror va nobarqarorga ajratish mumkin. Mijozlarga har xil xizmatlar ko'rsatish daromadning barqaror manbasi hisoblanadi. Nobarqaror esa, moliyaviy bozordagi operatsiyalaridan, shuningdek, bankning qo'shimcha faoliyatidan keladigan daromadlar hisoblanadi.

Tijorat banklarining oladigan daromadlari, uning xarajatlarini qoplashi va foyda olishni ta'minlashi shart.

Bank daromadlarining bir qismi yukotishlar oldini olish xamda risklarni qoplash uchun tashkil etiladigan zahiralarga yo'naltiriladi. Bank o'z xarajatlarini qoplashi uchun daromad hajmining yetarliligini ta'minlashi bilan birga tushumining xam bir xildaligini ta'minlashi kerak. Boshqacha aytganda, daromad oqimi bankning xarajat qiladigan davriga mos holda vaqt jihatdan taqsimlangan bo'lishi kerak. Bunday rejalashtirishda daromad manbalarining barqarorligi hal qiluvchi ahamiyatga egadir.

Tijorat banklari hisobot davri daromadlari va xarajatlarining muvofikligini ta'minlashi kerak. Ya'ni, joriy oydagi daromadlar va xarajatlar shu oyda balans hisobotlarida aks ettirilishi shart. Shunda tijorat banklari balanslari xakkoniyligi, sofligi ta'minlangan buladi. Hisobot davrida bankning barcha daromadlarining majmuasi yalpi daromad deyiladi. Odatda, yalpi daromad tarkibida quyidagi daromad guruhlarini ajratishadi:

1. Operatsion daromadlar:
 - 1.1. Foizli daromadlar
 - 1.2. Komission daromadlar
 - 1.3. Moliyaviy bozordagi operatsiyalardan daromadlar
 - 1.4. Boshqa operatsion daromadlar.
2. Bankning qo‘shimcha faoliyatidan daromadlar.
3. Boshqa daromadlar.

Tijorat banklari daromadlarini uch guruhga bo‘lishimiz mumkin:

- Foizli daromad
- Komission mukofotlar shaklidagi daromad
- Boshqa turdagi daromadlar (spekulyativ xarakterdagi, sotilgan mulklarning balans va bozor o‘rtasidagi farki, qimmatli qog‘ozlar va aktivlarni qayta baholashdan daromad, olingan jarima penyalari va h.k).

Bu guruhlar tarkibini birma-bir ko‘rib chiqamiz. Tijorat banklari daromadlari strukturasi katta ulushga ega bo‘lgan asosiy faoliyatdan daromadlar, operatsion daromadlar deyiladi. Operatsion daromadlar, o‘z navbatida, foizli va foizsiz daromadlarga bo‘linadi.

Bank faoliyati daromadining asosiy qismi foizli daromatlardan keladi. Ya‘ni, o‘z mablag‘lari va jalb qilingan mablag‘larni pullik joylashtirishdan olinadigan daromadlar. Asosan, bu daromadlar, mijozlarga kredit berishdan yoki bo‘sh pul mablag‘larini Markaziy Bank va tijorat banklariga joylashtirish, shuningdek, uzoq muddatli majburiyatlarga mablag‘ qo‘yishdan keladigan foizli daromadlar. Lizing, faktoring, forfeyting va hisob operatsiyalari ham bu daromad turiga kiradi.

Foizli daromadlar orasida eng ko‘p daromad keltiruvchi manba bu mijozlarga ajratilgan kreditlardir. Kreditlar bo‘yicha foizlar odatda xar kuni yillik bazaviy davr - 365 kundan kelib chikkan xolda hisoblab yoziladi (Kreditlarning muayyan turlari bo‘yicha 360 kun bazaviy davr qilib olinadi). Kredit bo‘yicha foizlar quyidagi formulaga binoan hisoblanadi:

so‘ndirilmagan qoldiq * foiz stavkasi * amaldagi kunlar soni

Yuqoridagi formula barcha turdagi kreditlar uchun qoʻllaniladi. Ushbu faoliyatlarning har bir turini kengroq koʻrib chiqadigan boʻlsak, kreditlash operatsiyalari vositasini daromadlarining shakllanishini ikki tarkibiy elementga boʻlish mumkin:

- mijozlarga, yaʼni yuridik va jismoniy shaxslarga kredit berish;
- boʻsh rezerv mablagʻlarini foiz hisobiga boshqa tijorat banklariga vaqtinchalik foydalanishga berish.

Kredit berishning ikkinchi turi banklararo kredit yoki boshqa bankdagi muddatli depozit shaklida ham boʻlishi mumkin. Kredit berish faoliyatining rivojlanishi shart-sharoitlari boʻlib, kredit muassasalari orasida maʼlumot ayirboshlashning yaxshi yoʻlga qoʻyilganligi, vositalarn-ing mavjudligi, yaʼni bank bozorida resurslarni qayta taqsimlash bilan shugʻullanuvchi vositachilarning borligi hamda vakillik hisobvaraqlarini malakali boshqarish hisoblanadi.

Hozirgi kunda respublikamiz bank tizimida mijozlarni hamda boshqa banklarni kreditlash tijorat banklari daromadining asosiy qismini tashkil etadi. Koʻpgina banklar qisqa va uzoq muddatlarga mavjud mablagʻlarni kreditga berib, turlicha foiz stavkalar oʻrnatgan holda daromad oladilar. har bir bank foiz stavkalarini oʻz kredit siyosatiga mos ravishda belgilaydilar va bu stavkalar bir-biridan farqlanishi mumqin, biroq oradagi farq unchalik katta emas, chunki barcha banklar oʻz foiz stavkalarini Markaziy Bank belgilab bergan majburiy rezerv stavkasiga mos holda belgilaydilar.

Diskont – faoliyatning bank tomonidan toʻlanmagan veksellar, cheklar va talabnomalarni maʼlum skidka-diskont evaziga harid qilishi tushuniladi.

Diskont faoliyatining asosiy turlaridan biri boʻlib, bankning faktoring operatsiyalari hisoblanadi. Faktoring operatsiyalarining ikki xil turi boʻladi:

- regress huquqi bilan;
- regress huquqisiz.

Birinchi holatda bank to'lovchi tomonidan qoplanmagan majburiyatni mol yetkazib beruvchidan talab qilish huquqiga ega bo'ladi. Ikkinchi holatda esa bankda bu huquq yo'q, shu bois risk yuqori va shunga yarasha foiz ham yuqori qo'yiladi.

Bank tomonidan faktoring operatsiyasi uchun oladigan foizlar, ya'ni mukofot ikki qismdan tashkil topadi, bular:

1. To'lov amalga oshirilgunga qadar bank kredit resurslaridan foydalanganlik uchun foizlar.

2. Faktoring operatsiyasining turiga mos ravishda bo'ladigan risklar bilan bog'liq, o'rnatiladigan komission mukofot bo'ladi.

Trast (ishonchlilik) va vakillik operatsiyalari bo'yicha bank faoliyatining ushbu turi bankka daromadni mijoz mulkini (ko'chmas mulk, qimmatli qog'ozlar, hisob raqamdagi mablag'lar) boshqarish yoki ushbu mulkka doir ayrim maxsus topshiriqlarni bajarish orqali komission to'lovlar shaklida keltiradi. Trast shartnomalarida bank kelishuviga muvofiq tarzda mijozga mulklarni boshqarish evaziga ma'lum foiz va'da qilinadi. Vakillik, ya'ni agentlik xizmat turida bank va mijoz orasida operatsiyaning aniq turi belgilab berilgan bo'ladi. Trast operatsiyalarida ham o'ziga yarasha murakkablik mavjud. Xususan, joriy yilda mijoz mulkidan foydalanish evaziga kelgan daromad kelishuvga nisbatan past bo'lishi mumkin, bunda esa zarar bank tomonidan qoplanishi kerak. Shu bois trast xizmatlari uchun komission to'lovlar ham yuqoriroq bo'ladi. Yuqoridagi xususiyatiga ko'ra, trast xizmati uchun komission to'lov, ham quyidagi elementlardan tashkil topadi:

- mulkni boshqarish, uchun olinadigan o'zgaruvchan to'lov;
- trast ishi bo'yicha natijalarga mos ravishda bank oladigan fiksirlanuvchi komission mukofot.

Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalari ham banka ma'lum daromad keltiradi. Faoliyatning ushbu turi ikki qismdan tashkil topadi. Ya'ni, bularga: bankning o'zi tomonidan qimmatli qog'ozlar chiqarilishi va ularning bozorda sotilishi; boshqa emitentlar qimmatli qog'ozlari bilan bog'liq

ikkilamchi bozordagi operatsiyalar hamda korxonalar va tashkilotlarni xususiylashtirish bilan bog'liq xizmatlar kiradi. Tijorat bankining ushbu turidan oladigan daromadi o'zi chiqargan va boshqa emitentlarning aksiyalar kursidagi farqlanish va xususiylashtirish uchun oladigan xizmat to'lovlaridan tashkil topadi.

Chet el bank tizimida qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalar daromad manbalari orasida katta salmoqqa egadir. Bunga asosiy sabablardan bo'lib, sarmoya bozorlarining mukammal va to'liq faoliyat yuritishi hamda kapital aylanish mexanizmlarining puxta ishlab chiqilganligi deb ham qarash mumkin. Afsuski, o'zimizda ikkilamchi bozor amalda qariyb faoliyat yuritilmaydi. Endigina DQMO va ba'zi qimmatli qog'ozlarning turlari bo'yicha operatsiyalar amalga oshirila boshlandi. Biroq hali mukammal faoliyat ko'rsatish uchun yetarli darajaga yetishish uchun ko'p vaqt kerak bo'ladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalar yordamida banklar investitsion faoliyatni amalga oshirishlari mumkin bo'ladi. Bu esa banklar daromadlarining yangi manbalarini kashf etadi. Undan tashqari mablag'larning qimmatli qog'ozlar orqali moliyaviy investitsiya evaziga ishlab chiqarishga yo'naltirilishi iqtisodiyot o'sishining muhim omillaridan biri bo'lib hisoblanadi. Qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalarning bizning mamlakatimizda yaxshi rivojlanmaganligiga banklar ixtiyoridagi mablag'larning yetarlicha bo'lmasligi va oqibatda aksiya, obligatsiyalar sotib olishga yo'naltirilmasligi ham sabab bo'ladi. Mablag' mavjud bo'lganda ham aksiyalardan keladigan daromad juda pastligi va ko'pgina emitentlar xo'jalik faoliyatining ishonchsizligi ham bu sohani yetarli emasligiga olib keladi.

Bankning kafillik faoliyati bankka pul shaklida daromad keltiradi. Bank mijozlarga kreditlarini olish uchun yoki hisobkitoblarni amalga oshirish uchun turli xil kafillik va kafolatnomalar beradi va evaziga pul shaklida komission mukofot oladi. Ba'zi hollarda mijoz uchun kafillik bank tomonidan obro'ni oshirish kabi maqsadlar uchun ham beriladi.

Oxirgi yillarda rivojlangan davlatlarda katta ahamiyatga ega bo'lib borayotgan nokredit xarakterdagi mijozlarga bank xizmatini ko'rsatish daromad

manbasining muhimligi bo'yicha ikkinchi hisobalanadi. Odatda bu daromadlarni komission daromad deyiladi. Xizmatlarga to'lov komission mukofot ko'rinishida olinadi. Komission mukofot hamma qilinadigan operatsiya yoki shartnoma summasidan foiz ko'rinishida o'rnatiladi.

Bank xizmatlari juda ham xilma-xildir va doimo xar xil yangiliklar bilan to'ldirib boriladi. Bankka komission daromad keltiruvchi asosiy xizmatlarga quyidagilarni kiritish mumkin: yuridik va jismoniy shaxslarning hisob-kitob kassa xizmatlari; plastik kartochkalar bilan operatsiyalar; bank kafolatlarini berish; mijozlarning valyuta shartnomalaridagi bank xizmatlari; qimmatli qog'ozlar bozoridagi brokerlik xizmatlar va boshqalar.

Oldinlari Rossiyada, shuningdek ko'pgina chet davlatlarda ko'pchilik banklar hisob-kitob, kassa va boshqa xizmatlarini mijozlarga tekinga ko'rsatishardi. Foiz marjasining pasayishi natijasida, ya'ni resurslarni jalb qilish va joylashtirishning o'rtacha qiymatlari orasidagi farq tufayli banklar bunday amaliyotdan voz kechishlariga to'g'ri keldi. Hozirgi paytda tijorat banklari umumiy daromadlari hajmida komission daromadlarning o'sganligini ko'rishimiz mumkin. Bu faqatgina foiz marjasi darajasining qisqargani va moliya bozoridagi daromadlaridan tashqari, komission daromadlarining foizli daromadlarga nisbatan barqarorligi bilan bog'liq.

Bundan tashqari, bank chet el valyutasidagi vositalarni qayta baholash orqali ham daromad olishi mumkin. Agar chet el valyutasi kursining oshishi, shu valyutadagi nominallashtirilgan bank aktivlari passivlarni oshiradi va aksincha, chet el valyutasi kursining pasayishi, shu valyutada nominallashtirilgan aktivlarning oshishiga olib keladi. Valyuta kursining katta tebranishi va bankning valyuta bozoridagi yuqori aktivligi sharoitida, bu daromadlar bankning operatsion daromadlari tarkibida muhim hissaga ega bo'lishi mumkin.

Qo'shimcha faoliyatdan daromadlar bank daromadlari tarkibida shunchalik katta ulushga ega emas. Ular o'z ichiga nobank xarakterdagi xizmatlar ko'rsatishdan, korxonalar va tashkilotlar faoliyatida ishtirok etishdan, ijaraga berish va binoni realizatsiya qilishdan va boshqalardan daromadlar oladi.

Banklar yordamchi bo'limlarning tijorat faoliyatidan qo'shimcha daromad olishi mumkin. Masalan, agar bank shaxsiy reklama xizmatiga ega bo'lsa, o'z mijozlariga reklama xizmatlarini ko'rsatishi mumkin. Shuningdek, boshqa xizmatlar ham faqatgina bank faoliyatini ta'minlashga emas, balki mijozlarga pullik xizmat ko'rsatishlari ham mumkin. Bular bo'lishi mumkin: yuridik, informasion, telekommunikasiya, marketing, auditor, transport va boshqa xizmatlar. Banklar asosiy va qo'shimcha faoliyat daromadlaridan tashqari, boshqa daromadlar kategoriyasiga kiruvchi boshqa daromadlar ham olishi mumkin. Ular:

- jarima, penyalar, mijozlardan olinadigan jarimalar,
- ortiqcha tushumlarning kassaga tushishi;
- zahira summasini qayta tiklash;
- hisobot yilida tushgan yoki aniqlangan-o'tgan yilgi daromadlar;
- daromadga soliq ortiqcha to'laganligi uchun budjetdan mablag' qaytarish va boshqalar.

Bu daromadlar mohiyatan tasodifiy yoki bankning hisobot davrida «Ishlab topilmagan» hisoblanadi. Ular odatda kelasi davrga daromad rejasi tuzilganda hisobga olinmaydi.

Shuni alohida qayd etib o'tishimiz lozimki, tijorat banklarining faoliyati nihoyatda keng qamrovli va xilma-xildir. Yagona bir xolding kompaniyalari ko'rinishida, tijorat banklari va uning joylardagi filiallari ko'rsatadigan xizmatlarning xilma-xilligiga, mumkin qadar o'z mijozlariga xizmat ko'rsatishining qulay hamda arzon turli ko'rsatmalar buyruqlar sonini bir qadar cheklangan tartibda qo'llash imkoniyatlari rivojlanmoqda.

Bank faoliyati turi bo'yicha daromadlar guruhi

Bank faoliyati turlari	Daromad turlari
Kredit operatsiyasi	- kredit berganlik uchun foiz - veksellar bo'yicha foizli daromad - o'tgan yilgi kredit operatsiyalari bo'yicha daromad
Diskont operatsiyasi	- faktoring va forfeyting operatsiyalari bo'yicha diskont daromad
Qimmatli qog'ozlar bilan operatsiya	- uzoq muddatli majburiyatlarga qo'yilmalardan daromad - qimmatli qog'ozlarni qayta sotishdan daromad

	- qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalardan olinadigan boshqa daromadlar
Kafillik faoliyati	- berilgan kafolatlar bo'yicha olingan komissiyalar
Depozit operatsiyalari va mijoz topshirig'i bo'yicha operatsiyalar	- kassa operatsiyasi; - inkassasiya operatsiyasi; - hisob-kitob operatsiyalaridan olinadigan komissiya
Valyuta operatsiyasi	- chet el valyutasida bo'lgan operatsiya bo'yicha daromad - forvard, fyuchers, svop, opsiyon operatsiyalarini o'tkazishdan daromadlar
Bank faoliyatining boshqa yo'nalishi	- mulkni ijaraga berishdan daromad - lizing operatsiyalaridan daromad - axborot xizmatlaridan daromad - jarima, penyalalar va boshqalar

Tijorat banklari daromadining mohiyati va boshqa moliyaviy institutlaridan farqlanib turuvchi xususiyati - bank pul resurslarini tashkil etib va ularni yuqori daromadli bank portfellarini yaratish layoqati bilan belgilanadi

Tijorat banklarining daromadlari va xarajatlari, bank foydasini oshirish muammolarini o'rganish, uning tijorat korxonasi sifatidagi samaradorligini baholash imkoniyatini beradi.

§ 18.2. Tijorat banking xarajatlari, ularning tuzilishi va tarkibi.

Tijorat banklari foizli va foizsiz xarajatlar

Bankning daromadliligi, birinchi navbatda xarajatlarni kamaytirishga bog'liq. Bank ishi texnologiyasidagi muvaffaqiyatlar joriy xarajatlarni kamaytirishga imkon beradi.

Xarajat - bu pul vositasini ishlab chiqarish (bank) va noishlab chikarish (nobank) faoliyatlariga ishlatish (xarajat qilish) tushuniladi.

Daromadlar va xarajatlar, to'langan vakti va pul kelib tushgan sanadan kat'i nazar, kaysi davrga taallukli bo'lsa, o'sha hisobot davrida aks ettiriladi.

Bankning daromadliligi, birinchi navbatda, xarajatlarni kamaytirishga bog'liq. Bank ishi texnologiyasidagi muvaffaqiyatlar joriy xarajatlarni kamaytirishga imkon beradi.

Odatda, banklar o‘z zimmasiga operatsiya xarajatlari, ustama foizlarga ketgan mablag‘lar, shuningdek, kredit riski bilan bog‘liq bo‘lgan yo‘qotishlarni qoplash uchun ajratmalarni oladilar.

Bank xarajatlari tarkibi:

- foizli xarajatlar
- foizsiz xarajatlar
- operatsion xarajatlardan iborat.

Tijorat banklari xarajatlari quyidagicha tasniflanadi:

1. Operatsion xarajatlar:

1.1. Foizli xarajatlar

1.2. Komission xarajatlar

1.3. Moliya bozoridagi operatsiyalar bo‘yicha xarajatlar

1.4. Boshqa operatsiyaon xarajatlar.

2. Bank faoliyatini funksionallashtirishni ta‘minlashi bo‘yicha xarajatlar.

3. Boshqa xarajatlar.

Yuqoridagi xarajat turlari mamlakatimizdagi hozirgi bank tizimiga to‘g‘ri kelmaydi. Chunki bizda tijorat banklari xarajatlari foizli xarajatlar, foizsiz xarajatlar va operatsion xarajatlarga bo‘lib o‘rganiladi va shu tartibda ishlashadi. Bu xarajat turlarini kengroq tarzda ko‘radigan bo‘lsak, quyidagicha turkumlash mumkin:

Foizli xarajatlar

- Talab qilib olinguncha depozitlar bo‘yicha
- Jamg‘arma depozitlar bo‘yicha
- Muddatli depozitlar bo‘yicha
- Depozit sertifikatlar bo‘yicha
- Hukumat hisobvaraqlari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga to‘lanadigan hisobvaraqlar bo‘yicha
- Boshqa banklarga to‘lanadigan hisobvaraqlar bo‘yicha
- Boshqa qarz mablag‘lari bo‘yicha

- Chiqarilgan qarz qimmatli qog'ozlari bo'yicha
- REPO bitimlari bo'yicha
- Boshqa foizli xarajatlar

Foizsiz xarajatlar:

- Xorijiy valyutalarda ko'rilgan zararlar
- Tijorat operatsiyalaridan ko'rilgan zararlar
- Qaram xo'jalik jamiyatlariga, qo'shma korxonalariga va sho'ba xo'jalik jamiyatlariga qilingan investitsiyadan ko'rilgan zararlar
- Investitsiyalardan ko'rilgan zararlar
- Boshqa foizsiz xarajatlar

Operatsion xarajatlar:

- Bank xizmatchilarining ish haqi va ular uchun qilingan boshqa xarajatlar
- Ijara va ta'minot xarajatlari
- Xizmat safari va transport xarajatlari
- Ma'muriy xarajatlar
- Rerezentatsiya va xayriya
- Eskirish xarajatlar
- Sug'urta, soliq va boshqa xarajatlar
- Ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash
- Daromad solig'ini baholash.

Tijorat banklari foizli xarajatlari ichida jalb qilingan depozitlar bo'yicha xarajatlar salmoqli o'rin egallaydi. Bu xarajatlar ham foizli daromadlar singari kunlik hisoblab boriladi, ya'ni depozitlar bo'yicha foizlar har kuni hisoblab yoziladi va kuyidagi buxgalteriya o'tkazmasi yordamida aks ettiriladi:

Depozit summasi (qoldigi) x foiz stavkasi x amaldagi kunlar soni 365

Dt 50100-51100 Depozitlar bo'yicha foizli xarajatlarning tegishli hisobvarag'i;

Kt 22402 "Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar bo'yicha

to'lash uchun hisoblangan foizlar".

Bank operatsiyalarni bajarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar operatsion xarajatlar deyiladi. Ularni to'g'ri yoki o'zgaruvchan xarajatlar deyish mumkin. Chunki, xarajatning kattaligi bank amalga oshirgan operatsiya hajmiga to'g'ridan to'g'ri bog'liq bo'ladi. Tijorat banklarining xarajatlari strukturasi ishlab chiqarish korxonasinikiga nisbatan boshqacha bo'ladi. Banklarda xom-ashyo va materiallarga katta xarajatlar yo'q, ekspluatasiya va asosiy vositalarning xizmatlariga xarajatlar qiyosan unchalik katta emas, hattoki ish haqiga to'lov ham tijorat banklari xarajatlariniig umumiy summasida katta ulushga ega emas.

Mablag'larni joylashtirishda daromad olish uchun, avvalo, bu mablag'larni jalb qilish kerak. Kredit va qo'yilmalarning bir qismi bankning o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi, kredit resurslarining asosiy qismini jalb qilingan mablag'lar tashkil qiladi. Jalb qilingan mablag'larga esa bank foiz to'lashi kerak. Odatda, tijorat banklari xarajatlarining katta qismini jalb qilingan mablag'larga xarajatlar tashkil qiladi. Bu to'lovlar foiz shaklida amalga oshirilganligi uchun, bu xarajatlar foizli deyiladi.

Kredit faoliyati bilan aktiv ishlaydigan universal tijorat banklarida foizli xarajatlarining ulushi hamma xarajatlarining deyarli 70% ini tashkil etishi mumkin. Foizli xarajatlarning kattaligi va ularning xarajatlar umumiy hajmidagi ulushi bank passivlari tuzilishiga bog'liq. Aholi omonatlari va banklararo kreditlar bank uchun qimmatli hisoblanadi. Shuningdek, banklar yuridik shaxslar depozitlari va chiqarilgan qarz majburiyatlariga (obligatsiya, foizli veksellar va depozit sertifikatlari) nisbatan katta foizlar to'laydi. Bank uchun eng arzon xarajat bo'lib, yuridik shaxslarning hisob-kitob va joriy schetidagi, jismoniy shaxslarning talab qilib olinguncha hisobrakamidagi mablag'lari hisoblanadi.

Bank majburiyatlari strukturasi bu mablag'lar ulushi qancha ko'p bo'lsa, foizli xarajatlar shuncha kam bo'ladi va bank foydasi ko'payadi.

Bank foizli xarajatlarini uning umumiy hajmiga nisbatan o'sishi, bankning kredit resurslarini oladigan bozor kon'yunkturasining yaxshimasligidan yoki

bankning bu bozorlardagi raqobat mavqeyini yomonlashganidan dalolat beradi. Foizli xarajatlarning o'sishi, foizli daromadlarning adekvat o'sishi bilan yonma-yon borsa, bu xol normal hisoblanadi. Foizli daromadlarning o'sish sur'ati foizli xarajatlarning o'sishidan oshib ketsa, bu hol bank uchun ideal hisoblanadi.

Odatda, moliya bozoridagi operatsiyalar bo'yicha xarajatlarni alohida guruhga ajratishadi. Bank bu bozorlardan qimmatliklarni realizatsiya qilish bo'yicha daromadlar oladi (qimmatli qog'ozlar, chet el valyutalari, qimmatli metallar va boshqalar), xarajatlarga esa, qimmatliklarni olish uchun ketgan sarflar kiradi. Bank kuponli obligatsiya sotib olayotganida yig'ilgan kuponli daromadlarni to'lashiga to'g'ri keladi. Kuponsiz qimmatli qog'ozlar, odatda, diskont bilan sotib olinadi. Moliya bozori konyukturasi yomonlashganda, qimmatbaho qog'ozlar, chet el valyutasi va boshqa mulklarni qayta baholash natijasida, bank anchagina xarajatlar qilishiga to'g'ri keladi.

Bevosita aniq bank operatsiyalari bilan bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlar: oborotdan har xil soliqlar (Masalan, chet el valyutasini sotib olishga soliqlar), mijozlar to'lovlari bo'yicha pochta va telegraf xarajatlari, inkassasiya xarajatlari va boshqalar. Bu xarajatlar boshqa operatsion xarajatlar deyishadi.

Bank faoliyatini ta'minlash bo'yicha harajalar. Bankni funksionallashtirishni ta'minlash bilan bog'liq, ammo aniq operatsiyalarga to'g'ridan to'g'ri bormaydigan xarajatlar bu guruhga kiradi. Iqtisodiy nazariyada ularni egri yoki shartli-doimiy xarajatlar deyiladi.

Aktivlari hajmi kichik va o'rta bo'lgan banklarda bu xarajatlar summasi unchalik bilinmaydi. Jalb qilingan va joylashtirilgan resurslari hajmi katta bo'lgan yirik banklarda bank faoliyatini ta'minlash bo'yicha xarajatlar umumiy xarajatlarning 40-55% ini tashkil etadi.

Bank faoliyatini ta'minlash bo'yicha xarajatlar tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Xodimlarga ketadigan xarajatlar (ish haqi, oylik mukofotlar, moddiy yordam, xodimlarga har xil imtiyozlar berish, safar xizmati xarajatlari, malakali kadrlarni izlash va o'qitish bo'yicha xarajatlar va boshqalar);

2. Bino va inshootlarga ketadigan xarajatlar (ijara, eskirish xarajatlari, binolar ta'miri va ekspluatatsiyasi, kommunal to'lovlar, yer solig'i, mol-mulk solig'i, binoni qo'riqlashga ketadigan xarajatlar va boshqalar)

3. Ish joyini asbob-anjomlar bilan ta'minlashga ketadigan xarajatlar (sotib olish, ta'mirlash, bank uskunalarini saqlash, kompyuter, mebel, qo'riq-signalizasiya, seyf, hisob mashinalari, valyuta detektorlari va boshqalar);

4. Reklamaga ketadigan xarajatlar;

5. Bank faoliyatini informasion ta'minlashga ketadigan xarajatlar (vaqti-vaqti bilan bo'lib turadigan nashrlar, maxsus adabiyotlarni sotib olish va yozilish, informasion mahsulotlar va tashqi agentlar xizmatiga to'lovlar, marketing izlanishlariga ketadigan xarajatlar);

6. Aloqa va telekommunikasiyaga ketadigan xarajatlar (aloqa kanallarini o'tkazish va ijarasi, telefon va internet xizmatiga to'lovlar va boshqalar);

7. Transport xarajatlari;

8. Bank faoliyatini ta'minlash bo'yicha boshqa xarajatlar (auditorlik tekshiruvlariga xarajatlar, aksionerlar yig'ilishini tashkil etishga, notarial va yuridik xizmatlarga to'lovlar).

Bank faoliyatini ta'minlash bo'yicha xarajatlarni har xil mezonlar bo'yicha quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- joriy xarajatlar va kapital xarakterdagi xarajatlar (asosiy vositalarni sotib olish);
- ishlab chiqarish va noishlab chiqarish xarajatlari
- chiqimlarga tegishli xarajatlar va sof foydadan amalga oshirilgan xarajatlar;
- me'yoriy va nome'yoriy xarajatlar. Me'yoriy xarajatlarga safar xizmati, reklama, kadrlarni tayyorlash va boshqa ayrim xarajatlar kiradi. Bu yerda

qonunda ko'rsatilgan me'yorlar doirasidagi xarajatlar summasi ko'zda tutiladi.

Tijorat banklari o'z mijozlaridan kunlik savdo tushumlarini bank kassasiga kirim qilishda Markaziy bankning Inkassatsiya Birlashmasi xizmatidan foydalanadi va bunda ular inkassasiya xizmati xarajatlarini qiladi. Hozirda bu xarajatlar ham banklar uchun salmoqli xarajatlar toifasiga kirmoqda.

Bank xodimlari va bank xodimlari bo'lmagan, ya'ni mehnat bitimi asosida ishlovchi xodimlar bajargan ishlari uchun ish haqi to'lash xarajatlari, amaldagi qonunlarga muvofiq navbatdagi va qo'shimcha ta'tillar pulini, shuningdek, tibbiy ko'riklardan o'tish davlat majburiyatlarini bajarishlar uchun sarflangan vaqt evaziga haq to'lash kabi xarajatlar qiladi.

Bundan tashqari, banklarning foizsiz xarajatlariga bank sohasida malakali kadrlar tayyorlashda qiladigan xarajatlari kiradi.

Tijorat banklari oliy o'quv yurtlari bilan kelishilgan shartnomadagi mablag'larni to'lab, bank sohasiga malakali kadrlar tayyorlash, bank xodimlari malakasini oshirish va qayta tayyorlash xizmatlari uchun haq to'laydi. Bunda banklar nomoddiy aktiv shakllantiradi va bu kelajakda o'z samarasini beradi.

Boshqa xarajatlar kategoriyasiga ko'zga tutilmagan hollarda bo'ladigan tasodifiy xarajatlar kiradi. Boshqacha qilib aytganda, bank faoliyatidagi risklarni qoplashga ketgan xarajatlar deyish mumkin. Bu xarajatlar bank tizimi smetasiga qo'shiladi yoki oldingi davrdagi ko'zda tutilmagan xarajatlar darajasidan kelib chiqqan holda, smetada aniq bir summa nazarda tutiladi. Boshqa xarajatlarga quyidagilar kiradi:

- shtraflar, penyalar, jarimalar;
- hisobot davrida chiqqan o'tgan yilgi xarajatlar;
- bank mulkining realizatsiyasi bo'yicha xarajatlar;
- mijoz noroziligi bo'yicha to'langan to'lovlar;
- boshqa xarajatlar.

Odatda, bank daromadlarining $\frac{2}{3}$ qismi foizli xarajatlarga, berilgan kreditlar bo'yicha yo'qotishlarni qoplashga, soliqlarni to'lashga, kutilayotgan

foydaga va sarmoyaning o'sishiga sarflanadi. Xarajatlarga likvidlilik kabi ustama foiz o'zgarishlari passivlar tarkibi va xususiy kapital hajmi ta'sir qiladi. O'z navbatida, bank xarajatlari tarkibidagi o'zgarishlar aktivlar daromadligiga ham o'zgarishlar kiritishni talab qiladi. Xarajatlarni to'g'ri hisoblash banklarga muqobil konservativ resurslar narxlarini taqsimlash va bank aktivlarini aniq baholash hamda xarajatlarni qoplab, aksiyadorlar uchun daromadlarni to'g'ri taqsimlash imkonini beradi. Xarajatlarni baholashga kreditlar ustama foizlarini belgilashning asosiy omili sifatida qarash kerak.

Qisqacha xulosalar

Har bir tijorat banki faoliyatining asosiy maqsadi bank daromadlarini oshirib xarajatlarni kamaytirgan holda, maksimal foyda olishdir. Yuqori daromad olish o'z navbatida, banklar olib boradigan operatsiyalarining risk darajasini oshiradi, chunki risk darajasi qancha past bo'lsa, foyda olish ehtimoli ham qisqaradi.

Bankning asosiy faoliyati bank operatsiyalarini amalga oshirish va mijozlarga bank xizmatlarini ko'rsatish hisoblanadi. Daromad keltiruvchi boshqa faoliyatlar esa, boshqa daromadlar hisoblanadi.

Daromad manbalarini barqaror va nobarqarorga ajratish mumkin. Mijozlarga har xil xizmatlar ko'rsatish daromadning barqaror manbasi hisoblanadi. Nobarqaror esa, moliyaviy bozordagi operatsiyalaridan, shuningdek, bankning qo'shimcha faoliyatidan keladigan daromadlar hisoblanadi.

Odatda, yalpi daromad tarkibida quyidagi daromad guruhlarini ajratishadi: operatsion daromadlar; bankning qo'shimcha faoliyatidan daromadlar; boshqa daromadlar.

Tijorat banklari daromadlari strukturasi katta ulushga ega bo'lgan asosiy faoliyatdan daromadlar, operatsion daromadlar deyiladi. Operatsion daromadlar, o'z navbatida, foizli va foizsiz daromadlarga bo'linadi.

Bank faoliyati daromadining asosiy qismi foizli daromadlardan keladi. Ya'ni, o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'larni pullik joylashtirishdan olinadigan daromadlar.

Nobank xizmatlardan bu daromadlarni komission daromad deyiladi. Xizmatlarga to'lov komission mukofot ko'rinishida olinadi. Komission mukofot hamma bajariladigan operatsiya yoki shartnoma summasidan foiz ko'rinishida o'rnatiladi. Qo'shimcha faoliyatdan daromadlar bank daromadlari tarkibida shunchalik katta ulushga ega emas.

Banklar asosiy va qo'shimcha faoliyat daromadlaridan tashqari, boshqa daromadlar kategoriyasiga kiruvchi daromadlar ham oshishi mumkin. Ular: jarima, penyalar, mijozlardan olinadigan jarimalar; ortiqcha tushumlarning kassaga tushishi; zahira summasini qayta tiklash; hisobot yilida tushgan yoki aniqlangan-o'tgan yilgi daromadlar; daromadga soliq ortiqcha to'laganligi uchun budjetdan mablag' qaytarish va boshqalar.

Bu daromadlar mohiyatan tasodifiy yoki bankning hisobot davrida «Ishlab topilmagan» hisoblanadi. Ular, odatda, kelasi davrga daromad rejasi tuzilganda hisobga olinmaydi.

Bankning daromadliligi, birinchi navbatda, xarajatlarni kamaytirishga bog'liq. Bank ishi texnologiyasidagi muvaffaqiyatlar joriy xarajatlarni kamaytirishga imkon beradi.

Xarajat – bu pul vositasini ishlab chiqarish (bank) va noishlab chiqarish (nobank) faoliyatlariga ishlatish (xarajat qilish) tushuniladi.

Bank xarajatlari tarkibi: foizli xarajatlar, foizsiz xarajatlar, operatsion xarajatlardan iborat.

Bank daromadlarining 2/3 qismi foizli xarajatlarga, berilgan kreditlar bo'yicha yo'qotishlarni qoplash soliqlarni to'lash kutilayotgan foyda va sarmoyaning o'sishiga sarflanadi.

Tayanch so'z va iboralar

Ishlab chiqarish, noishlab chiqarish, barqaror va nobarqaror daromad manbalarini, operatsion daromadlar, foizli daromadlar, komission daromadlar, moliyaviy bozordagi operatsiyalardan daromadlar, bankning qo'shimcha

faoliyatidan daromadlar, foizli daromad, komission mukofotlar shaklidagi daromad, xarajat, foizli xarajatlar, foizsiz xarajatlar, operatsion xarajatlar.

O‘z-o‘zini nazorat qilish va muhokama uchun savollar

1. Bank daromadlari shakllanishining manbalari.
2. Bank daromadlarini ko‘paytirishning qanday yo‘llari mavjud?
3. Bankning foizli daromadlari nimalardan tashkil topgan?
4. Bankning foizsiz daromadlarining tarkibiy tuzilishini izohlang.
5. Bank xarajatlariga ta‘rif bering.
6. Bank xarajatlarini boshqarishning qanday yo‘llari mavjud?
7. Bankning foizli xarajatlari deganda qanday xarajatlar tushuniladi?
8. Bankning foizsiz xarajatlari nimalardan tarkib topgan bo‘ladi?
9. Bankning operatsion xarajatlari o‘z ichiga qanday xarajatlarni qamrab oladi?

19-BOB: TIJORAT BANKLARI FOYDASI VA UNI TAQSIMLASH

§ 19.1. Tijorat banklari foydasining mohiyati

§ 19.2. Banklarda sof foydaning darajasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar

§ 19.3. Tijorat banklarining sof foydasi miqdori va uning darajasiga ta'sir qiluvchi omillar

§ 19.1. Tijorat banklari foydasining mohiyati

Tijorat banklarining foydasi bu – daromadni xarajat bilan taqqoslash natijasida daromadning ortgan qismi ko'rinishdagi bank faoliyatining yakuniy moliyaviy natijasidir. Foydaning hajmi olingan daromad va qilingan xarajat miqdoriga bog'liq.

Foyda hajmi 2 muhim tarkibiy qismga bog'liq:

- daromad;
- xarajat.

Tijorat banklari o'z xo'jalik faoliyatini amalga oshirishi uchun anchagina xarajatlarni sarflanishini talab qiladi, lekin xarajatlardan tashqari bank faoliyatining natijasi sifatida daromadlar vujudga keladi. Daromad va xarajatlarni taqqoslash natijasida bankning foyda yoki zarar ko'rinishidagi moliyaviy natijasi yuzaga keladi. Foydalilik tushunchasi bankning xo'jalik-moliyaviy tijorat bilan bog'liq barcha sohalarining haqiqiy yakuniy natijasini o'zida aks ettiradi. Daromadlar hisobiga bankning barcha operatsion xarajatlari qoplanadi, to'lanadigan dividendlar hajmini aniqlash, o'z mablag'larini oshirish, aktiv va passiv operatsiyalari rivojlanishi uchun bank foydasi shakllantiriladi.

Daromadlarning xarajatlarga qaraganda ko'proq bo'lishi bank foydasi uchun muhimdir. Jahon ekspertlarining fikriga ko'ra, bank foydasining oshishida bank yalpi daromadining kamida 70 foizini foizli daromadlar tashkil qilishi kerak. Odatda, foyda soliq to'lagunga qadar yalpi foyda va sof foydaga bo'linadi. Bank tomonidan erishilgan yalpi foyda bank asosiy

fondlarining oshishiga va yangilanishiga zamin yaratadi, bank balansining moliyaviy barqarorligi va likvidligini ta'minlaydi.

Balansdagi foyda faqatgina bank faoliyatining oraliq davrdagi moliyaviy natijasini ko'rsatadi. Bank sof foydasi bankning barqaror ishlashini ta'minlovchi asosiy element hisoblanadi, ya'ni u barcha xarajatlar qoplangandan keyin qoladigan daromad qoldig'i, rezervlar shakllanishi va foyda hisobiga soliqlar to'lanishi mumkin bo'lgan bankning yakuniy moliyaviy ko'rsatkichidir.

Bankning bank operatsiyalaridan oladigan moliyaviy natijasi operatsiya foydasi (zarari) deb ataladi. Bu bank foydasining asosiy manbasi. Nobank faoliyatidan olingan moliyaviy natijalar operatsiya bilan bog'liq bo'lmagan foyda deyiladi, operatsiya bilan bog'liq bo'lmagan foyda salbiy, ya'ni zararli. Ular bankning operatsion foydasi hisobiga qoplanishi kerak.

§ 19.2. Banklarda sof foydaning darajasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar

Bank tizimining tahlili, avvalo, ular balansining tahlilidan boshlanadi. Bank faoliyatini ifodalovchi eng asosiy ma'lumotlar manbasi – bu bank balansi, daromadlar, xarajatlar, foyda va zararlar to'g'risidagi hisoboti.

Tijorat banklarining moliyaviy natijasi foyda hisoblanib, bu bank faoliyatining barqarorligi va ishonchligini bildiruvchi asosiy natijaviy ko'rsatkichidir. Shuning uchun ham, uning hajmi muhim. Foydani tahlil etishda quyidagi vazifalarni hal etish lozim:

- foydaning dinamik o'zgarishini tahlil etish;
- foydaning tarkibi va tuzilishiga baho berish;
- foydaning shakllanishi va taqsimlanishini tahlil etish;
- rentabellik ko'rsatkichlarini baholash;
- bank foydasini o'stirish imkoniyatlarini hisoblash va ularni yo'lga qo'yish chora-tadbirlarini belgilash.

Rentabellik – tijorat banklarining sof foydasi bilan aniqlanadigan ko‘rsatkich bo‘lib, u sof foydaning xarajatga nisbati orqali aniqlanadi. Bu bir so‘mlik qilingan xarajat qancha foyda olib kelishini ko‘rsatadi.

$$K_{\text{Рен.}} = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{жами харажатлар}} * 100\%$$

Bu ko‘rsatkich kamida 20 foiz atrofida bo‘lishi tavsiya qilinadi. Bundan tashqari, quyidagi rentabellik ko‘rsatkichlari ham mavjud:

- Aktivlar rentabelligi (ROA – Return on assets) - bir so‘mlik aktivga to‘g‘ri keluvchi foydani anglatadi. Bu ko‘rsatkich kamida 5 foiz atrofida bo‘lishi tavsiya qilinadi.

$$K_{\text{ROA}} = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{жами активлар суммаси}} * 100\%$$

- Kapital rentabelligi – (ROYe – Return on equity). Bu bir so‘mlik kapitalga to‘g‘ri keluvchi foydani anglatadi. Bu ko‘rsatkich kamida 10 foiz atrofida bo‘lishi tavsiya qilinadi.

$$K_{\text{ROE}} = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{жами капитал суммаси}} * 100\%$$

Tijorat banklari foydasini baholovchi asosiy ko‘rsatkichlar quyidagilar hisoblanadi:

1. Foyda manbalarini tarkibiy tahlil qilish;
2. Moliyaviy koeffitsiyentlar tizimini tahlil qilish.

Tarkibiy tahlil bank foydasi manbalarini aniqlash va bankning bugungi kundagi faoliyatining barqarorligi, kelgusida rivojlanish imkoniyatlarini baholash uchun zarur.

Moliyaviy koeffitsiyentlar tizimini tahlil qilish quyidagilarni o‘z

ichiga oladi:

1. Moliyaviy koeffitsiyentning amaldagi hisob-kitobini uning normativi bilan taqqoslash;
2. Bank koeffitsiyentlarining raqobatchi bank koeffitsiyentlari bilan mos kelishi;
3. Koeffitsiyentlar dinamikasini baholash;
4. Koeffitsiyentlar dinamikasining omilli tahlili.

Bankning foydalilik darajasini ta'minlovchi ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

- foyda va aktivlar o'rtasidagi nisbat;
- soliq to'lagunga qadar foyda va aktivlar nisbati;
- foyda va xususiy kapital nisbati;
- bitta xodimga to'g'ri keladigan foyda.

Bu ko'rsatkichlarning hisob-kitob usuli belgilangan hisob tizimi va hisobot shakllariga bog'liq.

Ko'rsatkichlar hisob-kitobi va ularning iqtisodiy mazmuni quyidagilardir:

- Foydaning aktivlarga nisbati – bank rentabelligini baholash imkoniyatini beruvchi asosiy ko'rsatkich.
- Foydaning xususiy kapitalga nisbati – bu koeffitsiyent ta'sischilar, aksionerlar va paychilar investitsiyalarining samaradorligini ko'rsatib beradi.

Bundan tashqari, bank faoliyatida quyidagi ko'rsatkichlardan ham foydalaniladi:

- Sof foizli marja = (foizli daromadlar – foizli xarajatlar) / aktivlar;
- Sof foizsiz marja = (foizsiz daromadlar – foizsiz xarajatlar) / aktivlar;
- Operatsion foydaning marjasi = (operatsion daromadlar – operatsion xarajatlar) / aktivlar;
- Bitta aksiyaga to'g'ri keladigan sof foyda = sof foyda / muomaladagi oddiy aksiyalarning soni;

- $SPRED = (\text{foizli daromadlar} / \text{daromad keltiruvchi aktivlar}) - (\text{foizli xarajatlar} / \text{bankning foiz to'lanadigan passivlari});$
- Bankning daromad keltiruvchi bazasi = daromad keltiruvchi aktivlar / aktivlar.

Foizli marja bank xarajatini qoplab, foydaning shakllanishiga asoslangan. Foizli marjaning hajmi bank qo'yilmalarining yuqori daromadlilikini ko'rsatadi. Foizli daromadlarning foizli xarajatlarga qaraganda ko'proq bo'lishi foizli marja koeffitsiyentining yetarli darajada bo'lishini ta'minlaydi. Bu ko'rsatkich, shuningdek, aktiv operatsiyalarning daromadlilikini passiv operatsiyalar bo'yicha xarajatlarni qoplay olishini ham anglatadi. Bank foydasining asosiy manbai hamdir. Bu koeffitsient shuningdek, soliqlar, bankning chayqovchilik operatsiyalaridan ko'radigan zararlari va bank risklaridan saqlashi kerak. Uning miqdori moliyaviy koeffitsiyentlarni aniqlashda mutlaq qiymatni ifodalashi mumkin. Shuning uchun ham, bu koeffitsiyentning oshishiga erishish kerak. Mutaxassislarning fikricha, bu ko'rsatkich bankda 4.5% dan yuqori bo'lishi talab etiladi. Bu ko'rsatkichning yuqori bo'lishi bank faoliyatida o'z va jalb qilingan resurslarning samarali joylashtirilganini anglatadi.

§ 19.3. Tijorat banklarining sof foydasi miqdori va uning darajasiga ta'sir qiluvchi omillar

Daromad va xarajatlarni guruhlash mos ravishda bank foydasining operatsiya foydasi, qo'shimcha faoliyatdan olingan foyda, boshqa foydaga bo'linadi.

Operatsiya foydasi (sof operatsiya daromadlari) operatsiya daromadlar va operatsiya xarajatlar o'rtasidagi farq orqali aniqlanadi.

U quyidagicha shakllanadi:

- Kredit operatsiyalari bo'yicha foyda (zarar) – mablag'larni joylashtirishdan olingan foyda va jalb qilingan resurslarga to'lanadigan foizlar orasidagi farq;

- Qimmatli qog'ozlar bo'yicha operatsiyalardan olinadigan foyda (zarar) – qimmatli qog'ozlarni joylashtirishdan olingan daromad va qimmatli qog'ozlar bilan operatsiya xarajatlari orasidagi farq;
- Xorijiy valyutalar bilan bog'liq operatsiyalardan foyda (zarar) -xorijiy valyutalarni sotishdan olingan daromad bilan ularni sotib olish bilan bog'liq xarajatlar o'rtasidagi farq.

Shunday qilib, operatsion foydaning asosiy tarkiblari quyidagilar hisoblanadi:

- Foizli foyda = foizli daromadlar – foizli xarajatlar;
- Komissiya foyda = komissiya daromad – komissiya xarajat;
- Boshqa operatsiya foydasi = boshqa daromadlar – boshqa xarajatlar.
- Qo'shimcha faoliyat foydasi = qo'shimcha faoliyatdan olingan daromad bilan ularni amalga oshirish bilan bog'liq xarajatlar o'rtasidagi farq.

Tijorat banklarining daromad va xarajatlarining asosiy qismlari bu foizlar hisoblanadi, u orqali bank foydasi, foizli marja shakllanadi. Bankning boshqa operatsiya foydasi bankning mijozlarga ko'rsatadigan xizmatlarning rivojlanishi bilan bog'liq.

Xorijiy mamlakatlarda moliyaviy natijalarning shakllanishi quyidagicha:

1. Jami foizli daromadlar;
2. Jami foizli xarajatlar;
3. Sof foizli daromad yoki foizli marja (1-2, ya'ni jami foizli daromadlar – jami foizli xarajatlar);
4. Kreditlar bo'yicha zararlarni qoplash zahirasi;
5. Zahirani baholab chegirib tashlanganidan keyingi sof foiz daromadi (3-4, ya'ni sof foizli daromad - kreditlar bo'yicha zararlarni qoplash zahirasi);
6. Jami foizsiz daromadlar;
7. Jami foizsiz xarajatlar;
8. Sof foizsiz daromad yoki foizsiz marja (6-7, ya'ni jami foizsiz daromadlar - jami foizsiz xarajatlar);

9. Soliq to‘lagunga qadar foyda (zarar) (5+8), ya‘ni zahirani baholab chegirib tashlanganidan keyingi sof foiz daromadi + sof foizsiz daromad);

10. Soliqlar;

11. Soliq to‘langandan keyingi sof foyda (9-10).

Yuzaga kelgan sof foyda hisobidan aksionerlar umumiy yig‘ilishining qaroriga asosan dividendlar to‘lanadi. Sof foydaning dividendlar to‘langandan keyin qolgan qismi taqsimlanmagan foyda deyiladi.

Taqsimlanmagan foyda – rezerv fondiga ajratma va dividendlar to‘langanidan keyin qoladigan foydaning bir qismi hisoblanadi.

Bank ixtiyorida qolgan sof foyda imidjiga ham o‘z zarbasini ko‘rsatmay qolmaydi. Bank faoliyatida uning sof foydasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Tijorat banklari foydasini taqsimlash Markaziy bank tomonidan tasdiqlangan balansning 2-shaklga, ya‘ni “Foyda va zararlar” hisobotiga asosan amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarida foydaning taqsimoti quyidagi yo‘nalishlar asosida amalga oshiriladi:

- Soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarni to‘lash;
- Dividend to‘lovlarini to‘lash;
- Turli fondlarni shakllantirish;
- Umumiy zahiralarini shakllantirish;
- Kapitallashuvni oshirish;
- Xodimlarga 13 va 14 – mukofotlarni berish.

Shuni alohida ta‘kidlash lozimki, bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklari ixtiyorida qoladigan foydani taqsimlash har bir tijorat bankiga tegishli bo‘lgan uning ichki masalasidir.

Banklararo raqobatning rivojlanishi foydaning maqsadli yo‘naltirilishini ta‘minlaydi, bank mahsulotlarini kengaytirish, takomillashtirish zarurligini bildiradi, mehnat kollektivining moddiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondiradi.

Qisqacha xulosalar

Tijorat banklarining foydasi bu – daromadni xarajat bilan taqqoslash natijasida daromadning ortgan qismi ko‘rinishdagi bank faoliyatining yakuniy moliyaviy natijasidir. Daromad va xarajatlarni taqqoslash jarayonida bankning foyda yoki zarar ko‘rinishidagi moliyaviy natijasi yuzaga keladi. Foydalilik tushunchasi bankning xo‘jalik-moliyaviy tijorat bilan bog‘liq barcha sohalarining haqiqiy yakuniy natijasini o‘zida aks ettiradi.

Balansdagi foyda faqatgina bank faoliyatining oraliq davrdagi moliyaviy natijasini ko‘rsatadi. Bank sof foydasi bankning barqaror ishlashini ta‘minlovchi asosiy element hisoblanadi, ya‘ni u barcha xarajatlarni qoplangandan keyin qoladigan daromad qoldig‘i, rezervlar shakllanishi va foyda hisobiga soliqlar to‘lanishi mumkin bo‘lgan bankning yakuniy moliyaviy ko‘rsatkichidir.

Bankning bank operatsiyalaridan oladigan moliyaviy natijasi operatsiya foydasi (zarari) deb ataladi. Bu bank foydasining asosiy manbasi. Bank faoliyatidan olingan moliyaviy natijalar operatsiya bilan bog‘liq bo‘lmagan foyda deyiladi.

Tayanch so‘z va iboralar

Foydalilik, operatsiya foydasi, bank, rentabellik, aktivlar rentabelligi, kapital rentabelligi, moliyaviy koeffitsiyentlar, sof foizli marja, operatsion foydaning marjasi, SPRED, foizli foyda, foizli daromadlar, foizli xarajatlarni, komission foyda, komissiya daromad, komissiya xarajat, taqsimlanmagan foyda.

O‘z-o‘zini nazorat qilish va muhokama uchun savollar

1. Tijorat banklarining sof foydasi mohiyati va uning tarkibiy tuzilishi.
2. Bankning foydasini tahlil qilishda qanday vazifalar bajarilishi maqsadga muvofiq?
3. Tijorat banklarida sof foydaning darajasini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar va ularni hisoblash yo‘llari.

4. ROA ko'rsatkichi qanday nima va u qanday aniqlanadi?
5. ROE ko'rsatkichi nimani ifodalaydi va uni qanday hisoblasa bo'ladi?
6. Foizli marja tushunchasiga izoh bering.
7. Tijorat banklari foydasining taqsimlanish tartibi.
8. Bank foydasining tarkibiy tahlili nima maqsadda amalga oshiriladi?
9. Sof foizli va sof foizsiz marja ko'rsatkichlarining mohiyati nimada va ular qanday hisoblanadi?

GLOSSARIY

Aktiv pul aylanmasi (оборачиваемость активов денежных средств / The turnover of cash assets) – bu to‘lov jarayonlarida bevosita ishtirok etayotgan harakatdagi pul massasidir.

Asosiy vositalar (Основные средства / Plant and equipment) – moddiy ishlab chiqarish sohasida va ishlab chiqarishga taalluqli bo‘lmagan sohada uzoq muddat davomida (bir yildan ortiq) harakatda bo‘ladigan hamda ijaraga topshirilib ham foydalaniladigan moddiy aktivlardir.

Aktiv pul oboroti (Оборачиваемость активов денежных средств / The turnover of cash assets) – bu to‘lov jarayonlarida bevosita ishtirok etayotgan harakatdagi pul massasidir.

Bank (банк / bank) – tijorat tashkiloti bulib, bank faoliyati deb hisoblanadigan quyidagi faoliyat turlari majmuasini amalga oshiradigan yuridik shaxs: yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar qabul qilish hamda qabul qilingan mablag‘lardan tavvakal qilib kredit berish yoki investitsiyalash uchun foydalanish, to‘lovlarni amalga oshirish.

Bank aksiyadori (Акционер банка / A shareholder of the bank) – bank aksiyalariga ega bo‘lgan yuridik va jismoniy shaxs.

Bank kafolati (Банковская гарантия / Bank guarantee) – mijozning iltimosiga binoan tijorat banki tomonidan bo‘nak sifatidagi summani kontrakt shartlari bo‘yicha bajarish va kafolatlash.

Bank riski (Банковский риск / Bank risk) – Markaziy bank va tijorat banklari faoliyatida moliya bozoridagi iqtisodiy kon’yukturaning o‘zgarishi natijasida yuzaga keladigan zarar ko‘rish xavfi tushuniladi.

Bank sindikati (Банковский синдикат / Bank Syndicate) – sinditsiyalash-tirilgan kredit berish borasida ikki yoki undan ortiq banklar o‘rtasida o‘zaro kelishuv.

Banklararo kredit (Межбанковский кредит / Interbank loan) – boshqa tijorat banklaridan olingan kredit.

Banklararo kreditlar (Межбанковские кредиты / Interbank loan) – bank kreditining keng tarqalgan shakllaridan biri. Banklararo kreditning joriy stavkasi maʼlum bir tijorat bankning boshqa turdagi ssudalar berish siyosatini aniqlab beruvchi muhim omil hisoblanadi. Bu normaning aniq miqdori Markaziy bank tomonidan belgilanadi.

Bank kapitali (Банковский капитал / Bank capital) – banklarga jalb qilingan va ular tomonidan kredit hisob-kitob va boshqa operatsiyalar uchun foydalanadigan pulli kapitallar yigʻindisi.

Bank kliringi (Клиринг Банка / Clearing Bank) – banklarning oʻzaro talabnoma va majburiyatlarni hisobga olish asosida mollar, qimmatli qogʻozlar va xizmatlar uchun naqd pulsiz hisob-kitob qilish tizimi.

Badal (Аванс / prepaid expense) – 1. Biror narsa evaziga toʻlanadigan haq.
2. Keyinchalik: biror tashkilot, jamiyat, uyushmalarga kabilarga aʼzo boʻlgan shaxsning oʻz jamiyatini iqtisodiy jihatdan qoʻllab-quvvatlash maqsadida unga toʻlab turadigan puli, aʼzolik haqi.

Benefisiar bank (Банк получателя / Payee's bank) – bu toʻlov operatsiyasini yakunlovchi bank.

Bozor riski (Рыночный риск / Market risk) – qimmatli qogʻozlar narxini oʻzgarishi natijasida yuzaga keladigan risk majmuyi.

Bank krediti (Банковский кредит / Bank loan) – kreditning asosiy shakli boʻlib, unda pul mablagʻlari vaqtincha foydalanish uchun banklar tomonidan beriladi.

Bozor (рынок/market) – sotuvchi bilan xaridor oʻrtasida mahsulotni ayirboshlash munosabati, mahsulotlar bilan oldi-sotdi munosabatlari, mahsulot ishlab chiqarish, mahsulot ayirboshlash va pul muomalasi qonunlariga binoan amalga oshiriladi. Bozorda ikki jarayon amalga oshadi: biri-mahsulotlarni sotish, bunda mahsulot pulga almashadi. Ayirboshlash ixtiyoriy va erkin shakllangan narxlarda olib boriladi. Ayirboshlash obyektining moddiy shakl jihatidan olganda, isteʼmol mahsulotlari va xizmatlar, ishlab chiqarish vositalari, investitsiya, qimmatbaho qogʻozlar, ilmiy gʻoyalar, texnikaviy ishlanmalar va mehnat bozorlari

mavjud. Ayirboshlash miqyosiy jihatidan mahalliy, hududiy, milliy va jahon bozori, ichki va tashqi bozorlarga ajratiladi.

Budjet schyotlari (Бюджетные счета / Budgetary accounts) – bu budjet kassasini ijro etish operatsiyasini bajarish, to‘lovlarning tushishi va xarajatlarni aks ettirish uchun ochiladigan schyotlar.

Budjetni rejalashtirish (Планирование бюджета / budget planning) – bu davlatning moliya siyosati talablariga muvofiqlashtirilgan moliyaviy rejalashtirishning muhim tarkibiy qismini tashkil qilishdir.

Banknot (банкнота / bill) – bank biletlari, markaziy emissiya banklari tomonidan chiqariladigan pul belgilari. Hozirgi kunda ular qog‘oz pullarning asosiy turi hisoblanadi.

Bank aksiyadori (Акционер банка / A shareholder of the bank) – bank aksiyalariga ega bo‘lgan yuridik va jismoniy shaxs.

Bank akkreditivi (Банковские аккредитивы / Bank letters of credit) – bankning mijozlar topshirig‘iga ko‘ra uning hisobidan topshiriqnomada ko‘rsatilgan shartlarda va summa doirasida jismoniy va huquqiy shaxslarga to‘lovlar o‘tkazish majburiyati.

Bank aksepti (Банковский акцепт / bank acceptance) – bankning to‘lov hujjatlarini to‘lashga rozilik bildirishi, ularning to‘lanishini kafolatlash shakli.

Bank depoziti (Банковский депозит / Bank deposit) – xususiy shaxs, korporasiya, davlat tashkiloti nomidan bankga saqlash uchun topshirilgan pul mablag‘lari

Bank binefisiar (Банк бенефициар / beneficiary Bank) – to‘lov operatsiyasini yakunlovchi bank.

Bank diskonti (Дисконт банка / Discount Bank) – bankning veksellarni hisobga olish operatsiyalari uchun belgilangan hisob foizi.

Bank inisiator (Иницированный банк / Initiate a bank) – to‘lov operatsiyasini boshlovchi bank.

Budjet tizimi (бюджетная система / budget system) – turli darajadagi budjetlar va budjet mablag‘lari oluvchilar yig‘indisi, budjetlarni tashkil etish va

tuzish prinsiplarini, budget jarayonida ular o'rtasida, shuningdek, budgetlar hamda budget mablag'lari oluvchilar o'rtasida vujudga keladigan o'zaro munosabatlarni ifoda etadi.

Valyuta (Валюта / Currency) – italyancha so'zdan olingan bo'lib, «qadrlanmoq, qiymat» degan ma'noni anglatadi. Baho, qiymat belgisi bo'lib, mamlakatlarning milliy pul birligi hisoblanadi.

Valyuta riski (Валютный риск / Currency risk) – tashqi iqtisodiy faoliyatda turli valyuta operatsiyalar o'tkazish jarayonida ayirboshlash kurslarining o'zgarishi natijasida nisbatan zarar ko'rish yoki yuqori foyda olish ehtimoli tushuniladi.

Veksel (вексель / bill) – 1. Bu nemischa «wyechsel» so'zidan olingan bo'lib, bu veksel beruvchidan yoki vekselda ko'rsatilgan boshqa to'lovchining vekselda ko'rsatilgan muddat kelganda veksel egasiga ma'lum miqdordagi summani to'lash haqidagi so'zsiz majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'ozidir. 2. Qat'i belgilangan shakldagi yozma qarz majburiyati.

Veksel portfeli (портфель векселей / bill in portfolio) – muayyan davrda bank yoki korxonada ixtiyorida jamlangan veksellar majmui.

Garov (залог / dasmause) – 1. Bu-aniiq bir majburiyatni, shartni bajarish, qarzni belgilangan vaqtda qaytarishni kafolatlash maqsadida qimmatbaho buyum yoki boylikni qarz beruvchiga qoldirish. 2. Biror narsa yoki hodisa haqida bahslashuvchi ikki tomon o'rtasidagi shart.

Davlat budjeti (Государственный бюджет /The state budget) – davlatning o'z funksiyalarini amalga oshirish uchun mo'ljallangan daromadlari va xarajatlarining pul bilan ifodalangan yillik majmuni. Davlat budjeti bir yilga tuzilib, uning daromadlar qismida soliqlar, bojxona to'lovlari hamda boshqa tushumlar, xarajatlar qismida esa davlatning ta'lim, sog'liqni saqlash, mudofaa xarajatlari va turli xil ijtimoiy to'lovlar aks etadi.

Davlat qimmatli qog'ozlari (Государственные ценные бумаги /Government securities) – davlat qarzi majburiyatlari, obligatsiyalar va shu kabilar majmuyidan iborat bo'lib, aholi va xo'jalik yurituvchi subyektlarning vaqtinchalik

bo'sh bo'lib turgan mablag'larini jalb qilish uchun hukumat tomonidan chiqariladigan qimmatli qog'ozlar.

Daromad (доход / income) – ishlab chiqarish omillarini ishlatishdan keladigan pul va natural tushumlar.

Devidend (дивиденд / dividend) – deb ataluvchi daromad aksionerlariga ularning qo'lidagi aksiyalar soniga muvofiq to'lanadi.

Depozit operatsiyalari (Депозитные операции /Deposit operations) – bu banklarning kredit institutlarning pul mablag'larini omonatga jalb qilish va joylashtirish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar.

Depozit sertifikati (Депозитные сертификаты /Certificates of deposit) – 1. Bu inglizcha «sertifikat of depozit» so'zidan olingan bo'lib, u pul mablag'lari omonatga qo'yilganligi to'g'risida, omonatchiga belgilangan muddat tugaganidan keyin depozit summasi va unga tegishli foizlarni olish huquqini beruvchi kredit muassasasining guvohnomasidir. 2. Kredit muassasasining pul mablag'i saqlashga topshirilganligi haqida omonatchining depozitni olish huquqini tasdiqlovchi yozma guvohnomasi.

Denominatsiya (деноминированных/denominated) – valyutani barqarorlashtirish va hisob-kitoblarni osonlashtirish maqsadida pul belgilarining ko'rsatilgan qiymatini yiriklashtirish. Bunda eski pul belgilari yangilarga almashtirib boriladi, shunga muvofiq narx-navo va ish haqi qayta hisoblanadi.

Jamg'arma fondlari (Средства Фонда / resources fund) – deyilganda ta'sis hujjatlarga muvofiq korxonaga yangi mulkni tashkil qilish, ishlab chiqarishni rivojlantirish va shu singari maqsadlarni amalga oshirish uchun yo'naltirilgan mablag'lar (foyda va boshqalar) tushiniladi.

Jamg'arma depozitlar (Сберегательные депозиты / Savings deposits) – davriy badallar yordamida shaklantiradigan jamg'arma depozitlarini jismoniy va yuridik shaxslarga ular muayyan maqsadlarni amalga oshirish uchun aniq pul summasini depozit hisobvarag'ida to'plash istagi bildirganda ochiladigan depozitning bir turi.

Imtiyozli aksiya (Привилегированные акции / Preference shares) – bu aksiya egasi hissadorlar yig‘ilishida ovozga ega bo‘lmaydi, lekin devidentlarni qat‘i foiz stavkalarida faoliyat natijasining yakunlariga qaramasdan kafolatli daromad olish imkonini beradigan qimmatli qog‘oz.

Investitsiya (инвестиции / investments) – 1. Lot. «kiyintirmoq» degan ma‘noni anglatadi. Biror ish, korxonaga sarmoya solish, mablag‘ sarflash. 2. Daromad olish maqsadida pul mablag‘larini biror ishga qo‘yishdir.

Investitsiya portfeli (Инвестиционный портфель / Investment portfolio) – mablag‘larni uzoq muddatli qimmatli qog‘ozlarga sarflash.

Investitsiya puli (Инвестиционные деньги / Investment money) – investitsiyalar umumiy fondi.

Inflyatsiya (инфляция / inflation) – lot. «shishish, ko‘chish, ko‘tarilish» degan ma‘noni anglatadi. Pulning qadrsizlanishi; pulning me‘yordan ko‘p ishlab chiqarilishi oqibatida pul harakati kanallarida mol bilan ta‘minlanmagan pullarning paydo bo‘lishi.

Iqtisodiy risk (Экономический риск / Economic risk) – umuman, yirik tizim va uning tarkibi rivojlanishida ishlab chiqarish shakllarining oqilona uyg‘unlashuvini tanlashda yuzaga keladigan risklar majmui.

Investitsiya institutlari (Инвестиционные институты / Investment institutions) – bu qimmatli qog‘ozlar bilan o‘z faoliyatini asosiy faoliyat sifatida amalga oshiruvchi qimmatli qog‘ozlar bozorining professional ishtirokchilaridir.

Investitsiya kompaniyasi (Инвестиционная компания / Investment company) – bu qimmatli qog‘ozlarni chiqarish, qimmatli qog‘ozlarga mablag‘lar sarflash, qimmatli qog‘ozlarni o‘z nomidan va o‘zi hisobidan olish-sotish ishlarini amalga oshiruvchi yuridik shaxsdir.³⁷

Investitsiya siyosati (Инвестиционная политика / Investment policy) – tijorat banklari faoliyatining ma‘lum darajasiga asoslangan bankning qimmatli

³⁷ Биз инвестиция компанияси, деб атайдиган муассаса америка амалиётида инвестиция банки, деб номланади.

qog'ozlar bilan aktiv operatsiyalarni o'z ichiga oladi va bank faoliyatining daromadliligi va likvidligini ta'minlashga qaratilgan bo'ladi.

Investorlar (инвесторы / investors) – o'z mablag'i yoki jalb qilingan mablag' yordamida kapital qo'yilmalarni amalga oshiradi. Yuridik va jismoniy shaxslar, yoki ularning birlashmasi, davlat organlari va chet yellik yuridik va jismoniy shaxslar investor bo'lishlari mumkin.

Iste'mol krediti (Потребительские кредиты / Consumer loans) – aholining iste'mol talablarini qondirishga beriladigan kredit. Bu kredit uy-ro'zg'or buyumlarini: radio-elektron va boshqa maishiy asbob-uskunalar, mebellar, interyer buyumlari, turar joyni ta'mirlash bilan bog'liq tovarlarni xarid qilish uchun 3 yilgacha muddatga beriladigan kredit.

Kafil (поручитель / surety) – muayyan vazifalarni bajarish uchun kafillik beradigan va uning bajarilishini nazorat qiladigan shaxs, idora, tashkilot, davlat yoki davlatlar guruhi.

Kafillik (поручительство / surety) – bu bir tomonlama majburiyat ko'rsatilgan shartnoma bo'lib, kafil ular vositasida kreditor oldida qarz oluvchining qarzini zarurat bo'lib qolganda to'lab yuborish majburiyatini oladi.

Kafolat (гарантия / guarantee) – bu ma'lum muddat o'tgach muayyan miqdordagi summaning qarzdor tomonidan berilishni ta'minlaydigan kafolat beruvchining to'la majburiyatlari tushiniladi.

Kreditga qobillilik (Кредитный способност / loans ability) – bu xo'jalik subyektlari tomonidan kreditlarni o'z vaqtida va to'laligicha qaytara olish qobiliyati hamda moliyaviy ahvoliga beriladigan baho.

Kredit qiymati (Стоимость кредита / cost of credit) – qarz oluvchi qarz beruvchiga kreditdan foydalanganligi uchun beriladigan foiz (%) summasi.

Kredit siyosati (Кредитная политика / Credit Policy) – bu banklarning kredit faoliyati bo'lib, ssuda kapitalini joylashtirish bilan amalga oshiriladi.

Kredit siyosatining vazifasi (Задача кредитной политики / Credit Policy Task) – banklarning kredit tarkibini yaxshilash, ularning aylanishini tezlashtirish, ssudalar hajmini kengaytirish.

Kredit siyosatining maqsadi (Цель кредитной политики / The purpose of credit policy) – mijozlar ehtiyojini qondirish va qo‘shimcha foyda olish.

Kredit subyektlari (Кредитные лица / Credit entities) – har xil bo‘lishi mumkin. Bularga korxonalar, firma, tashkilot, davlat va turli toifadagi aholi kiradi.

Kredit summasi (Сумма кредита / Amount of credit) – bu qarzga beriladigan pul birligining hajmi.

Kompaniyalar (компании / the company) – amalda ko‘pgina yirik kompaniyalar naqd pullarini boshqarishni faol va murakkab strategiyasini amalga oshiradilar va qisqa muddatli qimmatli qog‘ozlarning asosiy xaridorlari hisoblanadilar.

Kredit (кредит / credit) – lotincha «kredit» - «qarz» so‘zidan olingan bo‘lib, pul mablag‘lari, tovar va xizmatlarini kelishilgan foizda qaytarish sharti bilan vaqtincha foydalanishi uchun pul yoki material mablag‘lari berish jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlar tizimi (qarz, nasiya).

Korxonalar (предприятие / enterprise) – mehnatkashlar jamoasi mulkidan foydalanish asosida mahsulot ishlab chiqarib, uni iste‘molchilarga sotadigan yoki sanoat xarakteridagi turli xizmat ishlarini bajaradigan yuridik shaxs huquqiga ega bo‘lgan mustaqil xo‘jalik yurituvchi subyektidir.

Qimmatli qog‘ozlar (Ценные бумаги / Securities) – bu ularni chiqargan shaxs bilan ularning egasi o‘rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki qarz munosabatlarini tasdiqlovchi, deident yoki foiz % ko‘rinishida daromad to‘lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxsga berish imkoniyatini nazarda tutuvchi pul hujjatlaridir.

Qisqa muddatli kreditlar (Краткосрочные кредиты / Short-term loans) – amal qilish muddati 12 oydan oshmaydigan ssuda bo‘lib, uning uzaytirilishi kreditlanayotgan tadbirlarni o‘tkazish muddati, ularning qoplanishi va boshqa shartlardan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Limit (предел / limit) – Chegara, cheklash.

Litsenziya (лицензия / License) – davlat tomonidan berilgan ruxsatnoma.

Likvidlilik (ликвидность / liquidity) – 1. Bu qimmatli qog‘ozning egasi uchun deyarli zarar keltirmagan holda tez sotilishi, pul mablag‘lariga aylanish qudratidir; 2. Korxonalar, firmalar, banklar aktivlarining moliya-kredit majburiyatini va qonuniy pul talabnomalarini o‘z muddatida uzluksiz to‘lashga imkon beruvchi harakatchanligi.

Lizing (Лизинг / Leasing) – mashina, asbob-uskunalar, transport vositalarini, ishlab chiqarish binolarini, inshootlarini uzoq muddatli ijaraga berish. U ijaraning bir turi bo‘lib muayyan davrdan keyin, ijara to‘lovlarining hammasi amalga oshirilgandan keyin ijaraga olingan narsa ijarachi mulkiga aylanadi.

Lizing obyekti (Объект / object) – tadbirkorlik faoliyati uchun foydalanadigan, iste‘mol qilinmaydigan har qanday ashyolar. Shu jumladan, korxonalar, mulkiy komplekslar, binolar, inshootlar, uskunalar, transport vositalari hamda boshqa ko‘char va ko‘chmas mulk lizing obyektleri bo‘lishi mumkin.

Markaziy bank mijozlari (Клиенты Центрального банка / The central bank’s clients) – davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, ularning muassasalari va tashkilotlari, O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati, Favqulotda vaziyatlar vazirligi, Davlat bojxona qo‘mitasi, shuningdek, Markaziy bankka qarashli korxonalar, muassasalar va tashkilotlar.

Muddatli kreditlar (Срочные кредиты / term loans) – amal qilish muddati o‘tmagan ssudalardir.

Overdraft (овердрафт / overdraft) – 1. Chek bo‘yicha olingan joriy hisobraqamdagi qoldiqdan ortiqcha summa; 2. Bankdagi kreditning oshib ketishi; 3. Bank mijozning hisobraqamidagi qoldiqdan ortiq mablag‘ni hisobdan chiqarish yo‘li bilan beriladigan qisqa muddatli kredit.

Plastik kartochka (Пластиковая карта / plastic card) – bank tomonidan muomalaga chiqarilgan, tegishli bankda kartochka egasining hisobvarag‘i mavjudligini tasdiqlovchi va chakana savdo tarmog‘ida naqd pulsiz shaklda tovarlar yoki ko‘rsatilgan xizmatlarni sotib olish huquqini beruvchi maxsus to‘lov vositasi.

Pul (деньги / money) – bu shunday maxsus tovar, u hamma boshqa tovarlar uchun umumiy ekvivalent vazifasini bajaradi. Hamma tovarlar singari pul ham qiymat, ham isteʼmol qiymatiga ega.

Substandart kreditlar (Субстандартный кредит / Substandard loan) – bu asosiy qarz summasi va foizlar ishlab chiqarilgan dasturlarning notoʻgʻri yoʻnaltirilganligi sababli qaytmaslik xatari mavjud boʻlgan, oʻz mohiyatiga koʻra moliyaviy, boshqaruv, iqtisodiy yoki kuchsiz garov taʼminoti boʻlishi mumkin boʻlgan kreditlardir.

Tijorat banki (Коммерческий банк / Commercial Bank) – bu boʻsh pul mablagʻlarini jalb qiluvchi, saqlovchi, kredit, hisob-kitob va boshqa turli xil vositachilik operatsiyalarini amalga oshiruvchi muassasa.

Tijorat bankining balansi (Коммерческий баланс банка / Commercial bank's balance sheet) – bu buxgalteriya balansi boʻlib, bankning oʻz mablagʻlari va jalb qilingan mablagʻlarining holatini hamda ularni bankning kredit va jalb qilingan mablagʻlarning oshganini, shuningdek, ularni bankning kredit va boshqa aktiv operatsiyalariga joylanishini ifodalaydigan hisobotidir.

Trast (Траст / Trust) – bunga mijozning qimmatli qogʻozlari portfeli yoki portfelning bir qismini hamda u bilan bogʻliq boʻlgan pul mablagʻlarini ehtimolli boshqarish (devidentlarni, foizlarni inkassatsiya qilish, ularni qayta investitsiyalash, qimmatli qogʻozlar sotuvidan pul tushishi va h.k.) kiradi.

Transaksiya (Трансакция / transaction) – bu pul mablagʻlarini har qanday maqsadlarda foydalanish uchun amalga oshiriladigan oʻtkazma bank operatsiyasi.

Uzoq muddatli kreditlar (Долгосрочные кредиты / Long-term loans) – Besh yildan ortiq muddatga (ishlab chiqarish va ijtimoiy maqsadlarga moʻljallangan obyektlarni qurish, qayta taʼmirlash va texnik qayta jihozlashga doir xarajatlar bilan bogʻliq) investitsiya maqsadlari uchun beriladigan ssudalar.

Faktoring (Факторинг / Factoring) – banklar va boshqa moliyaviy tashkilotlarning korxonalar qarzlarini (yetkazib berilgan va bajarilgan xizmatlarga

haq to'lash bo'yicha majburiyatlarini) o'z zimmasiga olishidan iborat bo'lgan moliyaviy-tijorat xizmat turi.

Foiz (Процент / rate) – hissa, ustama, qo'shimcha foyda.

Fond birjasi (Фондовая биржа / Stock Exchange) – bu qimmatli qog'ozlar olib-sotiladigan savdo joyi.

Foyda (прибыль / profit) – daromad va xarajatlar o'rtasidagi farq.

Xalqaro kredit (Международный кредит / International credit) – bu xalqaro umumiy-tisodiy sohada bir mamlakat tomonidan boshqa mamlakatga vaqtinchalik foydalanishga beriladigan qarz.

Xususiy banklar (Частные банки / Private banks) – jismoniy shaxslarning pul mablag'lari hisobidan tashkil qilingan banklar.

Xalqaro lizing (Международный лизинг / International leasing) – ko'pincha bu moliyaviy lizing (moliyaviy lizingni-*qarang*) bo'lib, bunda bir tomonda chet el hamkori (sherigi) turadi.

Xususiy kapital (Частный капитал / private capital) – bu ustav kapitali, qo'shilgan, zahira kapitali hamda taqsimlanmagan foydadan tarkib topadi.

Chek (банковский чек / bank check) – bankka berilgan farmoyishga ko'ra shaxsning joriy hisobvaraqda ko'rsatilgan summani berish to'g'risidagi maxsus hujjat.

Shubhali kredit (Сомнительные кредиты / Doubtful) – substandart kreditiga xos bo'lgan belgilarga ega. Qo'shimcha xususiyati – qarzning yomon ta'minlanganligidir. Zarar ko'rishi ehtimoli juda ham katta hisoblanadi.

Shaxsiy plastik kartochka (Персональная пластиковая карта / Personal plastic card) – bu jismoniy shaxsga berilgan kartochkadir.

Shaxsiy hisobvaraq (личный счет / personal account) – bu xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun ochiladigan hisobvaraqdir. Barcha hisobvaraqlar O'zbekiston Respublikasining Bank Depozitariylari Milliy Axborot Bazasida (BDMAB) ro'yxatdan o'tkaziladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, Prezident Farmonlari, Qarorlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari

1. O‘zbekiston Respublikasi “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida” gi Qonuni (yangi tahriri), O‘RQ-580, 2019 yil 5 noyabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida” gi Qonuni (yangi tahriri), O‘RQ-582, 2019 yil 11 noyabr.
3. O‘zbekiston Respublikasi “To‘lov va to‘lov tizimlari to‘g‘risida” gi Qonuni, O‘RQ-578, 2019 yil 1 noyabr.
4. O‘zbekiston Respublikasi “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida” gi Qonuni (yangi tahriri), O‘RQ-573, 2019 yil 22 oktyabr.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentini 2010-yil 26-noyabrdagi “2011-2015-yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishishni ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida” gi PQ-1438-sonli qarori.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 24-apreldagi PF-4720-son «Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 6-maydagi “Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularni resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2344-sonli qarori.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF- 4947-sonli Farmoni
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-sentabrdagi “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3270-sonli qarori.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 13-sentabrdagi “Pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3272-sonli Qarori.

11. Sh.Mirziyayevning 2019-yil uchun mo'ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. -T.2019 y.

12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 18-noyabr PF-5877 farmoni (Inflyasion targetlash rejimiga bosqichma-bosqich o'tish orqali pul-kredit siyosatini takomillashtirish to'g'risida)

13. "Tijorat banklarida foizlarni hisoblash to'g'risida" nizom. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 30-yanvarda 1306-son bilan ro'yxatdan o'tgan.

14. "Foizlarni o'stirmaslik to'g'risida"gi nizomi. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 24-yanvarda 1304-sonli raqam bilan ro'yxatga olingan.

15. "Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun zahiralarni shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to'g'risida". O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015-yil 14-iyulda 2696-sonli raqam bilan davlat ro'yxatiga olingan.

16. "Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo'yiladigan talablar to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida", O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015-yil 6-iyuldagi 2693-sonli raqam bilan ro'yxatga olingan.

17. "Tijorat banklarining likvidliligini boshqarishga qo'yiladigan talablar to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida", O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015-yil 13-avgustda 2709-sonli raqam bilan ro'yxatga olingan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev asarlari

1. Mirziyoyev Sh.M.Tanqidiy tahlil, qat'i tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017. – 104 b.

2. Sh.Mirziyayevning 2019 yil uchun mo'ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. T.2019 y.

Asosiy adabiyotlar

1. Abdullayeva Sh.Z. Bank ishi. T.: «Iqtisod-Moliya « nashriyoti, 2017. – 768 b.
2. Omonov A.A. Tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarish.- Monografiya.-T.: “IQTISOD-MOLIYA”.-2016.-B.160.
3. Azizov U.O‘, Qoraliyev T.M. va boshqalar. Bank ishi. T.: «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2016. – 640 b.
4. Банковский менеджмент. Под ред. Проф. О.И. Лаврушина. Учебник. - М.КНОРУС, 2016. - 414 с.
5. Синки Дж. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг. Пер. с англ. - М.: Алпина Паблишер, 2017. - 1018 с.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Лаврушин О.И. Банковское дело: современная система кредитования: Учебное пособие. - М.: Кнорус, 2014. - 360 с.
2. Лаврушин О.И. “Банковское дело”. Учебник. - М.: КНОРУС, 2013.- 789 с.
3. Бондаренко Н.Н., Кулак А.Г., Пекарская Н.Е. Финансово-банковская статистика. Учебное пособие.-Минск: ГИУСТБГУ, 2012. - 264 с.
4. Karaliyev T. Sattarov O. va boshqalar “Tijorat banklari faoliyati tahlili”. O‘quv qo‘llanma. 2013-yil. 192 bet.
5. Mullajanov F.M. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2011. – 368 b.
6. Кораливецкая Е.В., Тихомиров Е.В. Банковское дело: кредитная деятельность коммерческих банков”. Учебное пособие./ -М.: “КНОРУС” 2009г.- 278 с.
7. Жуков Е.Ф., Ериашвили Н.Д. Банки и небанковские кредитные организации и их операции. Учебник.-М. “Юнити” 2012.-559 с.
8. Тавасиева А.М. Банковское дело. Управление и технологии. Учебник-М.: “Юнити” 2012.-671 с.

9. Мишкин Ф.С. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых циклов. 7-е изд. Пер. с англ. – М.: ООО «И.Д.Вильямс», 2013. – С.295.

10. Красавина Л.Н. Международные валютно-кредитные отношения. – М. ФиС, 2013. – С. 173-176

11. Bank,pul kredit jurnali №11 2019-yil str 37 Azizov Ulug‘bek Kapital bozor: iqtisodiy o‘shishni taminotchi drayver.

12. Моисеев С.Р. Денено-кредитная политика: теория и парктика. Учебное пособие. – М.: Московская финансово-промышленная академия, 2011. - С. 723.

Internet saytlari:

1. www.cbu.uz –O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki
2. www.imf.org – Xalqaro valyuta fondi
3. www.world.com – Jahon banki guruhi
4. www.bis.org–Xalqaro hisob-kitoblar banki
5. www.yecb.eu – Yevropa Markaziy banki
6. www.bank.uz – O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari portal

Mundarija

KIRISH.....	3
1-BOB: "TIJORAT BANKLARI AKTIV VA PASSIVLARINI BOSHQARISH FANINING PREDMETI, METODI VA VAZIFALARI"	5
§ 1.1. "Tijorat banklarining aktiv va passivlarini boshqarish"	5
fanining predmeti, tarkibi va yoʻnalishi	5
§ 1.2. Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish fanining maqsad va vazifalari, boshqa fanlar bilan aloqadorligi.....	8
2-BOB: TIJORAT BANKLARI AKTIV VA PASSIVLARINING TARKIBIY TUZILISHI VA ULARNI BOSHQARISH ZARURLIGI.....	12
§ 2.1. Tijorat banklari aktivlarining tarkibiy tuzilishi.....	12
§ 2.2. Tijorat banklari passivlarining tarkibiy tuzilishi.....	17
§ 2.3. Tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarishning zarurligi.....	20
§ 2.4. Oʻzbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish va rivojlantirishning zamonaviy bosqichida tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarishni takomillashtirish boʻyicha belgilangan vazifalar va chora-tadbirlar	21
3-BOB: TIJORAT BANKLARI AKTIV VA PASSIVLARINI BOSHQARISH PRINSIPLARI VA USULLARI	26
§ 3.1. Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish prinsiplari	26
§ 3.2. Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish usullari.....	28
4-BOB: TIJORAT BANKLARI AKTIV VA PASSIVLARINI BOSHQARISHNING ASOSIY YOʻNALISHLARI.....	34
§ 4.1. Tijorat banklari aktivlarini boshqarishning asosiy yoʻnalishlari	34
§ 4.2. Tijorat banklari passivlarini boshqarishning asosiy yoʻnalishlari	36
5-BOB: TIJORAT BANKLARI LIKVIDLILIGINI TAʼMINLASH VA UNI BOSHQARISH.....	41
§ 5.1. Tijorat bankining likvidliligini tavsiflovchi koʻrsatkichlar	41
§ 5.2. Tijorat banklarining likvidliligiga taʼsir etuvchi omillar	44
§ 5.3. Tijorat banklarining likvidliligini taʼminlash yoʻllari.....	48
§ 5.4. Tijorat banklarining likvidliligini boshqarish usullari.....	50
6-BOB: TIJORAT BANKLARI RISKLI AKTIVLARINI BOSHQARISH .	57
§ 6.1. Tijorat banklari aktivlarining risk darajalariga koʻra turkumlanishi	57
§ 6.2. Tijorat banklari riskli aktivlarini boshqarish usullari.....	59
7-BOB: TIJORAT BANKLARINING KREDIT SIYOSATI.....	66
§ 7.1. Bankning kredit siyosati va unga qoʻyiladigan talablar.....	66
§ 7.2. Tijorat banklarining kredit siyosatini mezonlari.....	69

§ 7.3. Tijorat banklari kredit siyosatida kreditlarning daromadlilikini oshirish, ularning risk darajasini boshqarishga qo‘yiladigan talablar	72
§ 7.4. Kredit siyosatida kreditlarning garov ta‘minotiga qo‘yiladigan talablar	75
8-BOB: TIJORAT BANKINI KREDIT PORTFELINI BOSHQARISH	80
§ 8.1. Tijorat bankining kredit portfeli tushunchasi va uning tashkil etilishi	80
§ 8.2. Kredit portfelinining sifatini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar	83
§ 8.3. Kredit portfelinining diversifikatsiya qilish zarurligi	86
§ 8.4. Muammoli ssudalar va ularni boshqarish	88
§ 8.5. Kreditlar bo‘yicha ehtimoliy yo‘qotishlar zahirasi tashkil qilish tartibi....	91
§ 8.6. Tijorat banklarni kredit portfelinini boshqarish usullari	95
9-BOB: TIJORAT BANKLARINING INVESTITSION OPERATSIYALARINI BOSHQARISH	98
§ 9.1. Tijorat banklari investitsion operatsiyalarini mazmuni va zarurligi	98
§ 9.2. Banklarning investitsion operatsiyalarini boshqarish prinsiplari.....	101
§ 9.3. Tijorat banklari investitsiya portfelinini sifatini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar .	104
§ 9.4. Tijorat banklarida investitsion operatsiyalarini boshqarish usullari	106
10-BOB: TIJORAT BANKLARI AKTIV VA PASSIVLARINI TEZKOR VA STRATEGIK REJALASHTIRISH.....	111
§ 10.1. Tijorat banklari aktiv va passivlarini tezkor va strategik rejalashtirishni mohiyati.....	111
§ 10.2. Tijorat banklari aktivlari va passivlarini tezkor va strategik rejalashtirish	113
§ 10.3. Tijorat banklarini moliyaviy barqarorligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlarni rejalashtirish	118
§ 10.4. O‘zbekiston tijorat banklarida tezkor va strategik rejalashtirishni takomillashtirish	121
11-BOB: TIJORAT BANKLARI KAPITALINI BOSHQARISH.....	125
§ 11.1. Bank kapitalini tashkil qiluvchi asosiy elementlarni tavsifi	125
§ 11.2. Bank kapitali yetarliligi va unga nisbatan o‘rnatilgan me‘yorlar	132
§ 11.3. Bank kapitalini oshirishning asosiy manbalari. Tijorat banklari kapitallashuv darajasini oshirish bo‘yicha xalqaro talab va standartlar (Bazel III) hamda ulardan O‘zbekiston bank amaliyotida foydalanish imkoniyatlari	134
§ 11.4. Tijorat banklari kapitalini boshqarishning asosiy yo‘nalishlari va usullari	144
§ 11.5. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish va rivojlantirishning zamonaviy bosqichida tijorat banklarining kapitallashuv darajasini oshirish bo‘yicha belgilangan vazifalar va chora-tadbirlar	148

12-BOB: TIJORAT BANKLARI EMISSION OPERATSIYALARINI BOSHQARISH.....	152
§ 12.1. Tijorat banklarining emission faoliyati	152
§ 12.2. Tijorat banklari tomonidan qimmatli qog‘ozlarni muomalaga chiqarish tartibi	155
§ 12.3. Tijorat banklarining emission operatsiyalarini boshqarish usullari	164
13-BOB: TIJORAT BANKLARI DEPOZITLARINI BOSHQARISH.....	168
§ 13.1. Tijorat banklari depozitlarining zarurligi va banklar faoliyatida tutgan o‘rni	168
§ 13.2. Tijorat banklari depozit bazasining yetarliligi va uni tavsiflovchi ko‘rsatkichlar.....	172
§ 13.3. Tijorat banklari depozitlari bahosini shakllantirish usullari	174
§ 13.4. Banklar depozitlarini boshqarish usullari	177
14-BOB: BANKLARARO KREDIT RESURSLARI BOZORI.....	181
§ 14.1. Banklararo kredit resurslari bozorining mazmuni va tarkibi	181
§ 14.2. Banklararo kreditlar bo‘yicha foiz stavkalari	185
§ 14.3. Banklararo kredit resurslari bozoriga Markaziy bank pul-kredit siyosatining ta‘siri.....	193
15-BOB: TIJORAT BANKLARIDA RISKLARNI BOSHQARISH.....	200
§ 15.1. Bank faoliyatida aktiv va passivlarini shakllantirish bilan bog‘liq risklar va ularning turlari.....	200
§ 15.2. Kredit risklari va ularning kelib chiqish sabablari	208
§ 15.3. Bank risklarini boshqarish usullari	212
16-BOB: MOLIYA VA ELEKTRON PUL BOZORLARI AKTIVLARINI BOSHQARISH.....	219
§ 16.1. Moliya bozori va uning segmentlari	219
§ 16.2. Elektron pul bozori tushunchasi va unda to‘lovlarni amalga oshirish tartibi	223
§ 16.3. Elektron pullar muomalasini boshqarish usullari	227
17-BOB: TIJORAT BANKLARINING FOIZ SIYOSATI VA UNI BOSHQARISH.....	237
§ 17.1. Tijorat banklari foiz siyosatining mohiyati va unga ta‘sir qiluvchi omillar	237
§ 17.2. Tijorat banklari amaliyotida foydalaniladigan foiz stavkalari, ularning asosiy turlari va boshqarish usullari.....	239
§ 17.3. Xorijiy davlatlar bank amaliyotida foiz stavkalarini shakllantirish tajribasi	242

18-BOB: TIJORAT BANKLARIDA DAROMAD VA XARAJATLARNI BOSHQARISH.....	250
§ 18.1. Tijorat bankining daromadlari, ularning tuzilishi, tarkibi va boshqarish. Tijorat banklari foizli va foizsiz daromadlari	250
§ 18.2. Tijorat bankining xarajatlari, ularning tuzilishi va tarkibi. Tijorat banklari foizli va foizsiz xarajatlar	258
19-BOB: TIJORAT BANKLARI FOYDASI VA UNI TAQSIMLASH.....	268
§ 19.1. Tijorat banklari foydasining mohiyati.....	268
§ 19.2. Banklarda sof foydaning darajasini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar	269
§ 19.3. Tijorat banklarining sof foydasi miqdori va uning darajasiga ta‘sir qiluvchi omillar	272
GLOSSARIY	277
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	288

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ.....	3
Глава 1: ПРЕДМЕТ, МЕТОДЫ И ЗАДАЧИ УПРАВЛЕНИЯ АКТИВАМИ И ПАССИВАМИ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ.....	5
1.1. Предмет, структура и направления курса «Управления активами и пассивами коммерческих банков».....	5
1.2 Цели и задачи курса и связь его с другими науками.....	8
ГЛАВА 2: СТРУКТУРА И УПРАВЛЕНИЕ АКТИВАМИ АКТИВОВ И ПАССИВОВ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ И НЕОБХОДИМОСТЬ ИХ УПРАВЛЕНИЯ.....	12
2.1. Структура активов коммерческих банков.....	12
2.2. Структура пассивов коммерческих банков.....	17
2.3. Необходимость управления активами и пассивами коммерческих банков.....	20
2.4. Меры и задачи совершенствования управления активами и пассивами коммерческих банков на современном этапе реформирования и развития банковской системы Республики Узбекистан.....	21
ГЛАВА 3: ПРИНЦИПЫ И МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ АКТИВАМИ И ПАССИВАМИ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ.....	26
3.1. Принципы управления активами и пассивами коммерческих банков.....	26
3.2. Методы управления активами и пассивами коммерческих банков.....	28
ГЛАВА 4: ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ УПРАВЛЕНИЯ АКТИВАМИ И ПАССИВАМИ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ.....	34
4.1. Основные направления управления активами коммерческих банков.....	34
4.2. Основные направления управления пассивами коммерческих банков.....	36
ГЛАВА 5: ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЛИКВИДНОСТИ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ И УПРАВЛЕНИЕ ИМИ.....	41
5.1. Показатели, характеризующие ликвидность коммерческого банка.....	41
5.2. Факторы, влияющие на ликвидность коммерческих банков.....	44
5.3. Направления обеспечения ликвидности коммерческих банков.....	48

5.4. Методы управления ликвидностью коммерческих банков.....	50
ГЛАВА 6: УПРАВЛЕНИЕ РИСКОВЫМИ АКТИВАМИ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ.....	57
6.1. Классификация активов коммерческих банков, связанных с уровнем риска.....	57
6.2. Методы управления рисковыми активами коммерческих банков.....	59
ГЛАВА 7: КРЕДИТНАЯ ПОЛИТИКА В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ.....	66
7.1. Кредитная политика банка и требования предъявляемые к ней.....	66
7.2. Критерии кредитной политики коммерческих банков.....	69
7.3. Требования кредитной политики коммерческих банков, повышению доходности кредитов и к управлению этими рисками.....	72
7.4. Требования кредитной политики, предъявляемые к залоговым обеспечениям кредитов.....	75
ГЛАВА 8: УПРАВЛЕНИЕ КРЕДИТНЫМ ПОРТФЕЛЕМ КОММЕРЧЕСКОГО БАНКА.....	80
8.1. Понятие и организация кредитного портфеля коммерческого банка.....	80
8.2. Показатели, характеризующие качество кредитного портфеля.....	83
8.3. Необходимость диверсификации кредитного портфеля.....	86
8.4. Проблемные кредиты и их управление.....	88
8.5. Порядок создания резерва на случай возможной потери кредита.....	91
8.6. Методы управления кредитным портфелем коммерческих банков.....	95
ГЛАВА 9: УПРАВЛЕНИЕ ИНВЕСТИЦИОННЫМИ ОПЕРАЦИЯМИ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ.....	98
9.1. Содержание и необходимость инвестиционных операций в коммерческих банках.....	98
9.2. Принципы управления инвестициями в коммерческих банков.....	101
9.3. Показатели качества инвестиционного портфеля коммерческих банков.....	104

9.4. Методы управления инвестиционными операциями в коммерческих банках.....	106
ГЛАВА 10: ОПЕРАТИВНОЕ И СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ АКТИВОВ И ПАССИВОВ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ.....	111
10.1. Сущность оперативного и стратегического планирования активов и пассивов коммерческих банков.....	111
10.2. Оперативное и стратегическое планирование активов и пассивов коммерческих банков.....	113
10.3. Планирование показателей, характеризующих финансовую устойчивость коммерческих банков.....	118
10.4. Совершенствование оперативного и стратегического планирования коммерческих банков в Узбекистане.....	121
ГЛАВА 11: УПРАВЛЕНИЕ КАПИТАЛОМ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ.....	125
11.1. Описание основных элементов, образующих капитал банка.....	125
11.2. Достаточность капитала банка и нормативы, установленные по отношению к ним.....	132
11.3. Основные источники увеличения банковского капитала. Международные банковские требования и стандарты для повышения капитализации банков (Базель III) и возможности их использования в банковской практике в Узбекистане.....	134
11.4. Основные направления и методы управления капиталом в коммерческих банках.....	144
11.5. Определение цели и меры по повышению уровня капитализации коммерческих банков на современном этапе реформирования и развития банковской системы Республики Узбекистан.....	148
ГЛАВА 12: УПРАВЛЕНИЕ ЭМИССИОННЫМИ ОПЕРАЦИЯМИ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ.....	152
12.1. Эмиссионная деятельность коммерческих банков.....	152
12.2. Порядок выпуска ценных бумаг в коммерческих банках.....	155

12.3. Методы управления эмиссионными операциями коммерческих банков.....	164
ГЛАВА 13: УПРАВЛЕНИЕ ДЕПОЗИТАМИ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ.....	168
13.1. Необходимость и роль депозитов в деятельности коммерческих банков.....	168
13.2. Достаточность депозитной базы коммерческих банков и характеристика их показателей.....	172
13.3. Способы формирования цен на депозиты коммерческих банков.....	174
13.4. Методы управления банковскими депозитами.....	177
ГЛАВА 14: РЫНОК МЕЖБАНКОВСКИХ КРЕДИТНЫХ РЕСУРСОВ.....	181
14.1. Содержание и структура рынка межбанковских кредитных ресурсов.....	181
14.2. Процентные ставки по межбанковским кредитам.....	185
14.3. Влияние денежно-кредитной политики Центрального банка на межбанковский рынок кредитных ресурсов.....	193
ГЛАВА 15: УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ.....	200
15.1. Риски, связанные с формированием активов и пассивов банка и их виды.....	200
15.2. Кредитные риски и причины их возникновения.....	208
15.3. Методы управления банковскими рисками.....	212
ГЛАВА 16: УПРАВЛЕНИЕ АКТИВАМИ РЫНКА ФИНАНСОВЫХ И ЭЛЕКТРОННЫХ ДЕНЕГ.....	219
16.1. Финансовый рынок и его сегменты.....	219
16.2. Понятие рынка электронных денег и порядок осуществления платежей в них.....	223
16.3. Методы управления электронным денежным обращением.....	227

ГЛАВА 17: ПРОЦЕНТНАЯ ПОЛИТИКА В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ И УПРАВЛЕНИЯ ЕЮ.....	237
17.1. Сущность процентной политики коммерческих банков и факторы, влияющие на нее.....	237
17.2. Процентные ставки, используемые в практике коммерческих банков, их основные виды и методы управления.....	239
17.3. Опыт формирования процентных ставок в банковской практике зарубежных стран.....	242
ГЛАВА 18: ДОХОДЫ И РАСХОДЫ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ.....	250
18.1. Доходы, их строение, структура и управление в коммерческих банках. Процентные и беспроцентные доходы в коммерческих банках.....	250
18.2. Расходы коммерческого банка, их строение и структура. Процентные и беспроцентные расходы в коммерческих банках.....	258
ГЛАВА 19: ПРИБЫЛЬ И ЕЕ РАСПРЕДЕЛЕНИЕ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ.....	268
19.1. Сущность прибыли коммерческих банков.....	268
19.2. Показатели, характеризующие уровень чистой прибыли в банках.....	269
19.3. Факторы, влияющие на общий объём и уровень чистой прибыли в коммерческих банках.....	272
ГЛОССАРИЙ.....	277
ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА.....	288

CONTENT

PREFACE	3
CHAPTER 1: SUBJECT, METHODS AND OBJECTIVES OF ASSET AND LIABILITY MANAGEMENT IN COMMERCIAL BANKS	5
1.1. The subject, structure and directions of the discipline “Asset and Liability Management of Commercial Banks”	5
1.2 Goals and objectives of the discipline and its relationship with other disciplines.....	8
CHAPTER 2: THE STRUCTURE AND ASSET AND LIABILITY MANAGEMENT IN COMMERCIAL BANKS AND THE NEED FOR ITS MANAGEMENT	12
2.1. Asset structure of commercial banks.....	12
2.2. Liabilities structure of commercial banks	17
2.3. The need for asset and liability management of commercial banks.....	20
2.4. Measures and tasks of improving of asset and liability management of commercial banks at the present stage of reforming and developing the banking system of the Republic of Uzbekistan	21
CHAPTER 3: PRINCIPLES AND METHODS OF ASSET AND LIABILITY MANAGEMENT IN COMMERCIAL BANKS	26
3.1. Asset and liability management principles of commercial banks.....	26
3.2. Asset and liability management methods of commercial banks.....	28
CHAPTER 4: BASIC DIRECTIONS OF ASSET AND LIABILITY MANAGEMENT IN COMMERCIAL BANKS	34
4.1. The main areas of asset management of commercial banks	34
4.2. The main areas of liability management of commercial banks.....	36
CHAPTER 5: LIQUIDITY SUPPORT AND MANAGEMENT IN COMMERCIAL BANKS	41
5.1. Indicators characterizing the liquidity of a commercial bank.....	41
5.2. Factors affecting the liquidity of commercial banks	44

5.3. Directions of ensuring liquidity of commercial banks.....	48
5.4. Methods of managing liquidity of commercial banks.....	50
CHAPTER 6: MANAGEMENT OF RISK ASSETS IN COMMERCIAL BANKS.....	57
6.1. Classification of assets of commercial banks related to the level of risk.....	57
6.2. Methods of managing risky assets of commercial banks.....	59
CHAPTER 7: CREDIT POLICY IN COMMERCIAL BANKS.....	66
7.1. Credit policy of the bank and the requirements for credit policy.....	66
7.2. Credit policy criteria for commercial banks.....	69
7.3. The requirements of the credit policy of commercial banks to increase the yield of loans and to manage these risks.....	72
7.4. Credit policy requirements for loan collateral.....	75
CHAPTER 8: MANAGEMENT OF LOAN PORTFOLIO OF COMMERCIAL BANK	80
8.1. The concept and organization of the loan portfolio of commercial bank.....	80
8.2. Indicators that characterize the quality of the loan portfolio.....	83
8.3. The need to diversify the loan portfolio.....	86
8.4. Bad loans and their management.....	88
8.5. The procedure for creating a reserve in case of a possible loss of credit.....	91
8.6. Methods of managing the loan portfolio of commercial banks.....	95
CHAPTER 9: MANAGEMENT OF INVESTMENT OPERATIONS IN COMMERCIAL BANKS	98
9.1. The content and need for investment operations in commercial banksю.....	98
9.2. Principles of investment management in commercial banks.....	101

9.3. Quality indicators of the investment portfolio of commercial banksЮ.....	104
9.4. Methods for managing investment operations in commercial banks.....	106
CHAPTER 10: OPERATIONAL AND STRATEGIC PLANNING OF ASSETS AND LIABILITIES IN COMMERCIAL BANKS.....	111
10.1. The essence of operational and strategic planning of assets and liabilities of commercial banks.....	111
10.2. Operational and strategic planning of assets and liabilities of commercial banks.....	113
10.3. Planning indicators that characterize the financial stability of commercial banks.....	118
10.4. Improving operational and strategic planning of commercial banks in Uzbekistan.....	121
CHAPTER 11: CAPITAL MANAGEMENT IN COMMERCIAL BANKS.....	125
11.1. Description of the main elements forming the bank’s capital.....	125
11.2. Bank capital adequacy and standards established in relation to capital adequacy.....	132
11.3. The main sources of increasing bank capital. International banking requirements and standards to increase the capitalization of banks (Basel III) and the possibility of their use in banking practice in Uzbekistan.....	134
11.4. The main directions and methods of capital management in commercial banks	144
11.5. Setting goals and measures to increase the level of capitalization of commercial banks at the present stage of reforming and developing the banking system of the Republic of Uzbekistan	148
CHAPTER 12: MANAGEMENT OF EMISSION OPERATIONS IN COMMERCIAL BANKS	152

12.1. Emission activity of commercial banks.....	152
12.2. The procedure for issuing securities in commercial banks.....	155
12.3. Methods of managing the emission operations of commercial banks.....	164
CHAPTER 13: DEPOSIT MANAGEMENT IN COMMERCIAL BANKS.....	168
13.1. The need and role of deposits in the activity of commercial banks.....	168
13.2. The adequacy of the deposit base of commercial banks and the characteristics of their indicators.....	172
13.3. Ways of pricing deposits of commercial banks.....	174
13.4. Bank deposit management methods.....	177
CHAPTER 14: INTERBANK LOAN RESOURCES MARKET.....	181
14.1. The content and structure of the market of interbank credit resources.....	181
14.2. Interest rates on interbank loans.....	185
14.3. The impact of the Central Bank's monetary policy on the interbank credit market.....	193
CHAPTER 15: RISK MANAGEMENT IN COMMERCIAL BANKS.....	200
15.1. Risks associated with the formation of bank assets and liabilities and their types.....	200
15.2. Credit risks and their causes.....	208
15.3. Bank risk management methods.....	212
CHAPTER 16: MANAGEMENT OF FINANCIAL AND ELECTRONIC MONEY MARKET ASSETS.....	219
16.1. The financial market and its segments.....	219
16.2. The concept of the electronic money market and the procedure for making payments in them.....	223
16.3. Electronic money turnover management methods.....	227

CHAPTER 17: INTEREST POLICY IN COMMERCIAL BANKS AND ITS MANAGEMENT.....	237
17.1. The essence of the interest policy of commercial banks and factors influencing it.....	237
17.2. Interest rates used in the practice of commercial banks, their main types and management methods.....	239
17.3. Experience in the formation of interest rates in the banking practice of foreign countries.....	242
CHAPTER 18: INCOME AND EXPENSES IN COMMERCIAL BANKS.....	250
18.1. Income, its content and structure and income management in commercial banks. Interest and interest-free income in commercial banks	250
18.2. Expenses of a commercial bank, their content and structure. Interest and interest-free expenses in commercial banks.....	258
CHAPTER 19: PROFIT AND ITS DISTRIBUTION IN COMMERCIAL BANKS.....	268
19.1. The essence of profit of commercial banks.....	268
19.2. Indicators that characterize the level of net profit in banks.....	269
19.3. Factors affecting the total volume and level of net profit in commercial banks.....	272
GLOSSARY.....	277
LIST OF USED LITERATURE.....	288